

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
VILNIAUS UNIVERSITETAS

ARŪNAS ASTRAMSKAS

KAUNO GUBERNIJOS MIESTŲ SAVIVALDA 1876–1915 METAIS

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)

Vilnius, 2018

Disertacija rengta 2013–2017 metais Lietuvos istorijos institute

Mokslinis vadovas – dr. Darius Staliūnas (Lietuvos istorijos institutas,
humanitariniai mokslai, istorija – 05H)

Turinys

ĮVADAS.....	5
1. MIESTŲ SAVIVALDOS INSTITUCIJŲ TEISINIS STATUSAS.....	28
1.1. Miestų savivalda iki 1870 m. nuostatų įsigaliojimo.....	28
1.2. 1870 m. miestų valdymo reforma	30
1.3. 1892 m. miestų nuostatai.....	40
2. MIESTŲ SAVIVALDOS INSTITUCIJŲ FORMAVIMAS IR ASMENINĖ SUDĖTIS.....	49
2.1. Rinkimų organizavimas, rinkėjų skaičius, aktyvumas, socialinė struktūra.....	49
2.2. Savivaldos institucijų sudėtis.....	63
3. SAVIVALDOS INSTITUCIJŲ FINANSINIAI RESURSAI	78
3.1. Pajamos.....	78
3.2. Išlaidos	104
4. SAVIVALDOS INSTITUCIJŲ ĮTAKA MIESTŲ ŠVIETIMO IR KULTŪROS RAIDAI.....	120
5. SAVIVALDOS KOMUNALINIS ŪKIS.....	138
6. SAVIVALDOS INSTITUCIJŲ SANTYKIS SU IMPERIJOS ADMINISTRACIJA.....	154
6.1. Pastangos ginti savivaldos autonomiją ir interesus.....	154
6.2. Pilietiškumo ir tautiškumo apraiškos savivaldos veikloje.....	172
IŠVADOS.....	185
Šaltiniai ir literatūra	190

ĮVADAS

Amžininkų atsiminimuose apie Rusijos imperijos laikotarpio miestų savivaldos institucijas galima rasti skirtingus jų veiklos vertinimus: „Mat Panevėžys buvo pažangus. Ledlaužis!“ – rašė ilgametis Panevėžio dūmos narys Juozapas Kozakevičius¹. Atidžiai Šiaulių dūmos veiklą stebėjusio Pelikso Bugailišio nuomonė apie savivaldą kitokia: „Dėl archajiškos miesto „savivaldybės“ santvarkos, pagrįstos savininkų ir įmonininkų klasiniais interesais, jo komunalinis ūkis buvo visiškai apleistas, nes miesto šeimininkams nerūpėjo paties miesto, jo visuomenės reikalai, o daugiau savo pačių...“². Reikia pridurti, kad šis autorius XX a. antrojo dešimtmečio pradžioje Šiauliuose pastebi pozityvias permainas³. Skirtingi liudininkų vertinimai skatina ir provokuoja giliau pažinti to meto savivaldą, o kartu ir modernėjančias miestų bendruomenes, kurių dalimi savivaldos institucijų nariai buvo.

Disertacijos objektas. Nors ieškant miestų savivaldos specifikos Šiaurės vakarų krašte⁴ būtų logiška tyrinėti visų jame egzistavusių savivaldos institucijų raidą, bet tokia aprėptis disertacijai būtų per plati. Vien Vilniaus miesto savivaldos raida dėl miesto įtakos krašto raidai, įvairių visuomenės grupių dėmesio mieste vykstantiems procesams bei šaltinių gausos reikalauja atskiro tyrimo. Išplėtojus geografinę imtį tektų tyrimą apriboti gubernijų centrais, mažesniuose miestuose vykę procesai liktų nuošalyje. Dėl šių priežasčių buvo pasirinkta viena Kauno gubernija, kurios miestai yra gana tipiški Šiaurės vakarų kraštui: Rusijos kontekste jie nedideli, su mažai išvystyta pramone, kuri daugiausia specializuojasi perdirbti žemės ūkio produkciją. Šio

¹ J. Kozakevičius, *Amžias kronika*, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos rankraščių skyrius, (toliau – *LMAVB RS*), f. 112-4. l. 47.

² P. Bugailiškis, *Šiauliai iki 1915 m.*, *LMAVB RS*, f. 87, b. 148, l. 10–11. Peliksus Bugailiškis (1883–1965) – teisininkas, Šiaulių miesto bendruomenės veikėjas, įvairių kultūros profilio leidinių redaktorius, Šiaulių „Aušros“ muziejaus steigėjas.

³ Ten pat.

⁴ Rusijos imperijos Šiaurės vakarų kraštas tai Vilniaus, Kauno, Gardino, Minsko, Vitebsko, Mogiliavo gubernijos. Šiame tyrime laikoma imperinės administracijos daugmaž vientisai suvokta buvusių LDK žemių teritorija: Vilniaus, Kauno, Vitebsko, Mogiliavo, Minsko, Gardino gubernijos. XX a. pradžioje kartais Šiaurės vakarų kraštu vadinamos tik trys „lietuviškos“, Vilniaus generalgubernatoriui pavaldžios (Vilniaus, Kauno bei Gardino) gubernijos, tačiau toks šio termino vartojimas dar nebuvo plačiai paplitęs.

regiono miestų bendruomenės buvo daugiakultūrinės, jose pastebimi visam kraštui būdingi modernizacijos procesai, be to, šiuose miestuose nebuvo aukštųjų mokyklų, kurių buvimas regiono raidai būtų suteikęs visai kitą dinamiką. Svarbu dar ir tai, kad imperijos valdančiojo ir intelektualinio elito mentaliniame žemėlapyje Kauno gubernija labai dažnai buvo suvokiama kaip pati sudėtingiausia, daugiausia problemų imperijos integralumui kelianti gubernija⁵. Todėl dėmesys šiame tyrime bus sutelktas ties Kauno gubernija. Be to, Kauno gubernijos savivaldos institucijų archyviniai šaltiniai pakankamai gerai išlikę, juos papildoma regione leista spauda.

Remiantis aukščiau išdėstytais argumentais tyrimo objektu pasirinktos septynių Kauno gubernijos miestų savivaldos institucijos: Kauno, Šiaulių, Panevėžio, Ukmergės, Raseinių, Telšių ir Zarasų⁶. Šeduva nebuvo apskrities centru, bet jos savivalda turėjo tokį pat teisinį statusą kaip apskričių centrai. Šio miesto medžiaga naudojama tik epizodiškai siekiant išsiaiškinti, kaip skyrėsi savivaldos situacija nedaug gyventojų turinčiame miestelyje su silpnesniu nei apskričių centruose ekonominiu potencialu bei mažu išsilavinusių gyventojų skaičiumi. Vidžių (tuomet Novoaleksandrovsko (Zarasų) apskritis Kauno gubernijoje, dabar Vitebsko sritis, Breslaujos rajono miestas, Baltarusijos Respublika) savivaldos medžiaga dėl labai epizodinių šaltinių nenaudojama.

Tyrimo aprėptis yra 1876–1915 metai. 1876 m. Kaune realiai pradėjo veikti 1870 m. patvirtinti Miestų nuostatai, kurie vėliau palaipsniui įsigaliojo ir kituose gubernijos miestuose. Tyrimas baigiamas 1915 m. vasara, kai Kauno gubernija buvo okupuota kaizerinės Vokietijos kariuomenės.

Pagrindinė tyrimo problema – savivaldos raiškos galimybės patvaldinėje valstybėje. **Disertacijos tikslas** yra išsiaiškinti, *ar ir kaip* Kauno gubernijos miestų bendruomenės panaudojo imperinį savivaldos institutą jų interesams išreikšti, įgyvendinti ir ginti.

⁵ Šia prasme vyko savotiška rivalizacija tarp Vilniaus ir Kauno gubernijų: Д. Сталюнас, *Этническая иерархия губерний на западных окраинах Российской империи (начало XX в.)* (rankraštis).

⁶ Zarasai ir Ukmergė nagrinėjamu laikotarpiu oficialiai vadinti Novoaleksandrovsku (Новоалександровск) ir Vilkmerge (Вилкомир), taip jie vadinami ir šaltiniuose. Šiame tekste naudojamas dabar įprastas Zarasų ir Ukmergės pavadinimas.

Uždaviniai:

- išanalizuoti miestų savivaldos teisinį statusą ir nustatyti jos kompetenciją, įstatymuose numatytas konfliktų su valdžia sprendimo procedūras;
- kiek įmanoma nustatyti Kauno gubernijos savivaldos rinkėjų socialinę struktūrą, ištirti rinkimų organizavimą ir eigą;
- išanalizuoti savivaldos institucijų asmeninę sudėtį, socialinę ir, kiek tai įmanoma, tautinę struktūrą bei pokyčių tendencijas;
- išsiaiškinti savivaldos iškeltas iniciatyvas ir atskleisti jų vaidmenį miestų švietimo, kultūros ir komunalinio ūkio raidoje;
- identifikuoti už savivaldos ribų iškeltas iniciatyvas ir išsiaiškinti, ar jos buvo realizuojamos per savivaldos struktūras;
- nustatyti, ar savivaldos institucijos turėjo lėšų bendruomenėms svarbioms iniciatyvoms įgyvendinti, ar ir kaip siekė didinti savo pajamas ir gautas papildomas lėšas panaudoti miestiečiams aktualiems poreikiams;
- išnagrinėti tarp savivaldos ir valdžios institucijų kilusių konfliktų priežastis, eigą bei rezultatus;
- ištirti galimas pilietiškumo ir tautiškumo apraiškas savivaldos veikloje, nustatyti, ar jose buvo pilietinės visuomenės elementų;
- aptarti kai kuriuos svarbesnius Kauno gubernijos savivaldos veiklos panašumus ir skirtumus su kitų Rusijos imperijos regionų savivaldos institucijų veikla.

Tyrimo metodai. Naudojami tradiciniai istorijos mokslo tyrimo metodai. Gausių empirinių duomenų apie savivaldos raidą sisteminimas pagal išskirtus požymius bei bendrųjų teiginių formulavimas neišvengiamai reikalauja panaudoti apibendrinimo metodą. Atkuriant įvykius ir procesus, vykusius savivaldos institucijose bei miestų bendruomenėse, naudojamas aprašomasis metodas. Kai kuriuose tyrimo epizoduose reiškinių ir įvykių gilesniam turinio supratimui ir detalių išryškinimui iš dalies atpasakojant šaltinius panaudojamas pasakojimo (naratyvinis) metodas. Siekiant nustatyti savivaldos institucijų veiklos panašumus ir skirtumus bei Kauno gubernijos miestų specifiką imperijos kontekste naudojamas lyginamasis (komparatyvinis) metodas. Nemažai

informacijos apie savivaldos veiklą (rinkimus, lėšas) yra analizuojama pasitelkiant statistinį metodą.

Sąvokos. *Miesto bendruomenė* šiame tyrime suprantama kaip visas socialines grupes apimanti, visuomeniškai aktyvi, gebanti pati save įvairiomis formomis organizuoti, miesto reikalais besidominti ar besirūpinanti miesto gyventojų grupė⁷. *Miestų savivaldą* šio tyrimo autorius supranta kaip teisę įstatymo reglamentuotose ribose ir nustatytoje miesto teritorijoje savarankiškai (autonomiškai nuo valstybės valdžios) tvarkyti viešuosius reikalus. *Modernėjimas* šiame darbe suprantamas kaip tradicinės agrarinės visuomenės virsmas industrine visuomene, kurio metu vyksta racionalizmu ir gamtos mokslų pasiekimais pagrįsti pokyčiai žmonių požiūryje į pasaulį, ekonominiuose ir socialiniuose santykiuose, kultūroje ir technikoje⁸. Bendruomenėse menko tradicinių socialinių grupių svarba, formavosi ir didino įtaką naujos grupės – inteligentija, buržuazija ir profesionalai. *Tautiškumo apraiškomis* laikomi tautinės grupės veiksmai ginant ir stiprinant tautinės grupės (šiame tyrime – nedominuojančios⁹) politines teises ir kultūrinius poreikius, politinės ir kultūrinės autonomijos siekis. *Profesionalais* vadinami žmonės, kurių profesijos reikalauja ilgo ir sudėtingo mokymosi bei nuolatinio žinių ir įgūdžių papildymo. Tyrinėjamo laikotarpio miestuose tai dažniausia teisininkai, gydytojai ir kitas medicinos personalas, mokytojai, inžinieriai ir įvairūs technikai bei kiti specialistai. Istoriografijoje dažnai šiai grupei apibrėžti naudojama inteligentijos sąvoka. Bet šios definicijos prasmė istorijos raidoje kito, dėl jos diskutuojama, kartais privalomu inteligento bruožu laikoma jo visuomeninė pozicija ir ideologinis angažuotumas¹⁰. Šiame tyrime analizuojant savivaldos narių sudėtį norima išsiaiškinti būtent jų profesinę kvalifikaciją, todėl ir naudojama

⁷ Šis apibrėžimas suformuluotas remiantis istoriko L. Hefnerio teorinėmis išvargomis, tiesa, jis vartoja ne „miesto“, o „vietinės“ bendruomenės sąvoką: Л. Хефнер, В поисках гражданского общества в самодержавной России. 1861–1914 г. г. Результаты международного исследования и методологические подходы, *Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX века*. Ответственные редакторы Б. (Бианка) Пиетров-Энгер и Г. Н. Ульянова, Москва, 2007, с. 35–60.

⁸ Х. Лоо, В. Райен, Модернизация. Проект и парадокс, *Ab Imperio*, 1/2002, с. 33–64.

⁹ Nedominuojančios tautinės grupės – plačiai šiuolaikinėje istoriografijoje vartojamas terminas, paprastai taikomas diskriminuojamoms bendruomenėms apibūdinti.

¹⁰ Д. Хоскинг, *Россия: народ и империя*, Смоленск, 2001, с. 275–277.

profesionalų sąvoka. Viena iš kertinių šio tyrimo sąvokų yra *pilietiškumas*. Visuotinai pripažįstamos antikinės pilietiškumo reiškinio ir sąvokos ištakos, bet istorikui sunkumų sudaro tai, kad pilietiškumo sąvoka ilgaamžėje savo tradicijoje buvo suvokiama skirtingai. Pagrindiniais, visą laiką išlikusiais pilietiškumo požymiais, pagal kuriuos jis atpažįstamas, laikoma piliečių laisvė, narystė ir dalyvavimas bendruomenės gyvenime, domėjimasis visuomeninėmis problemomis ir pasiryžimas dalyvauti jas sprendžiant, pilietinė dorybė, kuri suprantama kaip pasirengimas savo individualius interesus aukoti grupės labui¹¹. Šiame tyrime sekant istoriku Džozefu Bredliu (Joseph Bradley), tyrinėjančiu pilietinės visuomenės raišką Rusijos imperijoje, *pilietiškumu yra laikoma individų dalyvavimas politinėje ir visuomeninėje veikloje*¹². Toks apibrėžimo pasirinkimas motyvuojamas tuo, kad tai nusistovėjęs ir daugeliui šį Rusijos imperijos laikotarpį tyrinėjančių istorikų priimtinas terminas.

Pilietinės visuomenės apibrėžimas nenusistovėjęs, įvairūs autoriai šiai sąvokai suteikia skirtingus turinius, be to, pilietinės visuomenės samprata tyrinėtojų nuolat pildoma ir plėtojama, tai sunkina mokslininkų komunikaciją ir lemia skirtingus tyrimų rezultatus. Kartais istoriografijoje sutinkamos tokios neapibrėžtos ir amorfiškos pilietinės visuomenės formuluotės kaip „socialinių ryšių ir santykių visuma“, „visuomenės gyvenimo sfera“, „socialinė ar sociokultūrinė erdvė“. Kai kada pilietinė visuomenė istorikų apibendrintai apibrėžiama kaip socialinė erdvė, esanti tarp šeimos ir valstybės, turinti savo teisinį pagrindą, vertybes, identitetą ir pilietinę kultūrą. Ji gali būti apibūdinama ir pagal dvi savo pagrindines charakteristikas: kaip autonominė, tai yra

¹¹ A. B. Seligman, *Pilietinės visuomenės idėja*, Vilnius, 2004, p. 126; S. Šiliauskas, Demokratijos diskursas ir pilietinės visuomenės analizė, *Pilietinė visuomenė: politikos įpilietinimo projekcijos*, sud. S. Šiliauskas, Klaipėda, 2006, p. 40–45; A. Cesiulis, Pilietiškumo sampratos evoliucija ir modernybė, *Pilietinė visuomenė: politikos įpilietinimo projekcijos*, sud. S. Šiliauskas, Klaipėda, 2006, p. 106–112; L. Siedentop, *Europos demokratija*, Vilnius, 2003, p. 74; A. Poviliūnas, *Pilietinė visuomenė (sociologo požiūriu)*, *Žmogaus socialinė raida*, Vilnius, 2001, p. 48.

¹² Д. Бредли, Гражданское общество и формы добровольных ассоциаций: опыт России в европейском контексте, *Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX века*, ответственные редакторы Б. Пиетров-Энкер и Г. Н. Ульянова, Москва, 2007, с. 77.

neveikiama iš išorės, ir pliuralistinė, tai yra neturinti dominuojančios struktūros¹³.

Paskutinių metų tyrimuose pastebima tendencija pirmenybę atiduoti politikos ir visuomenės mokslų teoretikų Jean Louise Cohen ir Andrew Arato apibrėžimui, jį kartais kiek modifikuojant ir papildant. Jis yra pakankamai konkretus, išryškina reiškinių struktūrą ir aiškiai apibrėžia pilietinės visuomenės koordinatas bendrajame visuomenės gyvenime. Tyrėjai mano visuomenę susidedant iš trijų sandų: valstybės struktūrų, ekonominių struktūrų bei pilietinės visuomenės. Pilietinę visuomenę autoriai apibrėžia kaip socialinės sąveikos sferą, esančią tarp ekonomikos ir valstybės sferų, bet į jas neįeinančią, sudarytą iš artimojo bendravimo sferos (ir šeimos), sąjungų (savanoriškų asociacijų), socialinių judėjimų ir įvairių viešosios komunikacijos formų. Šių tyrinėtojų nuomone, pilietinė visuomenė pati susikuria įvairiomis savimobilizacijos ir saviorganizacijos formomis ir turi savybę save atkurti¹⁴.

Skirtingi autoriai nurodo įvairius elementus, kurie būdingi pilietinei visuomenei, ypač svarbiais laikoma viešoji erdvė, viešoji nuomonė, komunikacija ir dialogas tarp socialinių grupių, savivalda, solidarumas, pilietinė iniciatyva, savanoriškos asociacijos. Taip pat pilietinės visuomenės elementams priskiriama laisva spauda, profesinės bendrijos, aukštosios ir kitokios mokyklos, kultūrinės institucijos, globėjiški ryšiai, asmeninė ir socialinė atsakomybė. Diskutuojama, ar pilietinės visuomenės elementams priskirtinos politinės partijos, tačiau jos dažniau priskiriamos politinei visuomenei. Savivalda daugelio tyrinėtojų įvardijama kaip pilietinės visuomenės raiškos terpė ir katalizatorius, kuris stimuliuoja savanoriškų asociacijų veiklą, akumuliuoja visuomeniškai svarbias iniciatyvas, sudaro sąlygas asmeninei saviraiškai ir ugdo bendruomenės lyderius¹⁵.

¹³ Б. Пиетров-Энкер, Г. Ульянова, Модернизация, гражданское общество и гражданская идентичность: о концепции книги, *Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX века*, с. 7–29.

¹⁴ Д. Л. Коэн, Э. Арато, *Гражданское общество и политическая теория*, Москва, 2003.

¹⁵ Н. А. Проскураева, *Концепт «гражданское общество» и историки*, Москва, 2012, с. 1–23 [Interaktyvus]. Высшая школа экономики. Prieiga per internetą http://www.hse.ru/data/2012/02/08/1262530036/WP19_2012_01.pdf [žiūrėta 2013 12 16]; Д. Брэдли, *Гражданское общество и формы добровольных ассоциаций: опыт России в европейском*

Šiame tyrime pilietinės visuomenės raiškos požymiu laikomi tie savivaldos institucijų veiksmai, kurie nukreipti į pilietinių ir politinių teisių¹⁶ (jomis savo ruožtu laikomos susirinkimų, savanoriškų asociacijų, žodžio ir spaudos laisvės, asmens, jo būsto ir turto neliečiamybės teisės; lygios visų konfesijų, tautų, lyčių, socialinių sluoksnių teisės; teisė dalyvauti formuojant valdžią ir įtakoti jos veiksmus) gynimą. Šis požymis pasižymi konkretumu, ir jį nesunku atpažinti, bet kartu jo raiška būdinga tik pasiekusiems aukštą pilietinio sąmoningumo lygmenį individams. Taip apibrėžto pilietiškumo raiška labiausiai tikėtina politinės įtampos metais.

Dauguma tyrinėtojų pilietinės visuomenės požymiais Rusijos imperijos miestų savivaldoje laiko mažiau pilietiškumo reikalaujančią elgseną: subsidijas savanoriškoms asociacijoms ir bendradarbiavimą su jomis, miesto bendruomenių interesų raišką, atstovavimą ir jų interesų gynimą nuo vietos valdžios, bendruomenių poreikius atitinkančių institutų (mokyklų, socialinės globos įstaigų ir kitų) inicijavimą, kūrimą, finansavimą, viešosios komunikacinės erdvės kūrimą ir bendradarbiavimą joje, bendradarbiavimą su vietos valdžia bendruomenėms svarbiose srityse. Dauguma šių reiškinių būdingi ir Kauno gubernijos miestams, jie aptariami disertacijos skyriuose, skirtuose savivaldos institucijų iniciatyvoms ir konfliktams su vietos valdžia.

Istoriografija. Šios istoriografijos apžvalgos tikslas yra išsiaiškinti, kokie miestų savivaldos veiklos aspektai iki šiol domino istorikus ir kokios jų raidos problemos tyrinėtos, taip pat, kaip ankstesni istorikų tyrimai gali būti panaudoti šioje disertacijoje. Rusijos miestų savivaldos tyrimų istorijoje galima išskirti tris etapus. Pirmieji šia tema susidomėjo amžininkai, dauguma autorių buvo susiję su savivaldos veikla. Sovietiniais laikais savivaldos tyrimai beveik nutrūko, išimtį sudaro tik vienos autorės darbai (žr. toliau). Galima prielaida, jog savivaldos praeitimi nesidomėta todėl, kad ši su visuomenės saviorganizacija susijusi tema buvo neaktuali marksistinei klasių kovos tezei pagrįsti.

контексте, *Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX века*, с. 63–99.

¹⁶ Politinių teisių gynimas Rusijos imperijoje tapo įmanomas tik nuo 1905 metų.

Posovietinėje Rusijoje atsisakant marksistinės istorijos paradigmos susidomėjimas imperijos miestų savivaldos praeitimi žymiai išaugo, apginta dešimtys disertacijų, išleista daug skirtingo pobūdžio leidinių apie įvairių regionų savivaldos institucijas. Iš dalies susidomėjimą skatina šiuolaikinių savivaldos institucijų veikloje kylančios problemos ir noras ieškoti priimtinių veiklos modelių praityje. Be to, istorikus atkreipti dėmesį į savivaldą skatina tai, kad tiriant įvairių lokalių bendruomenių, socialinių grupių, judėjimų ir iniciatyvų istoriją negalima apeiti šio instituto, kuris darė įtaką visuomenės raidai. Taip pat yra požymių, kad lokali istorija tapo regionų ir miestų bendruomenių identiteto kūrimo instrumentu, ir tai tyrėjus irgi skatina domėtis savivaldos tema.

Imperinio laikotarpio autorių, kurių dauguma susiję su savivaldos veikla, darbams būdinga keletas bendrų bruožų. Jų knygosose gausu statistinių žinių, kurie miestų savivaldos būklę parodo įvairiais rakursais. Tiesa, pirmųjų tyrinėtojų dėmesys daugiausia nukreiptas į stambius imperijos miestus, sostines ir gubernijų centrus. To laiko autoriai įtvirtino vertinimą, kad 1870 m. Miestų nuostatai buvo pažangus reiškinys, išplėtojęs miestų bendruomenių teises, savivalda pasiekė pozityvių rezultatų kurdamą miestų infrastruktūrą. 1892 m. Miestų nuostatai dėl suvaržytų savivaldos teisių vertinti neigiamai, vadinti „miestų kontrareforma“.

Šio laikotarpio autoriams būdingas didelis dėmesys savivaldos teisei reglamentacijai, jie detalčiai nagrinėjo įstatymų rengimo procedūras ir turinį, 1870 m. ir 1892 m. Miestų nuostatų skirtumus, kritikavo savivaldos institucijų teisių apribojimus¹⁷. Tiksliai ir trumpai skirtumus tarp miestų nuostatų apibūdino Dmitrijus Semionovas (Дмитрий Семенов). Jo nuomone, pagal 1870 m. nuostatus imperinė administracija tik sekė, kad savivaldos veikla neišeitų už jų kompetencijos ribų, o pagal 1892 m. nuostatus prižiūrėjo, kad veikla būtų ne tik teisėta, bet ir „teisinga“¹⁸. Domėtasi ir savivaldos institucijų narių sudėtimi,

¹⁷ И. Дитятин, *Наше городское самоуправление*, Ярославль, 1876; С. М. Василевский, *Городское самоуправление и хозяйство*, Санкт Петербург, 1906; Д. Д. Семенов, *Городское самоуправление*, Санкт Петербург, 1901.

¹⁸ Д. Д. Семенов, *Городское самоуправление*, с. 220.

biudžeto sandara, veikla įvairiose savivaldos kompetencijoje buvusiose srityse¹⁹.

Kaip jau minėta, sovietiniais metais miestų savivaldos istorijos tyrimai buvo negausūs. Profesionalius savivaldos tyrimus vykdė TSRS Mokslų akademijos istorijos instituto Leningrado skyriaus (dabar – Sankt Peterburgo istorijos institutas) darbuotoja Valerija Nardova (Валерия Нардова). 1984 m. pasirodžiusi jos monografija²⁰ reikšminga nagrinėjamai temai ir bendrai XIX a. Rusijos miestų istorijos tyrimams. Autorė tyrimams plačiai naudojosi Rusijos imperijos Vidaus reikalų ministerijos Ūkio departamento fondu, o tai leido išvadas grįsti gausia statistine baze. Tyrimas apima imperijos centro „rusišką“ gubernijų teritoriją, vakarinės jos dalies miestų savivalda nenagrinėjama, taip laikantis SSRS nusistovėjusios „darbo pasidalijimo“ praktikos, kai istorikai paprastai tyrinėdavo tik „savo“ respublikos istoriją (išimtis daryta Maskvos ir Leningrado istorikams). Monografijoje V. Nardova daug dėmesio skyrė rinkimams į savivaldą, analizavo rinkėjų kategorijas ir skaičių, aktyvumą, miestų dūmų narių luominę sudėtį. V. Nardova įrodė, kad rinkimų teisę turėjo tik maža miestiečių dalis ir naudojosi ja neaktyviai. Pirmą kartą plačiau tyrinėti miestų savivaldos ir imperijos valdžios santykiai, aptarti tarp jų pasitaikę konfliktai. Aprašyti atvejai, kai tik įvedus 1870 m. nuostatus savivaldos institucijose imta skelbti valdančių režimą kritikuojantys pareiškimai, reikštos iniciatyvos keisti miestų ir valstybės valdymo tvarką. V. Nardovos išvados primena iki Pirmojo pasaulinio karo rašiusių autorių nuomonę: iki Miestų nuostatų įvedimo miestai savivaldos faktiškai neturėjo, savivaldos institucijų funkcijos buvo neapibrėžtos ir įvairiuose miestuose skyrėsi, darbas jose laikytas neprestižiniu užsiėmimu. Istorikės nuomone, pagrindinis imperinės valdžios tikslas pertvarkant miestų valdymą buvo gauti naują pajamų šaltinį miestų infrastruktūros tvarkymui ir į šį procesą įtraukti miestų bendruomenes, bet tuo

¹⁹ Г. И. Шрейдер, *Наше городское общественное управления*, Санкт Петербург, 1902, том I; Г. И. Шрейдер, *Город и городское положение 1870 г.*, *История России в XIX в.* Санкт Петербург, б. г., том 4; Г. И. Шрейдер, *Городская контр-реформа 11 июля 1892 года*, *История России в XIX в.*, Санкт Петербург, б. г., том 5.

²⁰ В. А. Нардова, *Городское самоуправление в России в 60х – начале 90х годов XIX в.*, Ленинград, 1984.

pačiu metu stengtasi savivaldos institucijas išlaikyti lojalias režimui, kontroliuoti jų veiklą, apriboti buržuazijos įtaką ir skatinti bajorų dalyvavimą miestų savivaldoje (autorės nuomone, imperinė administracija bajorus laikė lojalesniais režimui už kitas socialines grupes). Šiai disertacijai V. Nardovos tyrimai yra svarbūs tuo, kad ji analizavo pilietiškumo apraiškas „rusiškose gubernijose“. Tai sudaro galimybę jos aprašytus pilietiškumo atvejus palyginti su to paties pobūdžio reiškiniais Kauno gubernijoje²¹.

Kaip jau užsiminta anksčiau, po 1991 m. susidomėjimas Rusijos imperijos miestų savivaldos praeitimi žymiai išaugo, išsiplėtė tyrinėjama problematika, imti analizuoti nauji savivaldos praeities aspektai. Kartu toliau nagrinėjamos ir tradicinės temos – savivaldos institucijų narių sudėtis, biudžetai, komunalinis ūkis. 1994 m. pasirodžiusioje, jau minėtos, V. Nardovos monografijoje, skirtoje Rusijos miestų savivaldai 1892–1904 metais²², autorė priėjo prie išvados, kad miestų komunalinis ūkis šiuo laikotarpiu tapo gerokai sudėtingesnis, o jo organizavimas – racionalesnis²³. Istorikė Galina Uljanova (Галина Ульянова), tyrinėdama miestų savivaldą, atkreipė dėmesį į pokyčius jų išlaidose, straipsnių, skirtų socialinei globai, švietimui, sveikatos apsaugai, įsitvirtinimui biudžetuose²⁴. Maskvos savivaldą tyrinėjusi Liubovė Pisarkova (Любовь Писарькова) pastebėjo pokyčius miesto komunalinio ūkio organizavime, palaipsnį perėjimą nuo koncesijų prie municipalinių įmonių²⁵. Marina Makarevič (Марина Макаревич) dalyje savo disertacijos, skirtos Sankt Peterburgui, irgi analizavo miesto biudžetą, komunalinį ūkį, municipalinių įmonių organizavimą²⁶. Šios temos nagrinėtos ir Voronežo, Stavropolio,

²¹ В. А. Нардова, *Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX века*, с. 11–18, 50–82, 152–188, 249–255.

²² В. А. Нардова, *Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX века*, Санкт Петербург, 1994.

²³ В. А. Нардова, *Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX века*, с. 154.

²⁴ Г. Н. Ульянова, *Благотворительная деятельность в Российской империи, Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX века*, с. 100–123.

²⁵ Н. А. Проскуракова, *Концепт «гражданское общество» и истории*, Москва, 2012. [Interaktyvus]. Высшая школа экономики. Prieiga per internetą http://www.hse.ru/data/2012/02/08/1262530036/WP19_2012_01.pdf [žiūrėta 2013 12 16], с. 32.

²⁶ М. Макаревич, *Городская Дума г. Санкт-Петербурга в 1904–1907 гг.* Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Санкт-Петербург, 2005. [Interaktyvus]. DissersCat – электронная библиотека диссертаций. Prieiga per internetą

Viatkos, Smolensko, Vitebsko²⁷ savivaldai skirtose disertacijose. Tyrinėtojai atkreipia dėmesį į XX a. pradžioje išaugusį įvairių iniciatyvų komunalinėje srityje kiekį ir pažangą šioje srityje²⁸.

Tyrinėtojai pastebėjo, kad kai kuriose savivaldos institucijose (Maskvos, Voronežo) buvo diskutuojama dėl miestų ūkio raidos strategijos, skirtingos dūmų sudėtys stengėsi įgyvendinti jiems priimtinesnes priemones. Daugiausia ginčytasi, kokia kryptis tikslingesnė – municipalinių įmonių steigimas ar koncesijų įvairių paslaugų teikimui perdavimas privatiems asmenims²⁹.

Visi šie miestų komunalinių ūkių tyrimai atskleidžia savivaldoje vykusių pokyčių kryptis ir diskusijų dėl tolimesnės komunalinio ūkio perspektyvų turinį, taip sukurdami kontekstą šiai disertacijai. Tačiau pastebėtina, kad aptarti tyrimai aprėpia tik miestus, kuriuose dominavo rusai, ir nepaliečia savivaldos institucijų su daugiatautėmis bendruomenėmis (iškyrus

<http://www.dissercat.com/content/gorodskaya-duma-g-sankt-peterburga-v-1904-1907-gg> [žiūrėta 2016 10 02].

²⁷ Vitebskas šio tyrimo kontekste įdomus tuo, kad priklausė Šiaurės vakarų kraštui.

²⁸ П. Попов, *Городское самоуправление Воронежа 1870–1918*, Воронеж, 2006; А. А. Кондрашова, *Городское самоуправление России в конце XIX – начале XX вв.* (на материалах Ставрополя). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Владикавказ, 2013. [Интеракtyvus]. Высшая аттестационная комиссия. Prieiga per internetą <http://vak2.ed.gov.ru/idcUploadAutoref/renderFile/129179> [žiūrėta 2013 12 14]; З. В. Галлямова, *Городское самоуправление второй половины XIX – начала XX вв. (по материалам города Вятки)*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ижевск, 2005. [Интеракtyvus]. Удмуртская научно-образовательная электронная библиотека. Prieiga per internetą

http://elibrary.udsu.ru/xmlui/bitstream/handle/123456789/562/05_04_004.pdf?sequence=2[žiūrėta 2013 12 12]; К. В. Купченко, *Формирование и деятельность органов городского самоуправления Смоленской губернии во второй половине XIX – начале XX вв.*, Смоленск, 2010. [Интеракtyvus]. Dissercat – электронная библиотека диссертаций, Prieiga per internetą

<http://www.dissercat.com/content/formirovanie-i-deyatelnost-organov-gorodskogo-samoupravleniya-smolenskoj-gubernii-vo-vtoroi->[žiūrėta 2016 10 12]; Т. В. Воронич, *Финансовая и хозяйственная деятельность городского самоуправления Витебска на рубеже XIX–XX вв.* Prieiga per internetą <https://www.google.lt/webhp?tab=mw&ei=JU5IWP-7GsvR-QHRj5CwCQ&ved=0ЕКкуCAUoAQ#q=%D0%92%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%87+%D0%A2%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F%D0%BD%D0%B0+%D0%92%D0%B%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0> [žiūrėta 2017 04 29].

²⁹ С. Е. Вдовин, *Деятельность партийно-политических групп гласных Московской Городской Думы 1904 – февраль 1917 г.* Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва, 2002. [Интеракtyvus]. Dissercat – электронная библиотека диссертаций. Prieiga per internetą <http://www.dissercat.com/content/deyatelnost-partiino-politicheskikh-grupp-glasnykh-moskovskoi-gorodskoi-dumy-1904-fevral-1917>[žiūrėta 2013 12 22]; П. Попов, *Городское самоуправление Воронежа. 1870–1918*, с. 339–346.

Vitebską, kuriame žydų buvo nemažas procentas)³⁰. Todėl minėti Rusijos istorikų tyrimai sudaro galimybę patikrinti, kiek Šiaurės vakarų krašto miestų komunalinio ūkio raida atitiko bendras tendencijas imperijoje.

Šiai disertacijai svarbios ir tyrinėtojų išvados apie savivaldos politizaciją. Paskutiniaisiais dešimtmečiais paaiškėjo, jog bent didžiųjų Rusijos miestų dūmose buvo stiprių politinės veiklos apraiškų. V. Nardova naujame tyrime teigia, kad nepaisant vyriausybės pastangų 1892 m. nuostatais siaurinti savivaldos teises ir stiprinti kontrolę, jai nepavyko užsitikrinti visiško savivaldos institucijų lojalumo. Jose augo nepasitenkinimas ribotomis savivaldos teisėmis, susidarė sąlygos formuoti opozicinėms nuotaikoms³¹. Kai kurie istorikai teigia, kad savivaldos rinkėjai buvo Rusijos politinės visuomenės dalis, savivaldoje po 1892 m. nuostatų priėmimo priešingai, nei tikėjosi režimas, stiprėjo liberalios ir opozicinės jėgos, miestų dūmos kartu su žemietijomis tapo viešosios nuomonės raiškos ir opozicijos veiklos centrais³². Ypač savivaldos politizacija pasireiškė 1905–1907 m., tuo metu jos aktyviai dalyvavo politiniame šalies gyvenime, reikalavo išplėsti savivaldos kompetenciją, leisti rūpintis ne tik komunaliniu ūkiu, bet ir „dvasiniais piliečių poreikiais“, perimti dalį gubernijų administracijos funkcijų. Prašyta padidinti rinkėjų skaičių, įvesti visuotinę rinkimų teisę, kelti ir kiti pilietiniai ir politiniai reikalavimai³³. Maskvos dūmoje net užfiksuotos politinės grupuotės, susijusios su politinėmis partijomis: nuosaikiųjų dešiniųjų, kurie reiškė namų savininkų interesus ir buvo artimi Spalio 17-osios (oktiabristų) partijai, ir progresyvioji grupė, kurie pretendavo atstovauti visų miestiečių gerovei ir buvo susiję su Darbo liaudies socialistine partija (Трудовая народно-социалистическая партия)³⁴. Dideliu politiniu

³⁰ Tik G. Uljanova tyrinėjo ir „nerusiškų“ gubernijų savivaldą, bet labai siauru aspektu – aiškinosi jų indėlį organizuojant socialinę globą.

³¹ В. А. Нардова, *Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX века*, с. 136–153.

³² Б. Н. Миронов, *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства*. СПб, 1999, т. 1–2 с. 223, 233, 255.

³³ В. А. Нардова, *Правительственная программа преобразования городского самоуправления и городская общественность 1905–1907 гг., Отечественная история и историческая мысль в России XIX–XX веков*, Санкт Петербург, 2006, с. 313–326.

³⁴ С. Е. Вдовин, *Деятельность партийно-политических групп гласных Московской Городской Думы 1904 – февраль 1917 г.* Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата

aktyvumu pasižymėjo ir Sankt Peterburgo savivaldos institucijos. Tyrinėtoja M. Makarevič pažymi, kad revoliucijos metu labai sustiprėjo savivaldos ryšys su miesto bendruomene³⁵. Savivaldos institucijų narių politinis aktyvumas reiškėsi ir Stavropolio savivaldos institucijose, reikalauta įstatymų leidžiamojo susirinkimo, savivaldos demokratizavimo ir teisių išplėtimo, joje irgi reiškėsi politinės grupuotės³⁶. Tyrinėtojų fiksuojamas savivaldos institucijų narių politinis aktyvumas kelia klausimą, kokia padėtis šiuo požiūriu buvo Kauno gubernijoje, ar joje irgi galima pastebėti socialinių grupių politinę konsolidaciją ir raišką? Šiame kontekste ypač svarbu tai, kad dalis Šiaurės vakarų krašto miestų bendruomenių narių numanomai buvo neloyalūs imperiniam režimui.

Dabartinėje Rusijos istoriografijoje pradėta tyrinėti pilietinės visuomenės apraiškų miestuose problema. Savivaldą kai kurie istorikai laiko pilietinės visuomenės raidai svarbia aplinka. Teigiama, kad joms būdingi (su išlygomis) pagrindiniai pilietinės visuomenės elementai: savanoriškumas, savivalda, iniciatyvumas, į savivaldos veiklą palaiapsniui įsitraukė daug socialinių grupių, jos bendradarbiavo su savanoriškais asociacijomis ir asmenimis, savivaldos veikla pateko į komunikacinę erdvę. Tyrinėtoja J. Kazakova-Апкаримова (Елена Казакова-Апкаримова) pabrėžia, kad iš visų institutų, dariusių įtaką pilietinės veiklos raidai, savivalda pasižymėjo didžiausiu finansiniu ir socialiniu kapitalu³⁷. Ypač pabrėžiamas jų vaidmuo kuriant ir

исторических наук, Москва, 2002. [Interaktyvus]. Dissercat – электронная библиотека диссертаций. Prieiga per internetą <http://www.dissercat.com/content/deyatelnost-partiino-politicheskikh-grupp-glasnykh-moskovskoi-gorodskoi-dumy-1904-fevral-191> [žiūrėta 2013 12 22].

³⁵ М. Макаревич, *Городская Дума г. Санкт-Петербурга в 1904–1907 гг.* Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Санкт-Петербург, 2005. [Interaktyvus]. Dissercat – электронная библиотека диссертаций. Prieiga per internetą <http://www.dissercat.com/content/gorodskaya-duma-g-sankt-peterburga-v-1904-1907-gg> [žiūrėta 2016 10 02].

³⁶ А. А. Кондрашова, *Городское самоуправление России в конце XIX – начале XX вв. (на материалах Ставрополя)*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Владикавказ, 2013. [Interaktyvus]. Высшая аттестационная комиссия. Prieiga per internetą <http://vak2.ed.gov.ru/idcUploadAutoref/renderFile/129179> [žiūrėta 2013 12 14].

³⁷ Е. Ю. Казакова-Апкаримова, *Формирование сферы гражданской деятельности в уральском городе во второй половине XIX – начале XX в.* [Interaktyvus]. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, Институт истории и археологии Уральского отделения Российской академии наук. Prieiga per internetą <http://www.dissercat.com/content/formirovanie-sfery-grazhdanskoi-deyatelnosti-v-uralskom-gorode-vo-vtoroi-polovine-xix-nachal> [žiūrėta 2014 11 07].

palaikant vieno pilietinės visuomenės elemento – socialinę globą organizuojančių savanoriškų asociacijų tinklą³⁸.

Istoriografijoje taip pat pradėta diskutuoti apie tai, kiek savivaldos institucijos buvo pasirengusios pasinaudoti 1870 m. ir 1892 m. Miestų nuostatais. Rusijos istorijos instituto darbuotojos L. Pisarkovos nuomone, 1870 m. Miestų nuostatai vertintini kaip nesėkminga vyriausybės pastanga transformuoti luominę miestų bendruomenę į neluominę. Jos manymu, rinkėjų kurijų įvedimo rezultatas buvo dūmos narių konsolidacija pagal socialines grupes (L. Pisarkova jas vadina luomais): pirkliai, miestiečiai, amatininkai turėjo savo atskiras veiklos programas ir lyderius, tokias grupuotes savivaldos institucijose tyrinėtoja laiko artimomis „luominėms partijoms“ (L. Pisarkovos vartojamas terminas). Todėl savivaldoje miesto bendruomenės konsolidacijos procesas nevyko, jis tapo įmanomu tik 1892 m., panaikinus kurijas. Autorė teigia, kad sumažinus rinkėjų skaičių ir rinkimų teisės netekus smulkiems savininkams savivaldos institucijose išaugo išsilavinusių narių skaičius, padidėjo susidomėjimas miesto reikalais, padaugėjo įvairių iniciatyvų. Savivaldos administracinės kontrolės stiprinime autorė irgi išvelgia privalumą, nurodo, kad tai užkirto kelią piktnaudžiavimams savivaldos įstaigose. Remdamasi šiais argumentais L. Pisarkova atsisako 1892 m. nuostatus vertinti kaip žingsnį atgal savivaldos raidoje ir mano, kad derėtų atsisakyti miestų „kontrareformas“ sąvokos³⁹. Tokią poziciją palaiko Voronežo miesto savivaldos tyrinėtojas Pavelas Popovas (Павел Попов). Jo nuomone, 1870 m. nuostatai automatiškai nesuformavo neluominės savivaldos, ir naujų Miestų nuostatų šis istorikas nebevadina „kontrareforma“. Šią poziciją P. Popovas grindžia tuo, kad nuostatai nepakeitė savivaldos principų – ji išliko renkama, autonomiška ir turinti nepriklausomus finansavimo šaltinius. Tyrinėtojo nuomone, Voronežo

³⁸ Г. Н. Ульянова, Благотворительная деятельность в Российской империи, *Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX века*, с. 100–123.

³⁹ Л. Писарькова, Городское самоуправление пореформенной России: замысел и воплощение, Труды Института российской истории РАН, 1997–1998 гг. выпуск 2, отв. ред. А.Н.Сахаров, М., 2000. с. 136–154. Prieiga per internetą <http://ebookiriran.ru/index.php?view=serie§ion=8&id=23> [žiūrėta 2014 01 14].

savivaldos veiklos analizė neleidžia teigti, kad po 1892 m. nuostatų įvedimo sustiprėjo administracijos kišimasis į savivaldos reikalus⁴⁰. Tuo tarpu, skirtingai nei L. Pisarkova, J. Kazakova-Apkarimova tvirtina, kad 1870 m. Miestų nuostatai atitiko to meto Rusijos miestų bendruomenių poreikius⁴¹.

Šios diskusijos esmė yra ne „kontrareformos“ termino vartojimas, o problema, ar 1870 m. Miestų nuostatai sudarė galimybę savivaldos institucijų nariams konsoliduotis neuluominiu pagrindu ir, ar tokia konsolidacija realiai vyko. Šiuo požiūriu Kauno gubernijos savivaldai skirtas tyrimas gali padėti nušviesti problemą ne tik luominiu, bet ir tautiniu bei konfesiniu požiūriu diferencijuotose savivaldos institucijose ir atsakyti į klausimą, ar jose atskiri luomai turėjo savo skirtingas programas, ar konsolidacija tapo įmanoma tik panaikinus rinkėjų kurijas. Žinoma, galima nevertoti „kontrareformos“ termino, bet negalima ignoruoti fakto, kad 1892 m. nuostatai žymiai sumažino bendrą rinkėjų skaičių ir rinkimų teisę visiškai atėmė iš vienos miestiečių grupės – žydų. Šiame tyrime kelsime klausimą, kiek savivaldos institucijų narių pilietinis aktyvumas susijęs su jų formaliu išsilavinimu, o kiek su jų pasaulėžiūra, ar, siauriau žiūrint, politinėmis nuostatomis.

Kauno gubernijos miestų savivaldos praeitis tyrinėta mažai. Leidinyje, skirtame savivaldos Lietuvoje raidai, keletą puslapių XIX a. situacijai skyrė Petras Leonas⁴². Teisininko Romo Stačioko darbai skirti Lietuvos savivaldos teisinės raidos analizei⁴³. Nors daugiausia dėmesio skirta Lietuvos Respublikos savivaldai, šiek tiek aptariami ir XIX a. miestų įstatymai. Šios disertacijos

⁴⁰ П. Попов, *Городское самоуправление Воронежа. 1870–1918*, с. 336–338.

⁴¹ Е. Ю. Казакова-Апкаримова, *Формирование сферы гражданской деятельности в уральском городе во второй половине XIX – начале XX в.* [Интерактивус]. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, Институт истории и археологии Уральского отделения Российской академии наук. Prieiga per internetą <http://www.dissercat.com/content/formirovanie-sfery-grazhdanskoi-deyatelnosti-v-uralskom-gorode-vo-vtoroi-polovine-xix-nachal> [žiūrėta 2014 11 07].

⁴² P. Leonas, *Lietuvos savivaldybės*, 1991, p. 54–56. P. Leonas (1864–1938) – teisininkas, liberalios krypties lietuvių tautinio judėjimo dalyvis, lietuviškos spaudos (ir nelegalios) bendradarbis, profesorius. 1906–1914 m. ir nuo 1918 m. gyveno Kaune, 1907 m. išrinktas į II Valstybės dūmą.

⁴³ R. Stačiokas, *Lietuvos savivaldybių raida*, Kaunas, 1991.

autorius analizavo Kauno gubernijos apskričių centrų savivaldos institucijų rinkimus ir dūmų sudėtį⁴⁴.

Kiti tyrimai skirti atskiriems miestams. Archeologo Jono Puzino parašytoje Šiaulių istorijoje miesto savivalda mūsų nagrinėjamu laikotarpiu neaptariama⁴⁵. 1991 m. Lietuvos istorijos instituto darbuotojų parengtoje Šiaulių miesto istorijoje šiai temai skirta tiek dėmesio, kiek jo galima parodyti apibendrinančiame istorijos darbe. Šio skyriaus autorius Rimantas Miknys trumpai aptarė savivaldos padėtį iki nuostatų įvedimo, aprašė rinkimų pagal 1870 m. nuostatus sąlygas, nustatė rinkėjų skaičių ir kategorijas, jų galimybes patekti į miesto dūmą. Tyrinėtojas įrodė rinkėjų skaičiaus sumažėjimą įvedus 1892 m. Miestų nuostatus, pateikė dūmos narių socialines charakteristikas. Aptartas Šiaulių savivaldos biudžetas, išlaidų prioritetai. Pristatyta savivaldos veikla tvarkant miesto komunalinį ūkį, gerinant priešgaisrines ir sanitarines sąlygas. Dėl nedidelės leidinio apimties parašėje liko savivaldos įstaigų santykiai su imperine administracija, savivaldos narių nuostatos ir veiklos prioritetai⁴⁶. R. Miknys pirmasis Kauno gubernijos miestų praeities tyrimams plačiai panaudojo Kauno gubernijos miestų reikalų komiteto fondą (LVIA, f. 1567). Po ilgo laiko tarpo vėl grįžęs prie Šiaulių savivaldos temos, šis autorius tyrinėjo Zubovų šeimos atstovų požiūrį į savivaldą, konstatavo jo kaitą. Pradžioje šios šeimos nariai konfliktavo su savivalda dėl žemės nuosavybės, o nuo 8 dešimtmečio pabaigos Zubovai įsijungė į savivaldos veiklą, beveik nuolat buvo renkami į Šiaulių dūmą, joje buvo labai aktyvūs, tapo įvairių inovacijų iniciatoriais. R. Miknio nuomone, aktyvi veikla savivaldoje tapo viena iš rusiškos Zubovų šeimos integracijos į Lietuvos visuomeninį ir kultūrinį gyvenimą prielaidų⁴⁷.

⁴⁴ A. Astramskas, Kauno gubernijos apskričių centrai: savivaldos raida ir sudėtis 1878–1914 metais, *Istorija*, t. XLVI, 2000.

⁴⁵ J. Puzinas, *Šiaulių miestas*, Šiauliai, 1930.

⁴⁶ *Šiaulių miesto istorija*, Šiauliai, 1991, p. 86–96.

⁴⁷ R. Miknys, Zubovų giminė ir Šiaulių miesto savivaldos reikalai XIX amžiuje (giminės integracijos į miesto visuomenę aspektas), *Kintančios Lietuvos visuomenė: struktūros, veikėjai, idėjos*, Vilnius, 2015, p. 273–281.

Panevėžio praeitį pirmoji profesionaliai pradėjo tirti istorikė Ona Maksimaitienė. 1971 m. parengtas jos rankraštis, kiek paredagavus ir patrupinūs, išleistas tik 2003 metais⁴⁸. O. Maksimaitienė išanalizavo 1870 m. Miestų nuostatus, pažymėjo, jog jie miesto bendruomenei suteikė iniciatyvą ir materialinę pagrindą miesto tvarkymui. Autorė smulkiai aprašo miesto valdybos rinkimus, savivaldos rūpesčius, susijusius su policijos ir kariuomenės išlaikymu, miesto turto tvarkymu, infrastruktūros priežiūra ir plėtra. Daug dėmesio skiriama savivaldos veiklai švietimo, sveikatos apsaugos bei sanitarijos srityse. Labai detalai analizuojamos Panevėžio dūmos pajamos ir išlaidos, kredito poreikis. Didžiausią O. Maksimaitienės nuopelną sudaro tai, kad ji detalai išanalizavo dūmos posėdžių protokolus, jos įdirbiu naudojamosi ir šioje disertacijoje. Kartu istorikės tyrimas turi ir trūkumų. Labai gausi ir informatyvi šaltinių medžiaga kartais sunkiai suvaldoma, trūksta apibendrinimų ir išvadų, neanalizuota savivaldos institucijų narių socialinė sudėtis ir jų iniciatyvos, santykis su miesto bendruomene bei kitos temos. Prie Panevėžio savivaldos praeities tyrimo teko prisidėti ir disertacijos autoriui⁴⁹. Tai pat pasirodė vienas straipsnis, skirtas Ukmergės savivaldai⁵⁰.

Nagrinėjamo laikotarpio Kauno savivaldos tyrimai irgi negausūs. Pasinaudojęs dūmos posėdžių protokolų bylomis kai kuriuos Kauno savivaldos veiklos aspektus dar prieš Antrąjį pasaulinį karą aprašė bibliografas Aleksandras Ružancovas⁵¹. Kristinos Statkutės straipsnis yra pirmasis mokslinis tyrimas, skirtas šio laikotarpio Kauno savivaldai, jame nagrinėjamos savivaldos institutų formavimo aplinkybės ir jos sudėties 1876–1893 m. problemos⁵². Šios autorės

⁴⁸ O. Maksimaitienė, *Panevėžio miesto istorija*, LMAVB RS, f. 277–99; O. Maksimaitienė, *Panevėžio miesto istorija*, Panevėžys, 2003.

⁴⁹ A. Astramskas, Panevėžio m. biudžetas XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje, *Panevėžio istorijos fragmentai*, Panevėžys, 1993, p. 34–49; A. Astramskas, Panevėžio dūma: rinkėjai, rinkimai, išrinktieji, *Istorija*, t. XXXIX, 1999, p. 15–21; A. Astramskas, Nujos savivaldos galimybės, *Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 metų*, Panevėžys, 2003, p. 187–198.

⁵⁰ A. Astramskas, Ukmergės dūmos veikla ir pilietiškumo raiškos joje lygmuo, *Istorija*, t. 91, nr. 3, p. 31–51.

⁵¹ A. Ružancovas, Iš Kauno miesto archyvo. Miesto sodas 1866–1877 m., *Savivaldybė*, 1929, nr. 11, p. 16–17; A. Ružancovas, Kauniečių peticija carui 1905 m. revoliucijos prieaušry, *Savivaldybė*, 1930, nr. 6, p. 12–15; A. Ružancovas, Iš Kauno miesto archyvo: lietuviškas atsišaukimas 1905 m. byloje, *Savivaldybė*, 1929, nr. 5, p. 7–10.

⁵² K. Statkutė, Kauno miesto savivaldos formavimasis 1876–1893 m., *Kauno istorijos metraštis*, Kaunas, 2004, nr. 5, p. 149–195.

tyrimas disertacijoje panaudotas analizuojant rinkimų procesą ir savivaldos narių socialines charakteristikas. Istorikai domėjosi įvairiomis mus dominančio laikotarpio Kauno istorijos temomis, bet savivaldai skirtų tyrimų daugiau nepaskelbta⁵³. Kauno savivaldos konfliktams su vietine imperine valdžia skirtą tyrimą yra paskelbęs šios disertacijos autorius⁵⁴.

Apibendrinant galima teigti, kad XIX a. II pusės – XX a. pradžios Rusijos imperijos miestų savivaldos tyrimai šiuo metu vykdomi intensyviai, tiesa, dėmesys paprastai sutelkiamas į vieno ar kelių miestų savivaldą, Rusijos mastu nedidelį regioną. Miestų savivaldos raidą visos imperijos lygmeniu apibendrinančių tyrimų yra labai mažai. Vyraujančios savivaldos tyrimų kryptys yra jų institucijų formavimas ir socialinė sudėtis, savivaldos institucijų narių nuostatos ir veiklos prioritetai, savivaldos komunalinio ūkio raida ir jų įtaka švietimo, kultūros, sveikatos, socialinės globos sferoms. Daug istorikų tyrinėja pilietiškumo raišką savivaldoje ir ją randa, taip pat domimasi savivaldos ir imperijos administracijos santykiais, savivaldos institucijų laikysena 1905–1906 m. revoliucijos metais. Čia aptarti mokslininkų tyrimai leidžia Kauno gubernijos miestų savivaldos raidą palyginti su kitų imperijos regionų praeitimi, padeda suprasti bendrąsias raidos tendencijas ir išskirti specifines raidos detales, sukuria platų kontekstą, duoda empirinių žinių nagrinėjamai temai.

Šaltiniai. Pagrindiniai šios disertacijos šaltiniai yra archyviniai dokumentai. Kauno savivaldos istorijai tyrinėti svarbiausias yra Kauno gubernijos Kauno miesto valdybos fondas I-61, saugomas Kauno regioniniame valstybės archyve (toliau – KRVA)⁵⁵. Jame saugomos savivaldos veiklos metu susidariusios dokumentų bylos. Tai dūmos posėdžių protokolai, kuriuose detalai aprašoma posėdžių eiga, kartais diskusijų eiga, konkrečių dūmos narių

⁵³ N. Lukšionytė-Tolvaišienė, *Gubernijos laikotarpis Kauno architektūroje: svarbiausi pastatai ir jų kūrėjai* (1843–1915), Kaunas, 2001; R. Civinskas, A. Pakštalis, B. Tranavičiūtė, *Ugniagesyba Kaune 1815–1945 m.*, Kaunas, 2015; V. Akmenytė, G. Milerytė, Viešųjų asmenų privatus interesai: nuo „Bliumental“ iki „Ragučio“. Alaus pramonės raida Kaune XIX a. pab. – XX a. pirmoje pusėje, *Kauno istorijos metraštis*, Kaunas, 2007, nr. 8, p. 105–126.

⁵⁴ A. Astramskas, Savivaldos ir vietinės caro valdžios konfliktai bei pilietinės visuomenės apraiškos Kauno miesto dūmoje XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2016, nr. 2, Vilnius, 2017, p. 117–140.

⁵⁵ *Kauno regioninis valstybės archyvas*, (toliau – KRVA) f. I-61, Kauno gubernijos Kauno miesto valdybos fondas.

nuomonė ir pasiūlymai, priimti nutarimai. Iš konstatuojamosios protokolų dalies kartais paaiškėja visa svarstomo reikalo istorija, anksčiau priimti sprendimai, susirašinėjimo su valdžios institucijomis eiga ir jų pozicija vienu ar kitu klausimu. Deja, keletą metų posėdžių protokolai neišlikę, bet juos iš dalies pakeičia nutarimų žurnalai, kurie yra sutrumpinti protokolų variantai, skirti kasdieniniam savivaldos institucijų naudojimui. Fonde saugomos ir rinkimų į savivaldą bylos, kuriose yra informacija apie savivaldos institucijų rinkimų eigą, pateikiami rinkėjų sąrašai (paprastai keletas variantų), išrinktų savivaldos institucijų narių sąrašai (kartais su jų asmeniniais duomenimis). Taip pat šiame fonde yra svarbiausių savivaldos pareigūnų asmens bylos (formuliariniai sąrašai). Išlikę dauguma savivaldos biudžetų bylų, jose labai išsami informacija apie miesto finansus. Apie švietimą, savivaldos komunalinį ūkį, vykdytus šių profilių projektus daug informacijos posėdžių protokoluose, taip pat projektams skirtose bylose. Savivaldos autonomijos gynimo, pilietiškumo ir tautinės raiškos atvejai fiksuojami dūmos posėdžių protokoluose, rinkimų bylose, taip pat egzistuoja atskirų konfliktinių situacijų sprendimų paieškai skirtos bylos. Šio fondo medžiaga leidžia nuosekliai ir detaliai susipažinti su savivaldos veikla, jos narių nuostatomis. Fonde yra medžiagos įvairiems Kauno miesto istorijos aspektams tyrinėti, neapsiribojant tik jo savivalda.

Lietuvos valstybės istorijos archyve (toliau – LVIA) saugomas Panevėžio miesto dūmos fondas 1244⁵⁶, kuriame irgi išlikę beveik visi dūmos posėdžių protokolai, išskyrus 1907 metus. Protokolų struktūra panaši kaip Kauno savivaldos. Atskirame fonde LVIA saugomi Panevėžio valdybos dokumentai⁵⁷. Šio fondo bylos susiformavo sprendžiant valdybos ir miesto galvos kompetencijose buvusius klausimus: viešųjų pirkimų dokumentai, įvairūs miestiečių prašymai ir skundai, valdžios institucijų prašymai, kai kokia statistinė medžiaga. Bent kiek svarbesni iš šių reikalų su parengta siūlomų sprendimų motyvacija, statistine medžiaga ir klausimo svarstymo istorija buvo referuojami dūmai, ir ji priimdavo sprendimą dėl tolesnės klausimo eigos. Todėl miesto

⁵⁶ Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA), f. 1244, Panevėžio miesto dūmos fondas.

⁵⁷ LVIA, f. 1243 Panevėžio miesto valdybos fondas.

valdybos fonde esanti medžiaga yra dubliuojama dūmos protokoluose, ir valdybos fondas nagrinėjamai temai yra daug mažiau svarbus. KRVA yra išlikusi ir dalis Ukmergės miesto valdybos bylų⁵⁸.

Kitų Kauno gubernijos miestų atskiri savivaldos institucijų fondai neišliko, todėl pagrindinis Ukmergės, Šiaulių, Telšių, Raseinių, Zarasų savivaldos tyrimo šaltinis yra Kauno gubernijos miestų reikalų komiteto (toliau – MRK) fondas 1567, saugomas LVIA⁵⁹. Šis fondas susiformavo iš MRK svarstytų klausimų, todėl tarp bylų daug įvairių miestiečių skundų ir savivaldos nepatenkintų prašymų svarstymo medžiagos. Tarp jų yra ir skundai dėl savivaldos institucijų rinkimų, kurių nagrinėjimui skirtos bylos išsamiai informuoja apie rinkimų procesą, yra savivaldos institucijų narių sąrašų. Fonde saugoma nedidelė dalis įvairių miestų dūmų posėdžių protokolų, susirašinėjimai dėl biudžetų formavimo, pačios biudžetų sąmatos, retai pasitaiko biudžeto vykdymo ataskaitos, taip pat dokumentai apie mokesčius ir savivaldos institucijų veiklą bei turtą, komunalinį ūkį. Daug bendro pobūdžio žinių apie miestus ir jų gyventojus. Yra informacijos apie savivaldos institucijų konfliktus su gubernijos administracija. Šio fondo dokumentai kartais reikšmingai papildo informaciją ir apie Kauną bei Panevėžį. Be to, fonde yra susikaupusi įvairi imperijos valdžios rinkta informacinė ir statistinė medžiaga apie miestus, kuri gali būti reikšminga įvairiems miestų istorijos aspektams tyrinėti.

Atsiminimų apie tyrinėjamo laikotarpio savivaldą žinoma nedaug. Išsamius atsiminimus apie Panevėžį XX a. pradžioje paliko aktyvus tuometinės miesto bendruomenės veikėjas Juozapas Kozakevičius. Pats būdamas ilgametis dūmos narys, įvairių iniciatyvų dalyvis, kandidatas į miesto vadovus, jis buvo puikiai susipažinęs su savivaldos padėtimi. Todėl jo atsiminimai apie įvairias Panevėžio savivaldos veiklos sritis, komisijų veiklą, dūmos narių charakteristikos ir motyvacija yra nors ir pagalbinis, bet labai informatyvus ir žmogiškai šiltas šaltinis. Be to, J. Kozakevičius pateikia didelį pluoštą įvairių savivaldos dokumentų ir jų kopijų. Atsiminimus apie XIX a. pabaigos – XX a.

⁵⁸ KRVA, f. I-517, Kauno gubernijos Ukmergės miesto valdybos fondas.

⁵⁹ LVIA, f. 1567, Kauno gubernijos miestų reikalų komiteto fondas.

pradžios Šiaulius paliko Pelikšas Bugailiškis. Miesto savivaldai juose skyrė tik vieną, bet labai išraiškingą ir apibendrinančią visą veiklą pastraipą⁶⁰. Išliko trumpi buvusio Valstybės Dūmos nario Petro Leono atsiminimai apie darbą Kauno savivaldoje, juose yra įdomių minčių apie rinkėjų nuotaikas bei elgseną, trumpi keleto dūmos narių apibūdinimai⁶¹.

Darbe naudojamos Kauno gubernijos atmintinės knygelės⁶² (Памятная книжка Ковенской губернии), kuriose yra žinių apie savivaldos institucijų pareigūnus, biudžetus, pateikiamuose įvykių metraščiuose nurodomi ir svarbiausi įvykiai miestuose. Knygelėse buvo publikuojami ir platūs miestų ir apskričių aprašymai, kuriuose yra žinių apie savivaldos institucijas. Tiesa, žinios šiuose leidiniuose pateikiamos nenuosekliai, jų nedaug, todėl šis šaltinis vaidina tik pagalbinį vaidmenį. Kauno savivaldos istorijai pažinti apibendrinantis šaltinis taip pat yra 1903 m. savivaldos išleista miesto savivaldos raidos apžvalga⁶³.

Dar vienas svarbus šaltinis – periodinė spauda. Tiesa, dėl informacijos fragmentiškumo, dažno paviršutiniškumo ir numanomo subjektyvumo laikraščiuose paskelbta informacija šiame tyrime laikytina pagalbinu šaltiniu⁶⁴. Visgi periodinėje spaudoje pasitaikydavo tokių žinių ir vertinimų, kurie negalėjo būti skelbiami oficialiuose dokumentuose, jie atskleidžia kai kuriuos savivaldos institucijų narių veiklos motyvus, padeda suprasti bendrą visuomeninio gyvenimo kontekstą mieste. Oficialių žinių apie savivaldos institucijas pateikia «Ковенские губернские ведомости» („Kauno gubernijos žinios“), šis leidinys publikuodavo kiek sutrumpintas savivaldos institucijų biudžetų sąmatas.

Tyrimo naujumas ir aktualumas. Šioje disertacijoje pirmą kartą kompleksiskai tiriama Kauno gubernijos savivaldos veikla XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje, analizuojami imperinės vietos valdžios ir miestų bendruomenių

⁶⁰ J. Kozakevičius, *Amžius kronika, LMAVB RS*, f. 112–1; 2; 3; 4; 5; P. Bugailiškis, *Šiauliai iki 1915 m.*, LMAVB RS, f. 87, b. 148, l. 10–11.

⁶¹ P. Leonas, *Raštai*, 2005, t. 3, p. 382–415.

⁶² *Памятная книжка Ковенской губернии* (toliau – ПККГ), 1877–1914 m.

⁶³ И. С. Горбачевский, *Двадцатипятилетие городского общественного управления в гор. Ковне*, Ковна, 1903.

⁶⁴ Daugiausia naudoti laikraščiai „Kurjer Litewski“, „Lietuvos žinios“, „Северо-западное слово“.

santykiai bei aiškinamasi, koku mastu miestų bendruomenės bandė panaudoti šį imperinį institutą savo interesams. Suformuluota ir tiriama pilietiškumo ir tautiškumo apraiškų savivaldoje problema. Miestų savivaldos institucijos Šiaurės vakarų krašte buvo viena iš nedaugelio, tikėtina, kad iki 1905–1906 m. revoliucijos svarbiausia „vieta“, kur vyko imperinės valdžios ir vietinių bendruomenių interesų derinimas. Todėl šis tyrimas turi atskleisti ne tik imperinių pareigūnų požiūrį į savivaldą ir jos ribas, bet ir vietos bendruomenių, pirmiausia – aktyviausios jos dalies, nusistatymą šios oficialios institucijos atžvilgiu.

Ginamieji teiginiai. Disertacijoje teigiama, kad, nežiūrint savivaldos ribotumo ir imperinės valdžios siekio jos veiklą apriboti miestų komunaliniu ūkiu, Kauno gubernijos savivaldoje epizodiškai galėjo reikštis miestų bendruomenių interesai, būti įgyvendinamos bendruomenių iškeltos ir joms aktualios iniciatyvos. Imperinė valdžia iš esmės leido savivaldai naudotis įstatymuose numatytais teisėmis. Jei kuri nors vietinės ar net centrinės valdžios institucija tas teises pažeisdavo, miestų savivaldos institucijos sulaukdavo paramos iš Valdančiojo Senato. Vietos bendruomenės miestų savivaldos institucijas matė kaip vieną iš galimų įrankių ne tik komunalinio ūkio, bet taip pat švietimo bei kultūros poreikiams tenkinti, o taip pat kaip svarbią nedominuojančių tautinių grupių teisių gynimo platformą. Todėl miestų savivaldoje buvo gausu vietos bendruomenių (pirmiausia – lenkų) aktyvistų. Tačiau tai nereiškia, kad dalyvavimas rinkimuose į miestų dūmas, buvimas šių institucijų ar miestų valdybų nariais liudijo, kad šie asmenys yra lojalūs imperiniam režimui. XX a. pradžioje, ypač 1905–1906 m. revoliucijos laikotarpiu pasitaikę Kauno gubernijos savivaldos institucijų reikalavimai dėl diskriminacijos tautiniu ar konfesiniu pagrindu panaikinimo liudija, kad ženkliai dūmų narių dalis į šią instituciją žiūrėjo instrumentiškai. Skirtinga savivaldos veiklos sėkmė liudija, kad svarbūs buvo ne tik jų veiklą reglamentuojantys įstatymai ar imperinės valdžios veiksmai, bet ir vietos bendruomenių aktyvumas ir sugebėjimai.

Tyrimo struktūra. Disertacijos sandarą nulėmė išsikeltas tyrimo tikslas ir uždaviniai. Ji pradeda „Įvadu“, kuris sudarytas iš trijų poskyrių. Pirmajame pagrindžiamas darbo objektas, iškeliamas tyrimo tikslas ir problema, suformuluojami uždaviniai. Taip pat jame apibrėžiamos svarbiausios vartojamos sąvokos. Antrajame poskyryje „Istoriografija“ analizuojami atlikti tyrimai ir aiškinamasi, kaip jie gali būti panaudoti šioje disertacijoje. Trečiajame poskyryje pristatomi tyrimui svarbūs šaltiniai.

Pirmasis disertacijos skyrius skirtas savivaldos teisinio statuso analizei, jis chronologiškai skirstomas į tris poskyrius. Pirmajame aiškinamasi savivaldos padėtis Rusijos imperijoje iki 1870 m. Miestų nuostatų įvedimo, antrajame dėmesys skiriamas 1870 m. Miestų nuostatams, trečiajame analizuojami 1892 m. Miestų nuostatai. Visame skyriuje labiausia domimasi kokią kompetenciją imperijos įstatymai suteikė savivaldai ir kokios procedūros numatytos galimiems konfliktams tarp savivaldos ir valdžios spręsti. Antrajame darbo skyriuje tyrinėjama, kaip buvo formuojamos savivaldos institucijos ir kokia buvo jų asmeninė sudėtis. Pirmajame poskyryje nagrinėjamas rinkėjų skaičius ir struktūra, antrajame – savivaldos institucijų asmeninė sudėtis.

Savivaldos institucijų turėti finansiniai resursai, savivaldos pastangos juos keisti sau palankia kryptimi aptariamai Trečiame skyriuje. Siekiant palengvinti gausios informacijos analizę jis skirstomas į poskyrius „Pajamos“ ir „Išlaidos“. Savivaldos įtaka miestų švietimo bei kultūros raidai nagrinėjama Keturtoame skyriuje. Kadangi jo apimtis nedidelė, o savivaldos įtaką miesto kultūrai pavyko užfiksuoti tik Kaune, tai skyrius smulkiau neskirstomas. Tas pats pasakytina ir apie Penktąjį skyrių, skirtą savivaldos komunaliniam ūkiui analizuoti.

Šeštame skyriuje analizuojamas savivaldos santykis su imperine valdžia. Pavyko išsiaiškinti dvejopo pobūdžio konfliktus tarp valdžios ir savivaldos, todėl šis skyrius sudarytas iš dviejų poskyrių: pirmasis skirtas savivaldos institucijų pastangoms ginti savivaldos autonomiją ir interesus, o antrasis – pilietiškumo ir tautiškumo apraiškoms savivaldoje. Tyrimas baigiamas „Išvadamis“.

1. MIESTŲ SAVIVALDOS INSTITUCIJŲ TEISINIS STATUSAS

1.1. Miestų savivalda iki 1870 m. nuostatų įsigaliojimo

Šios disertacijos dalies tikslas yra nustatyti, kokią kompetenciją Rusijos imperijos įstatymai suteikė miestų savivaldai ir kokios procedūros numatytos galimoms konfliktinėms situacijoms su valdžia spręsti. Taip pat lyginami 1870 m. ir 1892 m. Miestų nuostatai ir analizuojama, kaip keitėsi imperijos centrinės valdžios politika miestų savivaldos atžvilgiu. Kadangi tolimesnėse disertacijos dalyse bus pereita prie savivaldos institucijų rinkimų ir veiklos analizės, trumpai aptariamos įstatymuose reglamentuotos rinkėjų kategorijos ir rinkimų procedūros, savivaldos įstaigų kompetencija ir veiklos organizavimas.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje, atitekusioje Rusijos imperijai, pradėti taikyti rusiškus įstatymus bandyta jau 1795 metais. R. Miknys nurodo, kad 1795 m. spalio mėn. 30 d. Šiaulius skelbiant apskrities centru jiems suteiktos 1785 m. Jekaterinos II Malonės rašto miestams teisės ir privilegijos. Tai galiojo ir kitiems apskričių centrams⁶⁵. 1795 gruodžio 14 d. Jekaterinos II nurodyme N. Repninui apie prijungtų LDK teritorijų padalijimą į Vilniaus ir Slanimo gubernijas liepiama griežtai laikytis 1775 m. Jekaterinos II patvirtintos gubernijų valdymo tvarkos, kuri numatė ir miestų savivaldos institucijas. 1775 m. gubernijų valdymo tvarka akcentuojama ir tą pačią dieną Jekaterinos II pasirašytame manifeste apie LDK prijungimą prie Rusijos imperijos⁶⁶.

Jekaterinos II Malonės raštas miestams numatė šias savivaldos institucijas: miestiečių atstovų susirinkimą, bendrąją dūmą ir šešianarę dūmą, kuri sprendė visus kasdienius miesto reikalus. Be to, kaip numatyta 1775 m. Gubernijų valdymo nuostatuose, miestuose veikė magistratai (mažesniuose

⁶⁵ R. Miknys, *Šiaulių miesto istorija*, Šiauliai, 1991, p. 62.

⁶⁶ 1795 12 14 įsakas N. Repninui, *Полное собрание законов Российской империи* (toliau – ПСЗ), собрание I, т. 23, 1789–1796 год, №. 17417, Санкт Петербург, 1830 год, с. 844–845; 1795 12 14 Manifestas apie LDK prijungimą, ПСЗ, собрание I, т. 23, 1789–1796 год, №. 17418, Санкт Петербург, 1830 год, с. 845–846.

miestuose rotušės), kurie iš esmės atliko teismo ir administracines funkcijas. Tiesa, dūmų ir magistratų veiklos sritys dalinai persidengė, o tai kėlė painiavą⁶⁷. Dideli Malonės rašto trūkumai – neaiškiai apibrėžtos savivaldos institucijų funkcijos, nenumatyti pastovūs jų finansavimo šaltiniai. Savivaldos tradicijos Rusijos imperijoje trūkumas bei autoritarinis valstybės pobūdis nulėmė, kad savivaldos institutas buvo silpnas, nesavarankiškas ir priklausomas nuo valdžios (gubernijos centre tai buvo gubernatoriaus institucija, apskričių centruose svarbus vaidmuo priklausė gorodničiams – miestų policijos viršininkams). Praktikoje ne visų Malonės rašto miestams punktų buvo laikomasi, per keletą dešimtmečių nauji įstatymai įnešė pakeitimų. Daugelyje miestų bendrosios dūmos nesirinko visai, Maskvoje vietoj bendrosios dūmos veikė niekur nereglamentuota „visuomeninė dūma“, Sankt Peterburge bendroji dūma virto paprasta kanceliarija⁶⁸. Neegzistavo bendroji dūma ir Vilniuje⁶⁹. XIX a. septintojo dešimtmečio pradžioje VRM, tyrusi savivaldos padėtį, nustatė, kad vietoj bendrosios dūmos daug kur rinkdavosi miesto bendruomenės susirinkimas, šešianarėje dūmoje dažnai buvo tik 2–3 nariai, kartais jų skaičius viršijo šešis. VRM nuomone, miestų dūmos realios valdžios neturėjo, nes menkiausius sprendimus turėjo derinti su administracija, o miestiečiai visokiausiais būdais stengėsi išvengti neprestižinių ir sunkių pareigų savivaldos institucijose⁷⁰.

Lietuvos Vilniaus gubernijos miestų valdymas pagal imperijos įstatymus pertvarkytas 1808 metais. Vilniaus civilinis gubernatorius skundėsi Vilniaus kariniam gubernatoriui⁷¹: „Miestų gaunamos lėšos sudaro gana dideles sumas, kurios tiksliai nežinomos, magistratai ir rotušės naudojami jomis savo

⁶⁷ 1785 04 21 Malonės raštas Rusijos imperijos miestams (1785 г. апреля 21 Грамота на права и выгоды городам Российской империи), *ПСЗ, собрание I*, т. 22, 1784–1788 год, №. 16187, Санкт Петербург, 1830, с. 358–384.

⁶⁸ И. Дитятин, *Наше городское самоуправление*, Ярославль, 1876, с. 14–15.

⁶⁹ V. Pugačiauskas, *Vilniaus savivaldos institucijos XIX a. pirmoje pusėje: istorinis teisinis aspektas*, *Lietuvos istorijos metraštis* 2000, Vilnius, 2001, p. 147–163.

⁷⁰ В. А. Нардова, *Городское самоуправление в России в 60х – начале 90х годов XIX в.*, Ленинград, 1984, с. 12.

⁷¹ Vilniaus karinis gubernatorius iš esmės vykdė Lietuvos Vilniaus ir Lietuvos Gardino gubernijų generalgubernatoriaus funkcijas.

valia neduodamos ataskaitos⁷². Jis siūlė Vilniuje, Kaune ir apskričių centruose, kurių pajamos viršija 1000 rub. per metus, įsteigti dūmas, jas padaryti pavaldžias gubernijos valdybai ir joje, o ne magistratuose ir rotušėse, sudarinėti miestų pajamų-išlaidų sąmatas. Tai ir įgyvendinta, tik pasirodė, kad kitų miestų biudžetai nesiekia 1000 rub., todėl miestų dūmos, veikiančios pagal Malonės rašto nuostatus, įsteigtos tik Vilniuje ir Kaune⁷³. Dūmos perėmė daugumą administracinių funkcijų, teismas (ir dalis administracinių funkcijų) liko magistrato kompetencijoje, kuris iki 1840 m. naudojosi magdeburgine teise⁷⁴. Apskričių centruose iki 1866 metų funkcionavo rotušės⁷⁵. Jos atliko teismo, administracinę ir ūkinę funkcijas, organizavo savivaldos rinkimus, rūpinosi miestų komunaliniu ūkiu. Kas treji metai buvo renkami miesto galva (savivaldos vadovas), burmistrai ir tarėjai (ratmanai) bei teismo posėdininkai⁷⁶.

1864 m. visoje Rusijos imperijoje pradėta vykdyti teismų reforma. 1866 m. panaikintos visos iki tol išlikusios rotušės ir magistratai, teismines rotušių funkcijas perėmė apskričių teismai, o administracines – dūmos. Kauno gubernijoje dūmos įsteigtos Ukmergėje, Panevėžyje, Šiauliuose, Raseiniuose, Telšiuose, supaprastintos dūmos – Vidžiuose ir Šeduvoje⁷⁷.

1.2. 1870 m. miestų valdymo reforma

Pralaimėtas Krymo karas (1853–1856 m.) Rusijos imperijos valdžią privertė imtis priemonių, kurios valstybę sušiuolaikintų. Imperatorius Aleksandras II pradėjo pertvarkymus, kurie vėliau imti vadinti „Didžiosiomis reformomis“. Tose imperijos dalyse, kur dar egzistavo baudžiava, ji panaikinta,

⁷² 1808 06 07 Vilniaus civilinio gubernatoriaus raportas Lietuvos kariniam gubernatoriui, *LVIA*, f. 378, 1808, bendrasis skyrius, b. 306, l. 1–5.

⁷³ 1808 06 07 Vilniaus civilinio gubernatoriaus raportas Lietuvos kariniam gubernatoriui, *LVIA*, f. 378, 1808, bendrasis skyrius, b. 306, l. 1–5.

⁷⁴ V. Pugačiauskas, Vilniaus savivaldos institucijos XIX a. pirmoje pusėje: istorinis teisinis aspektas, p. 147–163.

⁷⁵ T. Bairašauskaitė, Z. Medišauskienė, R. Miknys, *Lietuvos istorija*, t. VIII, I dalis, Vilnius, 2011, p. 368–369.

⁷⁶ K. Statkutė, Kauno miesto savivaldos formavimasis 1876–1893 m., *Kauno istorijos metraštis*, Kaunas, 2004, nr. 5, p. 149–195; T. Bairašauskaitė, Miesto gyventojai ir miestiečių luomas, *Lietuvos istorija*, t. VIII, I dalis, Vilnius, 2011, p. 355–374.

⁷⁷ *Ковенская губерния за время 1843–1893*, Ковно, 1893 г., с. 36–38.

įvykdyta karinė, teismų, kitos reformos. Viena iš reformų programos dalių buvo vietos savivaldos pertvarkymas. Ji konkrečiai įgyvendinta 1864 m. priėmus Žemietijų įstatymą ir 1870 m. patvirtinus Miestų nuostatus. Miestų savivaldos reformą skatino bloga augančių miestų komunalinio ūkio būklė ir tuometinių savivaldos institucijų negebėjimas susidoroti su poreikiu juos modernizuoti. Amžininkai pastebėjo ikireforminės savivaldos narių abejingumą savo veiklai, kurį savo ruožtu sukeldavo tai, kad didžioji iš miestiečių surenkamų mokesčių dalis buvo naudojama bendravalstybiniais reikalams. Kartais pačių miestų poreikiams lėšų nelikdavo visai⁷⁸. Imperijos valdžia manė, kad pagrindinis miestų savivaldos trūkumas yra tai, kad joje dalyvavo daugiausia miestiečių luomo nariai, o geriausiai išsilavinę, iniciatyviausios miestų bendruomenės grupės – bajorai ir garbės piliečiai nuo miestų savivaldos nušalinti. Todėl išplėtus miestų savivaldoje galinčių dalyvauti bendruomenės grupių skaičių tikėtasi į savivaldos institucijas pritraukti geriau miestiečių interesais besirūpinančius asmenis ir tokiu būdu pagerinti pačių miestų būklę⁷⁹. Be to, valdantysis režimas tikėjosi išaugusius savivaldos biurokratinis ir finansinius resursus panaudoti efektyvesniam valstybės valdymui. Tiek bendra reformų logika, kuria buvo plečiamos pilietinės teisės, tiek konkretus poreikis mobilizuoti miestų bendruomenes numatytiems uždaviniams spręsti vertė imperinę valdžią ribotai plėsti vietos bendruomenių atstovavimo teises. Kartu valstybė įgijo galimybę bendruomenių nepasitenkinimą dėl išaugusių mokesčių ir socialinės bei komunalinės infrastruktūros trūkumų nukreipti į renkamas savivaldos institucijas.

Savivaldai suteikta daugiau savarankiškumo, o svarbiausia – jos tapo neluominėmis. Imperinė valdžia miestų savivaldos kompetenciją stengėsi apriboti komunaliniu ūkiu ir imperinių struktūrų (administracijos, policijos, kariuomenės) išlaikymu. Švietimas, sveikatos apsauga, socialinė globa ir kultūra buvo laikomos antraeilėmis savivaldos veiklos sferomis, ir administracija sekė,

⁷⁸ Г. И. Шрейдер, Город и городское положение 1870 г., *История России в XIX в.* Санкт Петербург, б. г., том 4, с. 11–13.

⁷⁹ В. А. Нардова, *Городское самоуправление в России в 60х – начале 90х годов XIX в.*, с. 13, 14, 16, 18.

kad miesto ištekliai šiems reikalams būtų skiriami tik tada, kai patenkinti poreikiai valdžios nuomone pagrindinėms reikmėms – patalpų kariniams daliniams išlaikymui, kalėjimų apšvietimui ir šildymui, policijos pareigūnų algoms ir patalpoms. Nuostatai savivaldos institucijose nenumatė politinės ar pilietinės raiškos galimybių.

Naujo miestų įstatymo rengimas prasidėjo 1862 metais, bet užsitęsė net 8 metus, ir natūralu, kad per tokį ilgą laiką projektas ne kartą keitėsi. Iš pradžių pagal VRM parengtą instrukciją 509 miestuose buvo sudarytos komisijos, kurios turėjo pateikti žinias apie miestų socialinę-ekonominę būklę, valdymą ir pasiūlymus rengiamai reformai. Visos komisijos pasisakė už miestų savivaldos savarankiškumo didinimą ir jos transformavimą į neluominį institutą. Išanalizavus komisijų pateiktą medžiagą 1864 m. parengtas Miestų nuostatų projektas, kuris pateiktas svarstyti Imperatoriaus asmeninės kanceliarijos Antrajam skyriui. Po to su naujais pasiūlymais jis grąžintas VRM, kuri jį juos atsižvelgusi projektą 1866 m. pateikė svarstyti Valstybės Tarybai. 1868 m. jis grąžintas ministerijai pataisyti, svarstytas įvairiose komisijose, keistas, vėl pateiktas Valstybės Tarybai, vėl grąžintas ministerijai, kuri sudariusi komisiją iš įvairių ministerijų ir žinybų įstatymą dar keitė, kol 1870 m. galutinai parengtą projektą iš naujo pateikė Valstybės Tarybai. Joje Miestų nuostatai svarstyti dar du kartus, priimti ir 1870 m. birželio mėnesį caro patvirtinti pagaliau įsigaliojo⁸⁰.

Miestų nuostatai įvairiose imperijos teritorijose įsigaliojo ne vienu metu. 1870 m. jie įvesti „rusiškose“ imperijos centro gubernijose ir Sibire, vėliau jie palaipsniui įsigaliojo ir kitose teritorijose. Nuostatai nebuvo įvesti Vidurinėje Azijoje, Lenkijos Karalystėje ir Suomijos Didžiojoje Kunigaikštystėje⁸¹, nes šių imperijos teritorijų administravimas buvo skirtingas nei didžiojoje valstybės dalyje. Jų teisiniame reguliavime buvo likę savitų teisinių normų, ypač Vidurinėje Azijoje, Suomija turėjo savo autonominę teisės sistemą. Vilniuje ir Kaune nuostatai įvesti 1876 m., o Kauno gubernijos apskričių centruose dar

⁸⁰ Г. И. Шрейдер, Город и городское положение 1870 г., *История России в XIX в.*, Санкт Петербург, б. г., том 4, с. 15–17.

⁸¹ В. А. Нардова, *Городское самоуправление в России в 60х – начале 90х годов XIX в.*, с. 50.

vėliau – 1878 m. Raseiniuose, 1879 m. Ukmergėje ir Panevėžyje, 1880 m. Šiauliuose, 1881 m. Telšiuose ir Zarasuose⁸².

Naujieji nuostatai⁸³ iš esmės pakeitė miestų savivaldos padėtį Rusijos imperijoje: savivalda tapo neluomine, savivaldos institucijų kompetencija buvo aiškiai apibrėžta, jos įgijo teisinę ir finansinę autonomiją nuo valdžios, savo funkcijoms įgyvendinti įsigijo pastovius, nuo administracijos nepriklausomus pajamų šaltinius. Šiam tyrimui Miestų nuostatuose svarbūs straipsniai, kurie teisiškai užtikrino savivaldos savarankiškumą ir autonomiją nuo valdžios (su išlygomis). Vienas iš svarbiausių visame įstatyme yra 5 straipsnis, kuris teigia: „Miesto savivalda, savo kompetencijos ribose, veikia savarankiškai“⁸⁴. Ši įstatymo nuostata dažnai akcentuota tuometinių autorių savivaldai skirtuose straipsniuose pabrėžiant savivaldos savarankiškumą. Ją savivaldos institucijos naudojo argumentuodamos savo teisę į autonomiją nuo imperinės valdžios. Dūma jai priskirtos kompetencijos srityje galėjo leisti visiems miesto gyventojams privalomus vykdyti nutarimus, svarstė ir tvirtino miesto biudžetą ir mokesčių miestui dydžius (nustatytose ribose), turėjo galimybę nustatyti valdybos veiklos prioritetus. Svarbus autonomijos komponentas buvo tai, kad dūma savarankiškai rinko jai atskaitingus miesto valdybos pareigūnus ir į darbą priimdavo savivaldos tarnautojus (55, 103 str.)⁸⁵. Administracija negalėjo savivaldos pareigūnams tiesiogiai nurodyti atlikti kokius nors veiksmus ar skirti nuobaudas. Už tarnybinius nusižengimus valdybos nariai galėjo būti baudžiami tik teismo keliu (156 str.)⁸⁶. Numatyta, kad į teismą dėl numanomų pareigūnų įvykdytų pažeidimų gali kreiptis dūma arba gubernatorius, o jei kaltinamasis yra miesto galva – tik Valdančiojo Senato I-asis departamentas. Miesto galvą ir valdybos narius galėjo teisti tik Teismo rūmai, o kur jų nėra – Baudžiamieji

⁸² *Памятная книжка Ковенской губернии на 1880 г.*, Ковно, 1879, c. 351; 366; 367; *ПККГ* на 1881 г., Ковно, 1880, от. 2. c. 366; *ПККГ* на 1882 г., Ковно, 1881, c. 327; *Zarasų gyventojų prašymas*, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 210, l. 1–4.

⁸³ *Городовое Положение, ПСЗ, собрание I, т. 45, 1825–1881 год, №. 48498, Санкт Петербург, 1870, с. 821–839.*

⁸⁴ *Ten pat*, c. 823.

⁸⁵ *Ten pat*, c. 828, 829, 832, 833.

⁸⁶ *Ten pat*, c. 839.

teismo rūmai ar Jungtiniai baudžiamieji ir civiliniai teismo rūmai (156–161 str.)⁸⁷.

Įstatymas numatė ir savivaldos kontrolės institutą, kurio užduotis buvo užtikrinti, kad savivaldos institucijos neperžengtų savo kompetencijos ribų. Gubernijų valdybose turi būti sudaryti Miestų reikalų komitetai (toliau – MRK). Pagrindinė jų užduotis buvo nagrinėti tuos savivaldos institucijų priimtus nutarimus, kurių gubernatorius, išvelgdamas įstatymo pažeidimus, nenorėjo tvirtinti. Taip pat MRK kompetencijoje buvo įvairių skundų dėl savivaldos institucijų veiklos svarstymas. Jei miesto savivaldos institucijos nevykdytų įstatymu jai numatytų prievolių, gubernatorius privalėjo apie tai savivaldai priminti. Jei tai nepadėtų, jis galėjo savivaldai tiesiog duoti privalomus nurodymus, apie juos tuoj pat informuodamas VRM. Už kompetencijos viršijimą ir teisėtų administracijos reikalavimų nevykdymą numatyta savivaldos pareigūnų atsakomybė. MRK vadovavo gubernatoriai, į jo sudėtį įėjo gubernatoriaus pavaduotojas, išdo rūmų valdytojas, apygardos teismo prokuroras, taikos teisėjų suvažiavimo pirmininkas, gubernijos žemietijos valdybos pirmininkas ir gubernijos miesto galva, sprendimus jie priimdavo paprasta balsų dauguma. Jų nutarimai, tarp jų ir dėl numanomai neteisėtų savivaldos institucijų veiksmų sustabdymo, privalėjo būti nedelsiant vykdomi (8–12, 152 str.)⁸⁸. MRK buvo realiai veikiantis institutas. Analizuojant Kauno gubernijos savivaldos dokumentus matyti, kad MRK savo teisėmis naudojosi ir kišdavosi į savivaldos veiklą siekdamas privesti jas priimti valdžios inicijuojamus sprendimus ar pakeisti jau priimtus. Savivaldos institucijos savo ruožtu ne visuomet su tuo sutikdavo.

Įstatyme taip pat reglamentuotas savivaldos apsaugos nuo administracijos savivalės mechanizmas. Neteisėtus vietos valdžios veiksmus savivaldos institucijos turėjo teisę skųsti gubernatoriui. Jei gubernatorius negintų teisėtų savivaldos reikalavimų, arba pati gubernijos administracija ar aukštesnės valdžios institucijos pažeistų savivaldos teises, joms buvo suteikta

⁸⁷ Ten pat, c. 839.

⁸⁸ Ten pat, c. 824, 839.

galimybė su skundu kreiptis į aukščiausio Rusijos imperijos teisinio instituto – Valdančiojo Senato I-tąjį departamentą (8 str.)⁸⁹. Šis tyrimas rodo, kad kai kurios Kauno gubernijos savivaldos institucijos valdžios veiksmus nuolat skundė Valdančiajam Senatui, dažnai jų skundai buvo tenkinami, ir gubernatorius privalėdavo atšaukti savo nutarimus. Taigi, 1870 m. Miestų įstatyme numatytas savo teises savivaldos institucijos teisiniu būdu ginti galėjo.

Įstatymas numatė tris savivaldos institucijas – rinkiminiuosius susirinkimus, dūmą ir miesto valdybą. Rinkiminiai susirinkimai turėjo vienintelį tikslą – išrinkti miestų dūmas. Svarstant įstatymo projektą dėl rinkiminių teisių suteikimo buvo labai ilgai diskutuojama. Pagaliau įtvirtintas principas, kad rinkimuose gali dalyvauti tie miesto bendruomenės nariai, kurie miesto naudai moka mokesčius, nebeatsižvelgiant į jų luomą ir mokamų mokesčių dydį. Be to, rinkėjai turėjo būti Rusijos imperijos valdiniais ir turėti 25 metus. Dažniausia rinkėjai deklarudavo mokamą mokesį už savo nekilnojamą turtą, rečiau nurodomi mokesčiai už patentus pramonės ir prekybos įmonėms, pirklių, amatininkų, prekybininkų (net pačių smulkiausių) verslo liudijimai. Pagal šias nuostatas rinkimuose galėjo dalyvauti ir verslo įmonės ar įvairios valdžios įstaigos, turinčios mieste nekilnojamosios nuosavybės. Joms rinkimuose atstovavo įgaliotinis (17, 21 str.)⁹⁰.

Rinkimuose drausta dalyvauti asmenims, kuriems teismas buvo atėmęs ar apribojęs turtines teises ar pašalinęs iš tarnybos. Taip pat rinkimų teisės neteko asmenys, kaltinami nusikaltimais, kurie užtraukia turtinių teisių apribojimą, pašalinti iš tarnybos ne teismo keliu (3 metus nuo pašalinimo), neišsimokantys skolininkai, pašalinti iš luomo dvasininkai, MRK nariai (išskyrus gubernijos miesto galvą), policijos pareigūnai (18–19 str.)⁹¹.

Moterys rinkimų procedūroje dalyvauti negalėjo, už jas turėjo balsuoti įgaliotas asmuo. Jos negalėjo būti renkamos į savivaldos institucijas (20 str.)⁹². Buvo apribotos ir nekrikščionių rinkimų teisės, Šiaurės vakarų krašte tai iš esmės

⁸⁹ Ten pat, c. 824.

⁹⁰ Ten pat, c. 825.

⁹¹ Ten pat, c. 825.

⁹² Ten pat, c. 825.

lietė žydus. Nekrikščionys negalėjo sudaryti daugiau kaip trečdalis dūmos narių (30 str.)⁹³. Tiksliau, nė vienoje kurijoje tarp išrinktų dūmos narių žydai negalėjo sudaryti daugiau kaip trečdalis narių. Administracija atidžiai sekė, kad žydų skaičius neviršytų nustatytos proporcijos, ir užfiksavus pažeidimus reikalavo žydus iš dūmų pašalinti⁹⁴.

Tiek amžininkai, tiek istorikai kritikuoja įstatymą dėl to, kad jis savivaldos veikloje dažnai užkirsdavo kelią dalyvauti miestų inteligentams. Mokytojai, teisininkai, gydytojai, tarnautojai dažnai neturėjo nekilnojamosios nuosavybės ir todėl rinkimuose nedalyvavo. Nors jie kartais už būtų nuomą mokėjo daugiau nei kai kurie nuosavybės savininkai mokesčių už savo nuosavybę. 1880–1881 m. grupė miestų savivaldos institucijų kreipėsi į VRM prašydami, kad nuomininkams būtų leista dalyvauti savivaldos veikloje, bet visi prašymai buvo atmesti. Iš Kauno gubernijos miestų šią iniciatyvą palaikė Panevėžys⁹⁵. Rengiant 1892 m. Miestų nuostatus net 36 gubernatoriai pasisakė už nuomininkų rinkimų teisę, bet vėlgi įstatymo rengėjai šios iniciatyvos nepalaikė⁹⁶.

Rinkimų procedūra buvo gana griozdiška ir nepatogi. Laikantis principo, kad daugiau teisių valdyti miestą turi tie, kurie moka daugiau mokesčių savivaldos institucijoms (konkrečiai nekilnojamo turto ir verslo mokesčių), rinkėjai buvo dalinami į tris rinkiminius susirinkimus arba kurijas, kuriuose rinkimai vyko atskirai ir dažniausiai skirtingu metu⁹⁷. Visi rinkėjai buvo surašomi į vieną sąrašą pagal miestui mokamų mokesčių dydį jų mažėjimo tvarka, po to sąrašas dalinamas į tris dalis. Į pirmąjį rinkiminį susirinkimą patekdavo sąrašo pradžioje esantys ir daugiausia mokesčių savivaldos institucijoms sumokantys rinkėjai, bendra jų mokesčių suma turėjo sudaryti trečdalį visos miestui mokamos sumos. Antrąjį susirinkimą sudarydavo antrąjį

⁹³ Ten pat, c. 826.

⁹⁴ 1884 11 12 Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Kauno gubernatoriui, *LVI*A, f. 1567, ap. 1, b. 2541, l. 25–29.

⁹⁵ Д. Д. Семенов, *Городское самоуправление*, Санкт Петербург, 1901, с. 62, 79, 84; В. А. Нардова, *Городское самоуправление в России в 60 х– начале 90х годов XIX в.*, с. 82–108.

⁹⁶ Д. Д. Семенов, *Городское самоуправление*, Санкт Петербург, 1901, с. 82.

⁹⁷ В. А. Нардова, *Городское самоуправление в России в 60х – начале 90х годов XIX в.*, с. 42–44.

mokesčių trečdalį savivaldai mokantys rinkėjai, trečiąjį – mažiausius mokesčius mokantys rinkėjai (24 str.)⁹⁸. Ši nuostata rinkimus darė nelygius ir nedemokratiškus. Susirinkimai labai skyrėsi rinkėjų skaičiumi – renkant miestų dūmas ketvirtam keturmečiui keturiasdešimtyje stambiausių imperijos miestų pirmoje kurijoje vieną dūmos narį rinko 2,2 rinkėjo, antroje kurijoje 9,2 rinkėjo, trečioje kurijoje 100,7 rinkėjo⁹⁹. Todėl didžiausius mokesčius mokantys, ir, numanomai, turtingiausi rinkėjai turėjo daugiau galimybių pakliūti į miesto dūmą. Kauno gubernijoje kartais susidarydavo situacijos, kai pirmoje kurijoje rinkėjų skaičius buvo artimas jiems skirtų vietų dūmoje kiekiui. Netgi pasitaikydavo, kad į dūmą buvo išrenkami visi į rinkimus atvykę pirmosios kurijos rinkėjai. Konkurencija tarp pirmosios ir antrosios kurijos rinkėjų buvo žymiai mažesnė (kartais jos visai nebūdavo) nei trečiojoje kurijoje.

Rinkiminiams susirinkimams pirmininkavo miesto galva, susirinkimo vedimui ar balsų skaičiavimui jis galėjo sau į pagalbą pakviesti keletą žmonių. Balsuojama buvo slapta rutuliais¹⁰⁰, tai sukeldavo daug painiavos ir ilgai trukdavo. Į dūmą galėjo būti išrenkami visi rinkėjai, patys pareiškę norą ar kitų pasiūlyti, tarp jų ir balsavę su įgaliojimais (str. 30, 31, 35, 37)¹⁰¹. Rinkiminis susirinkimas buvo laikomas teisėtu, jei jame dalyvavo daugiau rinkėjų nei reikėjo išrinkti dūmos narių. Ši nuostata buvo labai aktuali pirmajame rinkiminiame susirinkime, kuriame būdavo mažai rinkėjų. Išrinktais buvo laikomi tie kandidatai, kurie gaudavo daugiausia balsų, bet ne mažiau kaip pusę visų rinkėjų sąrašuose esančių rinkėjų balsų. Šią nuostatą įgyvendinti dažnai buvo sunku dėl visoje imperijoje nedidelio rinkėjų aktyvumo, todėl numatyta ir kita išeitis. Jei paprasta tvarka išrinkti dūmos nariai neužimdavo visų laisvų vietų, tada iš daugiausia balsų gavusių kandidatų buvo galima sudaryti naują kandidatų sąrašą ir surengti papildomą balsavimą. Tuomet išrinktais buvo laikomi gavusieji daugiausia balsų, nors tai buvo ir mažiau nei pusė visų rinkėjų

⁹⁸ Городовое Положение, ПСЗ, собрание I, т. 45, 1825–1881 год, №. 48498, с. 826.

⁹⁹ В. А. Нардова, *Городское самоуправление в России в 60х – начале 90х годов XIX в.*, с. 75.

¹⁰⁰ Rinkėjas turėjo įmesti į iš dviejų skyrių sudarytą dėžę medinį rutulį, už kiekvieną kandidatą buvo balsuojama atskirai, todėl procedūra labai užsitęsėdavo.

¹⁰¹ Городовое Положение, ПСЗ, собрание I, т. 45, 1825–1881 год, №. 48498, с. 826, 827.

balsų (38, 41 str.)¹⁰². Praktikoje, kaip rodo Kauno gubernijos situacija, rinkimų organizavimas buvo sudėtingas, ypač trečiojoje kurijoje. Rinkėjai turėjo būti labai motyvuoti, nes šiai procedūrai reikėjo paskirti keletą dienų.

Miestų dūmos buvo renkamos ketveriems metams, jų narių skaičius priklausė nuo rinkėjų skaičiaus. 300 rinkėjų turintis miestas rinko dūmą iš 30 narių, o jei rinkėjų buvo daugiau, tai kiekvieniems 150 rinkėjų buvo pridedami 6 dūmos nariai. Maksimalus dūmos narių skaičius negalėjo viršyti 72 žmonių (48 str.)¹⁰³. Posėdžius šaukdavo miesto galva, taip pat juos galėjo inicijuoti gubernatorius arba penktadalis dūmos narių. Kad įvyktų teisėtas dūmos posėdis, pakako susirinkti trečdaliui jos narių, sprendimai buvo priimami paprasta balsų dauguma, bet sprendžiant svarbiausius miesto reikalus: nekilnojamos nuosavybės įsigijimą ar pardavimą, imant kreditą su miesto garantija, natūrinių prievolių pakeitimą piniginėmis, miesto pareigūnų pašalinimą – reikėjo pusės dūmos narių kvorumo ir dviejų trečdalių balsų daugumos (56, 63, 66, 67 str.)¹⁰⁴. Bent jau Kauno gubernijos miestų savivaldoje problemų dėl kvorumo būdavo retai, tokių atvejų pasitaikydavo, kai buvo netikėtai šaukiamas neplanuotas posėdis. Dūmos kompetencijai priskirtas platus reikalų ratas. Ji rinko savivaldos institucijų pareigūnus, nustatė jų atlyginimų dydžius, parinkdavo miesto valdybos veiklos prioritetus. Dūma nustatinėjo mokesčių miestui dydį, galėjo nurašyti beviltiškas mokesčių nepriemokas, keisti natūrinės prievolės piniginėmis. Dūma nagrinėjo ir tvirtino savivaldos pajamų ir išlaidų sąmatas, nustatė turto naudojimo ir jos įstaigų veikimo taisykles. Dūma galėjo leisti visiems miestiečiams privalomus nutarimus, jų vykdymą kontroliavo policija. Nesilaikančius privalomų nutarimų gyventojus miesto valdyba galėjo perduoti teismui (55, 103, 107–110 str.)¹⁰⁵. Nemažai savivaldos svarstomų reikalų buvo susijusių su centrinės valdžios priimtais teisės aktais ir vietos valdžios iniciatyvomis.

¹⁰² Ten pat, c. 827.

¹⁰³ Ten pat, c. 828.

¹⁰⁴ Ten pat, c. 829.

¹⁰⁵ Ten pat, c. 828, 832, 833.

Miesto valdybai buvo pavestas tiesioginis dūmos nutarimų įgyvendinimas. Ji, remdamasi dūmos nutarimais ir nurodymais, valdė savivaldos turtą ir įmones, rinko dūmai reikalingas žinias, rengė ir įgyvendino pajamų bei išlaidų sąmatas. Valdyba nustatyta laiku teikė išsamias savo veiklos ataskaitas dūmai, kurioje jos buvo svarstomos. Savarankiškai, be dūmos kontrolės, valdyba sprendė tik smulkius ir nereikšmingus einamuosius ūkinius reikalus. Todėl atskirai analizuoti valdybos veiklą nėra tikslinga, visus svarbesnius savivaldos gyvenimo ir raidos aspektus atskleidžia dūmų veikla. Valdybą sudarė miesto galva (городской голова) ir nemažiau kaip du nariai. Dūma nustatydavo, kokie klausimai valdyboje sprendžiami kolegialiai, o kuriuos sprendimus gali priimti miesto galva vienvaldiškai. Miesto galva buvo centrinė savivaldos figūra, jis vadovavo ne tik valdybai, bet ir pirmininkavo dūmos posėdžiams, didele dalimi būtent nuo jo priklausė savivaldos veiklos efektyvumas ir iniciatyvumas. Taip pat jis vaidino svarbų vaidmenį sudarant rinkėjų sąrašus ir organizuojant savivaldos rinkimus. Miesto galva atstovavo savivaldos institutams valstybės institucijose, jo vardu buvo susirašinėjama su kitomis įstaigomis. Po 1892 m. nuostatų priėmimo mažesniuose miestuose miesto galvos pareigas perėmė miesto seniūnas, kuris irgi buvo svarbiausias savivaldos pareigūnas. Kai kurie tyrinėtojai teigia, kad vadovavimą valdybai ir dūmai sutelkiant vienose rankose imperijos valdžia siekė efektyviau kontroliuoti savivaldos veiklą¹⁰⁶. Veiklos sritis valdybos nariai tarpusavyje pasiskirstydavo savarankiškai. Jei dūmos nurodymai pasirodytų prieštaraujantys įstatymams, valdyba jų galėjo nevykdyti, apie tai tuojau pat pranešdama gubernatoriui (70–81 str.)¹⁰⁷. Svarbioms savivaldos veiklos sritims tvarkyti dūma prie valdybos galėjo steigti vykdomąsias komisijas, kurių pirmininkas privalėjo būti valdybos nariu.

Miesto galva ir valdybos nariais nebūtinai turėjo būti dūmos nariais. Jais galėjo tikėtis tapti ir į dūmą nepatekę rinkėjai, net ir balsavę pagal įgaliojimus. Valdybos nariais buvo draudžiama rinkti dvasininkus, teisėjus, prokurorus, bet kitus valstybės tarnautojus leista (su vadovybės sutikimu). Žyduis drausta ne tik

¹⁰⁶ В. А. Нардова, *Городское самоуправление в России в 60 х– начале 90х годов XIX в.*, с. 46–47.

¹⁰⁷ Городовое Положение, ПСЗ, собрание I, т. 45, 1825–1881 год, №. 48498, с. 830–831.

rinkti į miesto galvos pareigas, jiems nebuvo leidžiama ir laikinai pavaduoti miesto vadovą. Nekrikščionys valdyboje galėjo sudaryti ne daugiau kaip trečdalis narių (str. 82–90)¹⁰⁸.

Imperijos valdžios požiūris į 1870 m. Miestų nuostatų įgyvendinimą buvo nevienareikšmis. Tyrinėtojos V. Nardovos nuomone, centrinės valdžios lygmenyje savivalda bent pirmo savo gyvavimo dešimtmečio metu buvo palaikoma, vietinės valdžios siekiai pažeisti jų autonomiją iš dalies ribojami¹⁰⁹. Vis dėlto tai lietė tik komunalinius reikalus, kai buvo pavojus, jog savivalda savo veikla gali mažinti valdžios autoritetą, jos tramdytos bendromis pastangomis. Vietos valdžia pažeidinėjo savivaldos autonomiją, kartais tai vykdavo dėl neaiškiai atribotų kompetencijų, bet dažnai tiesiog nepaisyta savivaldos teisių. Tarp gubernatorių vyravo nuostata, kad miestai turi pernelyg „platus savarankiškumą“. Ypač konfliktų pagausėjo nuo devinto dešimtmečio vidurio. Savivaldos institucijos savo teises gynė skundais Valdančiajam Senatui, bet pasitaikydavo ir kitų būdų – kartais buvo boikotuojami miestų vadovų rinkimai ar jais renkami prieš tai pareigose jau kartą nepatvirtinti asmenys¹¹⁰. Tiesa, tokios konfliktų formos žinomos tik didžiuosiuose Rusijos miestuose: Sankt Peterburge, Maskvoje, Odesoje.

1.3. 1892 m. Miestų nuostatai

Po imperatoriaus Aleksandro II nužudymo 1881 metais, Rusijos imperijoje vykdytos vidaus politikos kryptis pasikeitė. Pasukta autoritarizmo stiprinimo linkme, imta keisti dauguma reformų metais priimtų įstatymų mažinant galimybes visuomenei dalyvauti valdyme bei viešajame gyvenime. 1890 m. centrinė valdžia pradėjo rengti naujus miestų nuostatus. Šį kartą dirbta kitais metodais – be visuomenės dalyvavimo ir plataus svarstymo¹¹¹. Pirmasis

¹⁰⁸ Ten pat, c. 831.

¹⁰⁹ В. А. Нардова, *Городское самоуправление в России в 60 х– начале 90х годов XIX в.*, с. 174.

¹¹⁰ Ten pat, 178–180.

¹¹¹ Г. И. Шрейдер, *Городская контр-реформа 11 июля 1892 года, История России в XIX в.*, Санкт Петербург, б. г., том 5.

įstatymo projekto variantas iš esmės keitė iki tol galiojusias nuostatas, planuota atsisakyti iki tol egzistavusių demokratinų normų. Valdžia, bajoriją laikydama lojalesne režimui už kitus luomus, siekė didinti jos įtaką ir miestų savivaldoje. Buvo planuojama sudaryti dar vieną rinkėjų kurią, skirtą iš esmės tik šiam luomui, bei atimti rinkimų teisę iš 2-osios gildijos pirklių, tai lietė didžiąją buržuazijos dalį. Numatyta, kad jei pirmų rinkimų metu nebūtų išrinkta miesto valdyba, gubernatoriai įgautų teisę ją paskirti savo nuožiūra. Projekte savivaldos institucijoms buvo atimama teisė skūsti valdžios veiksmus ir taip likviduojama pagrindinė savivaldos autonomijos gynybos priemonė. Tiesa, projektą svarstant Valdančiajame Senate jis buvo smarkiai kritikuojamas liberalesnių pažiūrų jo narių. Įrodinėta, kad tokie savivaldos apribojimai atstums nuo jos miestų bendruomenes ir vyriausybei galų gale teks pačiai administruoti miestus, o tai prieštarauja pirminiam įstatymo tikslui panaudoti savivaldos administracinius ir finansinius resursus efektyvesniam valstybės valdymui. Po ilgų svarstymų pačių radikaliausių suvaržymų atsisakyta¹¹² ir 1892 m. birželio 11 d. Aleksandras III patvirtino naujus Miestų nuostatus, kuriuos, kaip jau minėta, amžininkai vadino „miestų kontrareforma“. Šie nuostatai pradėti taikyti pagal naują rinkimų tvarką išrinkus miestų dūmas.

Lyginant naujuosius Miestų nuostatus su ankstesniaisiais išryškėja pakitusios centrinės imperijos valdžios nuostatos savivaldos atžvilgiu, tai realizuota mažinant savivaldos autonomiją ir stiprinant jų kontrolę. Gretinant įstatymų pradžioje esančius straipsnius iš karto išryškėja esminis savivaldos padėties pokytis. Kaip jau minėta, 1870 m. nuostatų įžanginėje dalyje pabrėžtas savivaldos savarankiškumas joms suteiktos kompetencijos ribose. Naujajame įstatyme šios nuostatos nebeliko. Be to, savivaldos kompetenciją apibrėžiančiame straipsnyje atsirado naujas punktas, dar labiau pabrėžiantis nelygiateisę administracijos ir savivaldos padėtį – pagrindinėms miestų funkcijoms priskirtas „nustatytų karinės ir civilinės valdžios poreikių

¹¹² В. А. Нардова, *Городское самоуправление в России в 60х – начале 90х годов XIX в.*, с. 174, 243–248.

vykdymas“ (2.12 str.)¹¹³. Šie apribojimai atitiko kolektyvinę gubernatorių nuomonę, kurie piktinosi, jog jie savivaldos institucijas kontroliuoja formaliai, o ne „iš esmės“, ir daugeliu atveju savivaldos institucijų sprendimas yra galutinis¹¹⁴.

Vietos valdžia gavo daugiau galios savivaldos pareigūnams. Po išrinkimo dūmoje gubernatorius ėmė tvirtinti pareigose valdybos narius ir sekretorių (anksčiau tvirtino tik miesto galvą), gavo teisę jiems skirti tarnybines nuobaudas ir atleisti iš darbo kadencijai nesibaigus (118, 122, 147, 149 str.)¹¹⁵. Taip pat gubernatorius gavo teisę du kartus iš eilės nepatvirtinės dūmų išrinktų miestų galvų kandidatūrų savo nuožiūra jį paskirti (119 str.)¹¹⁶. Be to, gubernatoriui suteikta teisė tarnybine tvarka skirti nuobaudas ir dūmos sudarytų komisijų pirmininkams bei nariams (153 str.)¹¹⁷. Tokių pakeitimų siekė imperijos vietos valdžia. Jos nuomone, savivaldos pareigūnų nepriklausomybė skatino nevykdyti teisėtų administracijos nurodymų, provokavo ginčus su ja ir buvo netvarkos miestų komunaliniuose ūkiuose priežastis. Gubernatoriai siekė, kad savivaldos institucijos taptų jiems pavaldžiomis įstaigomis¹¹⁸. Kauno gubernijos administracija yra keletą kartų pasinaudojusi teise skirti savivaldos institucijų vadovus. 1910 m. be rinkimų paskirtas Zarasų savivaldos galva, 1914 m. gubernatorius tą patį asmenį be rinkimų paskyrė antrai kadencijai¹¹⁹. Buvo atvejų, kai gubernijos valdyba rinko informaciją apie lojalius asmenis, galinčius būti miestų vadovais, bet vis tik tvirtindavo savivaldos institucijų išrinktus kandidatus. Nustatyti du atvejai, kai gubernatorius nepatvirtino išrinktų vadovų. Taip 1909 m. atsitiko Panevėžyje, 1914 m. tuose pat Zarasuose¹²⁰.

¹¹³ *Городовое положение, высочайше утвержденное 11-го Июля 1892 года*, Санкт Петербург, 1892, с. 3, 4.

¹¹⁴ В. А. Нардова, *Городское самоуправление в России в 60х – начале 90х годов XIX в.*, с. 213.

¹¹⁵ *Городовое положение, высочайше утвержденное 11-го Июля 1892 года*, Санкт Петербург, 1892, с. 75, 77, 99, 100.

¹¹⁶ Ten pat, 76.

¹¹⁷ Ten pat, 101.

¹¹⁸ В. А. Нардова, *Городское самоуправление в России в 60х – начале 90х годов XIX в.*, с. 213.

¹¹⁹ 1910 10 28 Zarasų apskrities policijos viršininko raštas Kauno gubernatoriui, LVIA, f. 1567, b. 1498, l. 207; 1914 02 21 Kauno gubernatoriaus raštas Zarasų įgaliotinių susirinkimui, LVIA, f. 1567, b. 1958, l. 114–115.

¹²⁰ 1909 12 15 Panevėžio dūmos posėdžio protokolai, LVIA, f. 1244, ap. 1, b. 67, l. 277–278; 1914 02 21 Kauno gubernatoriaus raštas Zarasų įgaliotinių susirinkimui, LVIA, f. 1567, b. 1958, l. 114–115.

Šiek tiek išplėstas savivaldos institucijų kompetencijų ratas, tai palietė mažai reikšmingus miestų reikalus. Dūma gavo teisę nustatyti duonos ir mėsos kainą, įkainius už naudojimąsi grįstomis gatvėmis, žemės sklypais, miesto skerdyklomis, vandentiekiu, vežėjų paslaugomis, kitais miesto infrastruktūros objektais. Savivaldos institucijos gavo teisę traukti atsakomybėn savivaldos pareigūnus (str. 63.12, 63.13, 63.19)¹²¹. Miesto valdyba pagal naujus nuostatus ne tik tvirtino privačių pastatų planus bei fasadų projektus, bet ėmė išduoti pačius leidimus pastatų statyboms ir rekonstrukcijoms bei prižiūrėjo statybos eigą (str. 94)¹²².

Sugriežtinta dūmos priimamų sprendimų kontrolė. Jos sprendimai pagal 1870 m. nuostatus buvo siunčiami gubernatoriui, o šis, jei nežiūrėdavo prieštaravimų įstatymui, juos perduodavo spausdinti „Gubernijoms žinioms“, ir jie įsigaliodavo. Pagal 1892 m. nuostatus visi svarbiausi dūmos nutarimai turėjo būti tvirtinami gubernatoriaus ar aukštesnių valdžios institucijų. Kai kuriuos nereikšmingus nutarimus tvirtino net VRM: apie natūrinių prievolių keitimą į pinigines, apie krantinių ir šaligatvių išlaikymo įtraukimą į miesto išlaidas, kaminų valymą, naktinių priešgaisrinių sargybų išlaikymą, nešvarumų valymą, nekilnojamosios nuosavybės pardavimą ir perdavimą (išskyrus smulkius atvejus), taip pat nutarimus apie paskolas, kurios viršija miesto biudžetą, skerdyklų, vandentiekio ir kitų techninių įrenginių naudojimo kainų nustatymą (str. 79)¹²³.

Gubernatorius tvirtino savivaldos nutarimus apie sklypų įkainojimą, neterminuotai išnuomotų sklypų išpirkimą, paskolų ėmimą (kai jų suma siekia daugiau kaip pusę miesto biudžeto), apie kainų duonai, mėsai ir vežikų paslaugoms nustatymą, nutarimus apie instrukcijų patvirtinimą valdyboms ir savivaldos institucijų pareigūnams, prižiūrintiems prekybą ir verslą, nutarimus apie piniginių lėšų ir kito miesto turto tvarkymo, apie bendruomeninių ligoninių, labdaros ir kitų savanoriškų organizacijų veiklos taisykles, miesto plano

¹²¹ *Городовое положение, высочайше утвержденное 11-го Июля 1892 года*, Санкт Петербург, 1892, с. 31, 32.

¹²² Ten pat, с. 50.

¹²³ Ten pat, с. 42–45.

pakeitimus (78 str.)¹²⁴. Įvairūs panašaus pobūdžio smulkūs reikalai Kauno gubernijoje (taip pat ir visoje imperijoje) sukeldavo trintį tarp savivaldos ir vietos valdžios, kartais ginčai trukdavo net keletą metų ir pasiekdavo Valdantįjį Senatą.

Net ir tie dūmos nutarimai, kuriems nereikėjo administracijos patvirtinimo, įsigaliodavo tik tuomet, jei gubernatorius per dvi savaites nuo jų gavimo nutarimų neatšaukdavo (82 str.)¹²⁵. Savivaldos institucijų nutarimų atšaukimo motyvai nuostatuose ne visada aiškiai apibrėžti. Kartais nurodomi konkretūs kriterijai – kai dūmos nutarimai viršija jai suteiktą kompetenciją ar prieštarauja įstatymams. Vis dėlto buvo neapibrėžtų ir galimai plačiai interpretuojamų motyvų – nutarimai galėjo būti atšaukiami, kai jie „neatitinka bendrų valstybės interesų“ ir „pažeidžia vietos gyventojų interesus“ (83 str.)¹²⁶. Konkrečiais atvejais tai imperijos administracijai leido elgtis pagal savo nuožiūrą ir supratimą.

Analogiški pakeitimai naujuosiuose nuostatuose nustatyti ir leidžiant privalomus nutarimus. Ankstesnieji nuostatai reikalavo dūmos priimtus privalomuosius nutarimus tik nusiųsti gubernatoriui, o šis, jei nematys jų neatitikimo įstatymams, privalėjo nutarimus skelbti spaudoje, ir jie įsigaliodavo. Tik gubernatoriui suabejojus privalomų nutarimų teisėtumu, jie buvo perduodami svarstyti MRK (str. 106)¹²⁷. Naujieji nuostatai reikalavo gubernatoriaus patvirtinimo visiems savivaldos priimtiems privalomiesiems nutarimams (110 str.)¹²⁸.

Gubernatorius gavo teisę atlikti revizijas miestų valdybose ir kitose savivaldos įstaigose (101 str.)¹²⁹. Kartu su 1892 m. nuostatais buvo patvirtintos „Miestų sąmatų ir ataskaitų sudarymo, svarstymo ir vykdymo taisyklės“, kurios smulkmeniškai reguliavo šią savivaldos veiklos sritį. Jose numatyta naujovė, labai išplečianti administracijos įtaką ir siaurinti savivaldos kompetenciją:

¹²⁴ Ten pat, c. 39–41.

¹²⁵ Ten pat, c. 46, 47.

¹²⁶ Ten pat, c. 47.

¹²⁷ Ten pat, c. 62.

¹²⁸ Ten pat, c. 70.

¹²⁹ Ten pat, c. 60.

gubernijos administracija pagal Taisyklių 14 punktą gavo teisę pakeisti dūmos patvirtintą biudžeto sąmatą, ją netgi padidinti. Šitoki administracijos sprendimą galima buvo apskūsti, bet dėl kelis mėnesius trunkančio skundo nagrinėjimo tai buvo mažai efektinga. Taisyklės įnešė dar vieną naujovę – antrasis jų punktas miestams uždraudė sudarinėti deficitinius biudžetus¹³⁰. To meto autoriaus G. Šreiderio (Г. И. Шрейдер) nuomone, biudžeto deficito tai nepanaikino, bet privertė jį slėpti¹³¹.

Naujuose miestų nuostatuose valdžios įstaigų apskundimo tvarka iš esmės nepasikeitė. Savivalda išlaikė teisę skūsti valdžios veiksmus, kai juose buvo įžvelgiamas jos kompetencijos pažeidimas, keliami neteisėti reikalavimai, miestiečiams nustatomos neteisėtos rinkliavos ar prievolės, atsisakoma vykdyti teisėtus savivaldos institucijų prašymus. Savivaldos institucijoms suteiktas trijų mėnesių terminas šiuos veiksmus skūsti gubernatoriui, o jei pažeidimais būtų kaltinama gubernijos valdyba, skundą buvo leidžiama pateikti Valdančiajam Senatui (8 str.)¹³².

Dideli pokyčiai įvyko savivaldos institucijų rinkimų organizavime. Rinkiminis susirinkimas naujuosiuose nuostatuose jau nevadinamas savivaldos institucija (21 str.)¹³³. Vietoje trijų rinkiminių susirinkimų, diferencijavusių rinkėjus pagal miestui mokamų mokesčių dydį, liko tik vienas. Todėl turtingesni rinkėjai neteko pirmenybės formuojant savivaldą, labai supaprastėjo rinkimų organizavimas (34 str.)¹³⁴. Šis pakeitimas padarytas manant, jog panaikinus kurijas savivaldoje bus teisingiau atstovaujamos įvairios miestiečių grupės ir tai leis j savivaldos veiklą įtraukti labiau išsilavinusius gyventojus¹³⁵. Tai didžiausias naujųjų nuostatų privalumas, bet kartu padidintas rinkėjų turto cenzas. Anksčiau cenzas nebuvo tiksliai apibrėžtas, rinkimuose galėjo dalyvauti

¹³⁰ Правила о составлении, рассмотрении и исполнении городских смет и отчетов по исполнению сих смет, *Городовое положение, высочайше утвержденное 11-го Июля 1892 года*, Санкт Петербург, 1892, с. 109–115.

¹³¹ Г. И. Шрейдер, *Наше городское общественное управления*, Санкт Петербург, 1902, том I, с. 178–179.

¹³² *Городовое положение, высочайше утвержденное 11-го Июля 1892 года*, Санкт Петербург, 1892, с. 6.

¹³³ Ten pat, с. 15.

¹³⁴ Ten pat, с. 20, 21.

¹³⁵ В. А. Нардова, *Городское самоуправление в России в 60х – начале 90х годов XIX в.*, с. 212.

visi nekilnojamo turto ir verslo mokesčius miestui mokantys miestiečiai, dabar nustatyta mokamų mokesčių žemutinė riba. Kauno mieste rinkimų teisę gavo nekilnojamos nuosavybės savininkai, kurių nuosavybė įkainota ne mažiau kaip tūkstančiu rublių, apskričių centruose – trimis šimtais rublių. Be to, rinkimų teisė suteikta nuosavybės neturintiems I ir II gildijų pirkliais (24 str.)¹³⁶. Tai atėmė galimybę neturtingesniems rinkėjams dalyvauti rinkimuose ir žymiai sumažino jų skaičių visoje Rusijoje¹³⁷. Būta ir radikalesnių požiūrių, Vilniaus ir Kazanės gubernatoriai siūlė atimti rinkimų teisę bendrai iš visų pirklių ir pramonininkų, bet tam įstatymo rengėjai nepritarė¹³⁸. Be to rinkimų teisės neteko rinkėjai, kurių mokesčių nepriemokos miestui viršijo pusmečio sumą (33.8 str.)¹³⁹. Rinkimų teisę prarado kelios nedidelės rinkėjų kategorijos: prokuratūros pareigūnai, visų krikščioniškų religijų dvasininkai ir bažnyčių bei cerkvių tarnautojai, įmonių, prekiaujančių alkoholiu, savininkai ir pardavėjai, viešojo policijos priežiūroje esantys asmenys ir kitos nedidelės gyventojų kategorijos (32, 33 str.)¹⁴⁰. 1892 m. nuostatuose dar labiau apribota nekrikščionių rinkėjų rinkimų teisė – jie negalėjo sudaryti daugiau kaip penktadalio dūmų narių (44 str.)¹⁴¹. 1892 m. miestų nuostatai rinkimų teisę visai atėmė iš žydų. Ši nuostata Miestų nuostatose buvo dėsningas imperatoriaus Aleksandro III vykdytos politikos padarinys, jam valdant pasukta šios etnokonfesinės grupės segregacijos linkme¹⁴². Žydų atstovus į dūmas žydų sėslumo zonoje ėmė skirti gubernatoriai, žydai negalėjo sudaryti daugiau kaip 10% dūmų narių¹⁴³. Kauno gubernijoje po 2–3 žydų atstovus į miestų dūmas paskirdavo gubernatorius, parinkęs juos iš policijos sudarytų rekomenduojamų skirti žydų sąrašų.

¹³⁶ *Городовое положение, высочайше утвержденное 11-го Июля 1892 года*, Санкт Петербург, 1892, с. 16.

¹³⁷ Г. И. Шрейдер, Городская контр-реформа 11 июля 1892 года, *История России в XIX в.*, Санкт Петербург, б. д., том 5, с. 201.

¹³⁸ Д. Д. Семенов, *Городское самоуправление*, с. 79.

¹³⁹ *Городовое положение, высочайше утвержденное 11-го Июля 1892 года*, Санкт Петербург, 1892, с. 20.

¹⁴⁰ Ten pat, с. 19, 20.

¹⁴¹ Ten pat, с. 24.

¹⁴² D. Staliūnas, Žydų klausimas XIX amžiuje, *Lietuvos žydai. Istorinė studija*, sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Verbickienė, Vilnius, 2012, p. 191–203.

¹⁴³ С. М. Василевский, *Городское самоуправление и хозяйство*, Санкт Петербург, 1906, с. 12–17; Г. И. Шрейдер, Городская контр-реформа 11 июля 1892 года, *История России в XIX в.*, Санкт Петербург, б.г., том 5, с. 201.

Rinkimų organizavime daugiau teisių įgavo imperijos vietos valdžia. Pagal 1870 m. nuostatus rinkėjų sąrašus tvirtino miesto dūma, ji nagrinėjo ir skundus dėl neteisėto atskirų asmenų išrinkimo (28, 44 str.)¹⁴⁴. Naujuosiuose nuostatuose ši funkcija priskirta MRK (37, 50 str.)¹⁴⁵. To pačio komiteto kompetencijai atiteko ir išrinktų dūmos narių sąrašo sudarymas (55 str.)¹⁴⁶, anksčiau priklausęs miesto valdybai (42 str.)¹⁴⁷.

Ženkliai sumažintas dūmų narių skaičius. Miestuose, kuriuose buvo iki 100 rinkėjų, dūmą sudarė 20 narių, o jei jų daugiau, tai kiekvieniems 50 rinkėjų pridedama po 3 dūmos narius neviršijant didžiausio 160 dūmos narių skaičius (56 str.)¹⁴⁸. Teisę dalyvauti posėdžiuose ir balsuoti priimant sprendimus gavo apskrities žemietijos viršininkas ir stačiatikių dvasinės vadovybės parinktas bei gubernijos valdybos į dūmą paskirtas stačiatikių dvasininkas (57 str.)¹⁴⁹. Konkrečiai Kaune į pirmąją dūmą 1875 m. buvo išrinkta 70 narių, o 1893 m. jau buvo renkami tik 23 nariai, dar tris narius (du žydus ir stačiatikių šventiką) paskyrė gubernatorius¹⁵⁰. Iki 1892 m. nuostatų įsigaliojimo Šiauliuose ir Panevėžyje buvo po 48 dūmos narius, Ukmergėje 45 nariai, Raseiniuose ir Zarasuose posėdžiavo 36 dūmų nariai, Telšiuose – 31¹⁵¹. XX a. pradžioje Šiaulių dūmoje su valdžios paskirtaisiais jau buvo tik 24 nariai, Panevėžio – 30, Ukmergės 21. Įgaliotinių susirinkimuose Raseiniuose posėdžiavo 16 narių, Telšiuose, Zarasuose ir Šeduvoje po 12 narių¹⁵².

Pagal 1892 m. nuostatų 22 straipsnį miestuose imperijos vyriausybės sprendimu buvo galima įvesti supaprastintą miesto savivaldą¹⁵³. Tai buvo

¹⁴⁴ *Городовое положение, высочайше утвержденное 11-го Июля 1892 года*, Санкт Петербург, 1892, с. 17, 18, 24.

¹⁴⁵ Ten pat, c. 22, 25.

¹⁴⁶ Ten pat, c. 27.

¹⁴⁷ Ten pat, c. 23, 24.

¹⁴⁸ Ten pat, c. 27.

¹⁴⁹ Ten pat, c. 27.

¹⁵⁰ И. С. Горбачевский, *Двадцатипятилетие городского общественного управления в г. Ковне*, Ковна, 1903, с. 6–7.

¹⁵¹ 1889 m. Šiaulių ir Telšių dūmų narių sąrašai, 1890 m. Panevėžio, Raseinių, Ukmergės ir Zarasų dūmų narių sąrašai, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2693, lapai nenumėruoti.

¹⁵² Dūmų narių sudėties lentelės, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1975, l. 37–38, 56–57, 67–68, 95–96, 106–107, 113–114, 125–128, 152–153.

¹⁵³ *Городовое положение, высочайше утвержденное 11-го Июля 1892 года*, Санкт Петербург, 1892, с. 15.

taikoma mažesniems miestams, turintiems nedaug rinkėjų. Šis punktas buvo panaudotas ir Kauno gubernijoje, supaprastinta savivalda įvesta Raseiniuose, Telšiuose, Zarasuose, Šeduvoje ir Vidžiuose. Miestuose, valdomuose pagal supaprastintą savivaldos modelį, rinkimų cenzas buvo sumažintas iki 100 rublių. Vietoje dūmos juose buvo renkamas įgaliotinių susirinkimas iš 12–15 narių, valdybą pakeitė miesto seniūnas su pavaduotoju. Nenumatytas jokių komisijų, leidžiamų dūmose, egzistavimas. Buvo nustatytas didesnis nei dūmose įgaliotinių susirinkimo kvorumas – 2/3 jo narių. Susiaurintos supaprastintų savivaldos institucijų teisės – jos negalėjo leisti privalomų nutarimų, pakeisti miesto planą ar patvirtinti naują, tikrinti seniūno ataskaitų ir tirti miestiečių skundų dėl jo. Supaprastintoms savivaldos institucijoms nesuteikta teisė vykdyti prekybos priežiūrą mieste. Visus jų nutarimus tvirtino gubernatorius, išskyrus įkainius už naudojimąsi miesto infrastruktūra, kuriuos tvirtino vidaus reikalų ministras. Palyginus su miesto galva, sumažintos ir seniūno teisės. Jo sprendimai dėl privačių namų planų ir fasadų patvirtinimo, leidimų rekonstrukcijoms išdavimo, leidimai įmonių steigimui galiojo tik patvirtinti apskrities policijos viršinininko (уездный исправник)¹⁵⁴.

Apibendrinant galima suformuluoti teiginį, kad visu nagrinėjamu laikotarpiu savivalda turėjo teisinę autonomiją nuo imperinės valdžios. Nors 1892 m. nuostatai ją susiaurino, bet nepanaikino, išliko galimybė skųsti vietos valdžios veiksmus. Ši teisinė autonomija sudarė teorinę galimybę savivaldoje reikšti ir ginti miestų bendruomenių interesus.

¹⁵⁴ Правила о упрощенномъ городскомъ общественномъ управлении, *Городовое положеніе, высочайше утвержденное 11-го Юля 1892 года*, Санкт Петербург, 1892, приложения, с. 102–106.

2. MIESTŲ SAVIVALDOS INSTITUCIJŲ FORMAVIMAS IR ASMENINĖ SUDĖTIS

2.1. Rinkimų organizavimas, rinkėjų skaičius, struktūra, jų aktyvumas

Nagrinėjamu laikotarpiu Kauno gubernijos miestuose savivalda buvo išrinkta 8–9 kartus, neskaičiuojant tų rinkimų, kurių rezultatai dėl vienu ar kitu priežasčių buvo panaikinti. Kaip jau minėta, rinkėjai pagal 1870 m. Miestų nuostatus buvo skirstomi į tris kurijas, kurios rinko miesto valdybą ir dūmą. Jos buvo sudaromos Pirmajame disertacijos skyriuje aptartu būdu. Visu tyrinėjamu laikotarpiu savivaldos rinkimuose nenaudoti rinkiminiai biuleteniai, o buvo balsuojama rutuliais. Pagal sudarytą kandidatų sąrašą kiekvienas rinkėjas turėjo iš eilės balsuoti už kiekvieną kandidatą. Todėl rinkimai tęsėsi ilgai, Kaune jie visada vyko keletą dienų. Pavyzdžiui, 1880 m. rinkimai į 1 kuriją Kaune tęsėsi 2 dienas, į 2 kuriją – 4 dienas, į 3 kuriją – 6 dienas. O 1885 m. rinkimai į 3 kuriją Kaune vyko net 9 dienas¹⁵⁵. Po 1892 m. nuostatų įvedimo ir kurijų panaikinimo procedūra supaprastėjo, bet vis tiek liko sudėtinga.

Rinkimai paprastai prasidėdavo iš ryto, apie pietus buvo daroma pertrauka, po to jie tęsdavosi iki vakaro. Pirmiausia atidarius rinkiminį susirinkimą į pagalbą miesto galvai ar seniūnui buvo renkama komisija (ji turėjo prižiūrėti procedūrą ir skaičiuoti balsus), po to tikrinama, ar atvykę miestiečiai turi rinkimo teisę. Vėliau buvo sudaromas dalyvaujančių rinkėjų sąrašas, miesto galva perskaitydavo įstatymų, kuriuose numatyta atsakomybė už neteisėtą dalyvavimą rinkimuose, straipsnius. Tada keliamos kandidatūros, sudaromas sutikusių balotiruotis kandidatų sąrašas ir traukiami burtai balsavimo eiliškumui nustatyti. Prasidėjęs balsavimas paprastai užimdavo didžiąją rinkimų dalį, ypač jei už kuriuos nors kandidatus dėl procedūrinių pažeidimų reikėjo balsuoti

¹⁵⁵ 1880 10 02, 1880 10 03, 1880 10 15, 1880 10 16, 1880 10 20, 1880 10 21, 1880 10 28, 1880 10 29, 1880 10 30, 1880 11 03, 1880 11 05, 1880 11 06 rinkimų lapai, rinkimų aktai, atvykusių rinkėjų sąrašai, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 5829, l. 313–314, 219–220, 228, 230, 232–233, 234, 249, 272, 278, 282, 292–293, 295; 1885 01 15, 1885 01 16, 1885 01 17, 1885 01 21, 1885 01 22, 1885 01 23, 1885 01 24, 1885 01 28, 1885 01 29 rinkimų lapai, *KRVA*, f. I-61, ap., 2, b. 5903, l. 414, 415, 416, 418–423.

pakartotinai. Pabaigoje buvo perskaitomi rinkimų rezultatai, ir rinkimų dalyviai juos patvirtindavo parašais¹⁵⁶. Tokia rinkimų tvarka buvo labai nepatogi rinkėjams, ir jie kartais ateidavo balsuoti tik už konkrečius kandidatus, o vėliau rinkimuose nebedalyvaudavo, todėl tą pačią dieną vykusiuose rinkimuose rinkėjų skaičius galėjo skirtis, ypač tai būdinga rinkimams 3 kurijoje, kurioje buvo didžiausias rinkėjų skaičius. 1885 m. sausio 24 d. Kaune vykusiose 3 kurijos rinkimuose kai kurie kandidatai gavo po 190, 169 balsus (kartu „už“ ir „prieš“), o kiti tik po 122, 121, 116 balsų. 1909 m. renkant Zarasų įgaliotinių susirinkimą pradžioje dalyvavo 74 rinkėjai, o į rinkimų pabaigą jų liko 48¹⁵⁷.

Rinkėjų dalinimas į kurijas juos darė labai nelygiateisiais, nes pirmos ir antros kurijų rinkėjų buvo žymiai mažiau, o jie rinko po trečdalį dūmos narių. Pirmuosiuose, 1876 m. įvykusiuose rinkimuose Kaune buvo renkama 70 dūmos narių, pirmoje ir trečioje kurijoje po 24, o antroje kurijoje 22 nariai. Pirmoje kurijoje buvo tik 47 rinkėjai, antroje kurijoje – 166 rinkėjai, o trečioje – 1020 rinkėjų¹⁵⁸. Taigi, pirmoje kurijoje 1 dūmos narį rinko 2 rinkėjai, antroje kurijoje – 7,5 rinkėjo, o trečioje kurijoje net 42,5 rinkėjo. 1882 m. Raseiniuose dūma buvo renkama iš 30 narių, tad kiekvienai kurijai teko išrinkti po 10 žmonių. Pirmoje kurijoje buvo 11 rinkėjų, antroje – 26, o trečioje – 160 rinkėjų¹⁵⁹. Šiauliuose prieš pirmuosius rinkimus susiklostė kuriozinė situacija, kai pirmoje kurijoje rinkėjų buvo mažiau nei reikėjo išrinkti dūmos narių. Kadangi į dūmą buvo renkami 42 deputatai, tai kiekvienai kurijai teko po 14 vietų. Tuo tarpu pagal pirmąjį rinkėjų sąrašą pirmoje kurijoje buvo tik 6 rinkėjai (jie mokėjo trečdalį visų mokesčių miestui). Iš rinkimų pašalinus stambiausią mokesčių mokėtoją – Libavos (Liepojos) geležinkelio bendrovę, į pirmąją kuriją pateko smulkesni mokesčių mokėtojai, bet vis tiek trečdalį surenkamų mokesčių miestui mokėjo tik 13 rinkėjų. Svarstyta galimybė sujungti pirmą ir antrą kurijas,

¹⁵⁶ 1906 m. rinkimų Šiauliuose žurnalas, *LVA*, f. 1567, ap. 1, b. 1324, l. 27–28; 1908 m. rinkimų Panevėžyje žurnalas, *LVA*, f. 1567, ap. 1, b. 1453, l. 42.

¹⁵⁷ 1885 01 24 Kauno dūmos 3 kurijos rinkimų protokolai, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 5903, l. 421; Zarasų įgaliotinių susirinkimo rinkimų protokolai, *LVA*, f. 1567, ap. 1, b. 1498, l. 88–90.

¹⁵⁸ 1876 m. išrinktų Kauno dūmos narių sąrašas, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 5630, l. 147–148; Kauno 1, 2, 3 kurijų rinkėjų sąrašai, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 5684, l. 340, 414–418, 433–453.

¹⁵⁹ Raseinių savivaldos rinkėjų sąrašas, *Ковенские губернские ведомости*, 1882 г. 15 сентября, №. 73.

bet vėliau problema išspręsta vieną rinkėją paprasčiausiai perkėlus iš antros į pirmą kuriją. Tuomet pirmoje kurijoje buvo 14 rinkėjų, antroje – 68, trečioje – 639 rinkėjai¹⁶⁰. Pirmojoje kurijoje vieną kandidatą rinko vienas rinkėjas, o trečiojoje – 45 rinkėjai. Atitinkamai pasiskirstė ir galimybės patekti į dūmą. Panevėžyje 1879 m. rinkimų metu pirmoje kurijoje buvo 25 rinkėjai, antroje – 90, trečiojoje – 503¹⁶¹. Taigi, 1870 m. Miestų nuostatai brangiausio nekilnojamo turto savininkams rinkimuose suteikė ženklų pirmenybę.

Nuo 1906 m. buvo leidžiama pasirinkti, ar balsuoti senoviškai, ar naudoti balsavimo biuletenius. 1908 m. Raseiniuose rinkimų metu mėginta panaudoti „balsavimo aparatą“¹⁶². Vis dėlto dėl dažnų gedimų jis nepasiteisino. Šiauliuose 1910 m. svarstyta, ar nereikėtų atsisakyti rinkimų rutuliais ir įvesti biuletenius. Bet palikta senoji tvarka, nes balsavimo biuleteniais procedūra dūmos nariams pasirodė neaiški. Tais pačiais metais Kauno dūma irgi du kartus svarstė, ar pereiti prie balsavimo biuleteniais, bet neatsižvelgiant į miesto valdybos argumentą, kad balsuoti biuleteniais yra greičiau ir paprasčiau, didele balsų persvara palikta įprasta tvarka¹⁶³.

Nors miestų nuostatai griežtai draudė rinkiminę agitaciją, o imperijos administracija persekiojo bet kokias politinės veiklos apraiškas miestų savivaldoje, bet iš vienalaikių šaltinių aiškėja, kad rinkimų metu vyko rinkiminės kovos. 1885 m. grupė Zarasų gyventojų ir dalis dūmos narių skundėsi, kad savivaldos institucijos dėsė surengti naujus rinkimus, nes valdybos nariai nesitikėjo būti perrinktais, kaltino juos piktnaudžiavimu, nesirūpinimu miesto reikalais, valdžia dūmos veikloje išvelgė grupinius interesus¹⁶⁴. 1884 m. Raseiniuose vykusią valdybos rinkimų metu vietos valdžia

¹⁶⁰ Miestų komiteto žurnalo posėdžio protokolo juodraštis, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 153, l. 20–69.

¹⁶¹ 1878 12 14 Miesto galvos raportas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2181, l. 5.

¹⁶² Tai buvo kažkokia mechaninė balsavimo priemonė, bet iš šaltinio jos veikimo principas neaiškus.

¹⁶³ Raseinių seniūno raštas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1513, l. 81–82; Šiaulių dūmos posėdžio protokolo nuorašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1693, l. 17; 1910 08 26 Kauno dūmos nutarimas nr. 100, 1910 11 11 Kauno dūmos nutarimas nr. 156, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1381, l. 171, 336.

¹⁶⁴ Zarasų gyventojų prašymas gubernatoriui, 1885 04 14, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 210, l. 1–4; Dalies Zarasų dūmos narių pareiškimas 1885 04 30, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 210, l. 5; Generalgubernatoriaus raštas Kauno gubernatoriui, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 210, l. 8.

irgi įtarinėjo egzistavus grupinius interesus, nors apskrities policijos viršininkas to patvirtinti negalėjo¹⁶⁵.

Daugiau apie rinkimų kovas žinoma iš XX a. pradžios, kada jos tapo atviresnėmis. 1908 m. rinkimų į Raseinių įgaliotinių susirinkimą metu vykusios agitacijos nutraukti nepajėgė net policija¹⁶⁶. Rinkimines kovas vietos administracija užfiksavo 1911 m. Ukmergėje, 1908 ir 1913 m. Panevėžyje, 1909 m. Raseiniuose, 1909 ir 1914 m. Zarasuose, 1911 m. Telšiuose¹⁶⁷. Gubernijos centre rinkiminė kova irgi reiškėsi, ypač 1905, 1906 m. ir dvejuose 1910 m. rinkimuose. Kaune rinkiminių susirinkimų metu vyko agitacija, platinti rinkėjų sąrašai, už kuriuos raginta balsuoti¹⁶⁸. „Rinkiminė kova vyko tautinėje srityje, iš dalies ir ūkinėje <...> paskutiniuose rinkimuose buvusi aštri partijų kova nurimo. Tai galima paaiškinti nuovargiu, kovos beprasmiškumo supratimu arba susitarimu“, – raportavo Kauno policmeisteris apie 1910 m. vykusius rinkimus¹⁶⁹. Informacija apie rinkimų metu vykusias kovas leidžia kelti prielaidą, jog rinkėjai kartais (nuo XX a. pr. dažniau) konsoliduodavosi į grupes, kurios suvokė savo išskirtinius interesus. Savivaldos rinkimų metu vyko valdžios neįtakojama bendruomenių saviorganizacija, kurios tikslas buvo išrinkti įvairių miesto bendruomenės grupių interesus atstovaujančius asmenis. Kokios nuostatos tapo šios bendruomenių konsolidacijos pagrindu, bus aiškinamasi kituose skyriuose.

Rinkimų rezultatų nepatvirtinimas iki XX a. pradžios nebuvo plačiai paplitęs, bet vis tik pasitaikantis reiškinys. Ne visada aišku, kokia buvo tikroji konkrečių rinkimų rezultatų nepatvirtinimo priežastis, administracija

¹⁶⁵ Raseinių apskrities policijos viršininko raštas gubernatoriui, 1884 01 12, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2334, l. 150–151.

¹⁶⁶ Raseinių seniūno raštas gubernatoriui, 1908 12 29, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1513, l. 81–82.

¹⁶⁷ Kauno gubernatoriaus raštas apie rinkimus Ukmergėje, 1912 03 26, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 174; Panevėžio apskrities policijos viršininko raportas gubernatoriui, 1911 01 27, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 36–37; Panevėžio apskrities policijos viršininko raportas gubernatoriui, 1914 12 19, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 204; Kauno gubernatoriaus raštas apie rinkimus Raseiniuose, 1911 04 29, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 62–63; Zarasų apskrities policijos viršininko raportas, 1911 03 24, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 71; Zarasų apskrities policijos viršininko raportas, 1914 02 10, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1958, l. 36–39; Telšių apskrities policijos viršininko raportas, 1913 05 19, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 188–189.

¹⁶⁸ 1906 01 10 Miestų reikalų komiteto nutarimo kopija, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 310, l. 299–307; 1910 10 04 Miestų reikalų komiteto posėdžio protokolo kopija, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 890, l. 373–380.

¹⁶⁹ 1911 02 17 Kauno policmeisterio raportas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 15.

dažniausiai tai motyvavo rinkimų procedūros pažeidimais. Beveik po kiekvienų rinkimų MRK iš rinkėjų susilaukdavo skundų, bet jie po svarstymų dažniausiai buvo pripažįstami nepagrįstais ar dėl mažareikšmingumo neturėjusiais įtakos rinkimų rezultatams. MRK pozicija irgi ne visada buvo nuosekli. 1894 m. į Šiaulių dūmą neteisėtai buvo išrinkti grafas Vladimiras Zubovas ir Prūsijos pilietis Robertas Kiselis (pirmasis neturėjo reikiamo turto cenzo ir nepateikė įgaliojimo, antrasis nebuvo Rusijos imperijos valdinys), bet pažeidimai pripažinti „nepakankamai reikšmingais“ ir apsiribota tuo, kad vietoj minėtų asmenų į dūmą įėjo kiti du kandidatai. 1912 m. buvo nepatvirtinti savivaldos rinkimai Panevėžyje, nurodoma priežastis – rinkimuose dalyvavo tam teisės neturintys asmenys¹⁷⁰. XX a. pradžioje rinkimų atšaukimų padažnėjo, tuo laikotarpiu iš aštuoniolikos apskričių centruose vykusių rinkimų penki buvo nepatvirtinti ir surengti nauji, taip pat atšaukti 1905 ir 1910 m. įvykę rinkimai Kaune. Galima prielaida, kad XX a. pradžioje rinkimų atšaukimo priežastimi buvo ir padažnėjusios tautinės bei pilietinės veiklos apraiškos rinkimų metu.

Pereinant prie rinkėjų skaičiaus analizės reikia atkreipti dėmesį į tai, kad nežinomas tikslus gyventojų skaičius miestuose. Paskutiniaisiais dviem XIX a. dešimtmečiais oficialioji statistika pateikia gana stabilų miestų gyventojų skaičių, bet 1897 m., po visuotinio gyventojų surašymo miestiečių skaičius buvo patikslintas ir Kaune jis padidėjo nuo 67694 iki 70 920 gyventojų, o visuose apskričių centruose ženkliai sumažėjo – Ukmergėje 24%, Šiauliuose 30%, o Telšiuose net 44%¹⁷¹. Tai rodo, kad daug metų gyventojų skaičius kai kuriuose miestuose buvo nepagrįstai padidintas. Po gyventojų surašymo padėtis turėjo pasitaisyti, bet visiškai pasitikėti XX a. pradžios duomenimis irgi sunku. Todėl reikia turėti omenyje, kad rinkėjų dalis tarp visų konkretaus miesto gyventojų apskaičiuota apytiksliai, bet bendros proporcijos ir raidos tendencijos pakankamai aiškios.

¹⁷⁰ Miestų komiteto posėdžio protokolas, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 2819, l. 35–37; Panevėžio miesto galvos raštas, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 36–37.

¹⁷¹ ПККГ на 1898 г., Ковно, 1897, отд. 3, с. 50–51; *Первая всеобщая перепись населения, Ковенская губерния, тетрадь XVII*, 1903 (lapai nenumeruoti);

Principas, kad būti dūmos nariais ir skirstyti miesto lėšas gali tik tie žmonės, kurie moka mokesčius miesto biudžetui (nekilnojamo turto ir verslo mokesčius), nustūmė į šalį didžiąją miestiečių dalį. Pirmuose rinkimuose Kaune turėjo teisę dalyvauti 3,1% (1233 rinkėjai) miesto gyventojų¹⁷², Panevėžyje – 4,1% (618 rinkėjų) miestiečių, Šiauliuose – 4,5% (721 rinkėjas) miestiečių, Raseiniuose 1882 m. – 1,7% (197 rinkėjai) miestiečių¹⁷³. Kaune 1880 m. buvo 1552 savivaldos rinkėjai, 1884 m. – 1518, 1888 m. – 1596 rinkėjai¹⁷⁴. Panaši situacija buvo ir visoje Rusijoje. Sankt Peterburge pirmuosiuose dūmos rinkimuose dalyvavo 3,4% miestiečių, Maskvoje – 4,4%. Bendrai 46 Europinės Rusijos dalies didžiausiuose miestuose rinkimų teisę turėjo 5,6% gyventojų¹⁷⁵. Įvedus 1892 m. nuostatus ir padidinus rinkimų cenzą (iki 1000 rub. Kaune ir 300 rub. apskričių centruose) bei iš rinkimų pašalinus žydus, rinkėjų skaičius dar žymiai sumažėjo. Ypač rinkėjų skaičius krito Kaune: 1876 m. rinkimų teisę turėjo 1233 rinkėjai, o 1893 m. jų liko tik 150, rinkėjai sudarė 2,4% gyventojų¹⁷⁶. 1894 m. turinčių rinkimų teisę miestiečių Ukmergėje liko tik 0,65%, Šiauliuose – 0,8%¹⁷⁷. Nors vėliau rinkėjų skaičius didėjo, bet palyginus pirmuosius ir paskutinius rinkimus rinkėjų skaičius Kaune sumažėjo 3,4 karto, Raseiniuose faktiškai liko toks pat, Panevėžyje sumažėjo 2 kartus, Šiauliuose 2,7 karto.

XX a. pradžioje Kaune absoliutus rinkėjų skaičius pamažu augo, 1897 m. jų buvo 184, 1901 m. – 202, 1905 m. – 302, 1910 m. – 362¹⁷⁸, bet dėl

¹⁷² 1875 12 30 I-osios kurijos rinkėjų sąrašas (47 rinkėjai), *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 5684, l. 340; II-osios kurijos rinkėjų sąrašas (be datos, 166 rinkėjai), *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 5684, l. 414–418; III-osios kurijos rinkėjų sąrašas (be datos, 1020 rinkėjų), *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 5684, l. 433–453; ПІККГ на 1878 г., Ковно, 1877, с. 158–159; 1876 m. Kauno dūmos rinkimų byla labai paini, pateikiama keletas skirtingų rinkėjų sąrašų su įvairiomis pataisomis, p. 389–411 pateikiamas bendras rinkėjų sąrašas, kuriame 1060 rinkėjų, K. Statkutė nurodo kad rinkimų teisę turėjo 1162 rinkėjai.

¹⁷³ Panevėžio rinkėjų sąrašas, *LVIA*, f. 1567, b. 1281, l. 5; Miestų komiteto žurnalo juodraštis *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 153, l. 32–34; Raseinių rinkėjų sąrašas *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2334, l. 14; ПІККГ на 1898 г., Ковно, 1881, с. 268–269; ПІККГ на 1884 г., Ковно, 1883, с.300.

¹⁷⁴ 1880 m. Kauno savivaldos rinkėjų sąrašas, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 5638, l. 108–120; 1884 m. Kauno savivaldos rinkėjų sąrašas, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 5903, l. 116–125; 1888 m. Kauno savivaldos rinkėjų sąrašas, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 5961, l. 100–112.

¹⁷⁵ Нардова В. А. *Городское самоуправление в России в 60х. – начале 90х. годов XIX в.*, с. 61.

¹⁷⁶ Kauno dūmos rinkėjų sąrašas (be datos, 150 rinkėjų), *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 6046, l. 78–79; Kauno gubernijos gyventojų skaičiaus lentelė, ПІККГ на 1895 г., Ковно, 1894, отд. 3, с. 80–81.

¹⁷⁷ Ukmergės rinkėjų sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap.1, b. 347, l. 5–7; Šiaulių rinkėjų sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap.1, b. 2819, l. 2; Kauno gubernijos gyventojų skaičiaus lentelė, ПІККГ на 1895 г., Ковно, 1894, отд. 3, с. 80–81.

¹⁷⁸ 1897 m. Kauno dūmos rinkėjų sąrašas, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 6046, l. 257–263; 1901 m. Kauno dūmos rinkėjų sąrašas, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 94, l. 85at.; 1905 m. Kauno dūmos rinkėjų sąrašas, *KRVA*,

greitesnio gyventojų skaičiaus didėjimo rinkimų teisę turinčių miestiečių dalis mažėjo, XX a. pradžioje jų skaičius nesiekė net 1% miesto gyventojų. Iš lentelės Nr. 3 aiškėja, kad rinkėjai ir kituose miestuose tuomet dažnai nesudarė net 1% miestų gyventojų, tik Ukmergėje jie viršijo 2%. Didžioji dalis rinkėjų rinkimų teise naudojosi remdamiesi savo nekilnojamo turto cenzu. Tie, kurie buvo įsigiję patentus, bet turėjo ir nekilnojamą nuosavybę, mieliau deklaravo pastarąją. Paskutinių rinkimų prieš Pirmąjį pasaulinį karą nekilnojamos nuosavybės cenzu Kaune naudojosi 94% rinkėjų, apskričių centruose – 97% rinkėjų¹⁷⁹.

Rinkėjų moterų (kaip minėta, negalinčių dalyvauti rinkimų procedūroje) dalis įvairiuose miestuose skyrėsi nežymiai. Per paskutinius trejus rinkimus jų buvo: Kaune – 36%, Šiauliuose – 29,1%, Panevėžyje – 25,9%, Ukmergėje – 26,2%, Raseiniuose – 19,3%, Telšiuose – 24%, Zarasuose – 17,7%¹⁸⁰. Rinkimų teisę turinčių įstaigų ir įmonių Kaune 1905 m. buvo 25, 1910 m. – 27¹⁸¹, kituose miestuose jų ženkliai mažiau, po 5–7, Telšiuose tik viena, o Zarasuose nė vienos¹⁸².

Savivaldos institucijų rinkėjų socialinio portreto sudarymui labai trūksta šaltinių. Administracijos parengtų suvestinių statistinių žinių apie rinkėjus beveik nėra, nepavyko rasti jų suskirstymo pagal konfesijas, XX a. pradžioje buvo bandymų rinkėjus identifikuoti pagal tautybes. Nors išlikę visi Kauno ir daugiau kaip dešimt kitų miestų rinkėjų sąrašų, bet juose asmenys apibūdinami nevienareikšmiškai: kartais minimi turimi nekilnojamo turto cenzo dydžiai ar nekilnojamos nuosavybės adresai, dažnai nurodomos socialinės grupės, iš kurių jie yra kilę, bet tai daroma nenuosekliai. Galima rasti rinkėjų, priskirtų bajorams, miestiečiams, pirkliams, kartais nurodomas turimas valstybinės tarnybos rangas („kolegijos sekretorius“, „rūmų tarėjas“), nemažai ir tokių įvardijimų kaip

f. I-61, ap. 3, b. 2767, l. 71–79; 1910 m. Kauno dūmos rinkėjų sąrašas, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 890, l. 44–51.

¹⁷⁹ 1913 m. savivaldos institucijų pateikti duomenys apie asmenis ir įstaigas turinčias rinkimų teisę, *LVA*, f. 1567, ap.1, b. 1976, lapai nenumuruoti.

¹⁸⁰ 1913 m. savivaldos institucijų pateikti duomenys apie asmenis ir įstaigas turinčias rinkimų teisę, *LVA*, f. 1567, ap.1, b. 1976, lapai nenumuruoti.

¹⁸¹ 1905 m. Kauno dūmos rinkėjų sąrašas, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 2767, l. 71–79; 1910 m. Kauno dūmos rinkėjų sąrašas, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 890, l. 44–51.

¹⁸² 1913 m. savivaldos institucijų pateikti duomenys apie asmenis ir įstaigas turinčias rinkimų teisę, *LVA*, f. 1567, ap.1, b. 1976, lapai nenumuruoti.

„vaistininko žmona“, „pulkininko našlė“, „knygyno savininkas“, pagaliau didelė rinkėjų dalis neapibūdinta niekaip. Paanalizavus rinkėjų socialines charakteristikas pagal du, daugiausia informacijos suteikiančius Kauno rinkėjų sąrašus, situacija gana neapibrėžta. 1893 m. tarp rinkėjų buvo 24 bajorai, 25 miestiečiai ir pirkliai, 17 buvusių ar esamų valstybės tarnautojų, 2 valstiečiai, bet didžiosios dalies rinkėjų, būtent 71, nepavyko susieti su kuria nors gyventojų kategorija ar jų socialinė charakteristika visai nenurodoma. 1905 m. sąrašė situacija panaši: 87 bajorai, 58 miestiečiai ir pirkliai, 24 tarnautojai, 15 valstiečių ir 93 rinkėjų socialinė kilmė neidentifikuota¹⁸³. Beje, šioje grupėje atsidūrė dalis profesionalų: gydytojų, teisininkų, dauguma karininkų, verslininkų ir prekybininkų. XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje niveliuojantis luomams ir formuojantis naujoms socialinėms grupėms asmenų socialinė kilmė, ypač mieste, prarado socialinės padėties žymeklio prasmę. Ne vienas žinomas to meto Kauno bendruomenės veikėjas, kilęs iš bajorų, sąrašuose įvardintas „gydytoju“ ar „teisininku“, prie stambiausių miesto verslininkų pavardžių luomas visai nenurodomas, ir tai yra požymis, kad asmens socialinis statusas imtas sieti ne su jo kilme, o su profesine veikla. O tai akivaizdi miesto bendruomenės modernėjimo išraiška.

1913 m. VRM Ūkio skyrius rinko žinias apie savivaldos institucijų rinkėjų, dūmų narių bei tarnautojų tautinę sudėtį per paskutines tris kadencijas. Savivaldos institucijoms išsiuntintų anketų viršeliuose nurodoma, kad pagrindinis rusų tautybės požymis yra asmens buityje vartojama kalba, ir tik kaip pagalbinis kriterijus minima konfesija¹⁸⁴. Imperijos gyvavimo pabaigoje toks tautinės identifikacijos supratimas, kai esminiu kriterijumi laikoma nebe konfesija, o kalba ir etninė kilmė, jau buvo tapę dominuojančiu biurokratų galvosenoje¹⁸⁵. Neturime šaltinių apie tai, kaip tautiškumą suvokė duomenis renkę savivaldos institucijų tarnautojai. Gubernijos valdybai siųstose anketose

¹⁸³ 1893 m. Kauno dūmos rinkėjų sąrašas, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 6046, l. 78–79; 1905 m. Kauno dūmos rinkėjų sąrašas, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 2767, l. 71–79.

¹⁸⁴ Kauno miesto rinkėjų žiniaraštis, 1913 m. *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1975, l. 33–34.

¹⁸⁵ Paul W. Werth, *The Tsars Foreign Faiths. Toleration and the Fate of Religious Freedom in Imperial Russia*, Oxford: Oxford UP, 2014, p. 151–152.

rinkėjus jie labai aiškiai formaliai skirsto pagal tautybes į lietuvius, lenkus, rusus ir žydus (jokios vietinės interpretacijos čia negalėjo būti, griežtus rėmus nustatė iš Kauno atsiųsta anketos forma). Įdomu, kad atsakyme Telšių seniūnas savo tautybę apibūdina taip: „Pranešu, kad aš ir mano padėjėjas gimėme šiame krašte, ir nors buityje vartojame lenkų kalbą, bet pagal kilmę mes save priskiriame lietuvių tautai“¹⁸⁶. Iš šio pavyzdžio matyti, kad moderni etnolingvistinės tautos samprata dar nebuvo visuotinai įsitvirtinusi, 1913 m. savivaldos institucijų pateiktos žinios neleidžia pagrįstai atskirti savivaldos institucijų rinkėjus lenkus nuo lietuvių. Kita vertus, duomenys rodo, kad rinkėjai lenkai ir lietuviai kartu visuose miestuose dominavo, Šiauliuose jie sudarė 90,7% rinkėjų, Panevėžyje – 79,6%, Ukmergėje – 78,7%, Telšiuose net 97,5%, Zarasuose 65,5%, Kaune 66%. Rusai sudarė žymią dalį Zarasų rinkėjų (31,1%), gan ženklus jų skaičius ir Kaune – 22%¹⁸⁷. Vis dėlto bendrai rusų rinkėjų skaičius nedidelis ir kai rinkėjai pradėdavo vadovautis tautiniais interesais rusai negalėjo savivaldoje vaidinti svarbesnio vaidmens. Miestų bendruomenių daugumą sudarančių tautinių grupių (išskyrus žydus) dominavimas tarp rinkėjų leido jų atstovams dominuoti ir savivaldos institucijose. Tai, savo ruožtu, bendruomenėms suteikė galimybę savivaldoje atstovauti savo interesus ir bandyti panaudoti savivaldos institucijas aktualių iniciatyvų realizavimui.

¹⁸⁶ Telšių seniūno raštas gubernatoriui, 1913 10 14, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1975, l. 103.

¹⁸⁷ 1913 m. žinios apie Kauno gubernijos miestų savivaldos institucijų rinkėjus, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1975, l. 33–34, 43–44, 56–57, 65–66, 89–90, 100–101, 125–128.

Lentelė Nr. 1. 1913 m. miestų savivaldos institucijų pateiktos žinios apie dūmų rinkėjų tautybes¹⁸⁸

Miestai Tautybės	Kaunas	Šiauliai	Panevėžys	Ukmergė	Raseiniai	Telšiai	Zarasai
lietuviai	43 (12%)	229 (88,4%)	140 (49,1%)	124 (77,5%)	145 (61,4%)	129 (79,6%)	-
lenkai	194 (54%)	6 (2,3%)	87 (30,5%)	2 (1,25%)	64 (27,1%)	29 (17,9%)	78 (65,5%)
rusai	80 (22%)	14 (5,4%)	34 (12%)	32 (20%)	10 (4,3%)	4 (2,5%)	37 (31,1%)
vokiečiai	34 (9%)	10 (3,9%)	19 (6,65%)	1 (0,625%)	17 (7,2%)	-	2 (1,7%)
kiti	11 (3%)	-	5 ¹⁸⁹ (1,75%)	1 (0,625%)	-	-	2 (1,7%)
iš viso	362 (100%)	259 (100%)	285 (100%)	160 (100%)	236 (100%)	162 (100%)	119(10 0%)

Šaltinis: 1913 m. žinios apie Kauno gubernijos miestų dūmų rinkėjus, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1975, l. 33–34, 43–44, 55–56, 65–66, 89–90; 100–101, 125–128.

Jau minėta, kad žydai Šiaurės vakarų krašte, nors ir sudarė didelę miestiečių dalį, bet po 1892 m. miestų savivaldos institucijų rinkimuose dalyvauti negalėjo. Miestų nuostatų nurodytą rinkimų cenzą atitinkančių žydų buvo daug, daugumoje miestų jų skaičius prilygo kitų tautybių rinkėjų skaičiui

¹⁸⁸ Atkreiptinas dėmesys į didelius lenkų ir lietuvių rinkėjų skaičiaus skirtumus skirtinguose miestuose, to negalima paaiškinti skirtinga miestų istorine raida. Galima tik kelti prielaidą, kad tokius skirtingus rezultatus lėmė skirtingos tautiško sampratos.

¹⁸⁹ Čia nurodomi karaimai.

kartu sudėjus, o Kaune rinkimų kriterijus tenkinančių žydų buvo dvigubai daugiau nei bendrai visų rinkėjų¹⁹⁰.

Lentelė Nr. 2. **Rinkėjų skaičius miestuose 1913 m.**

Miestas	Bendras miestiečių, atitinkančių rinkimų cenzą, skaičius	Žydai, atitinkantys rinkimų cenzą, bet neturintys rinkimų teisės	Rinkėjai (ne žydai)
Kaunas	984	622	362
Ukmergė	318	158	160
Zarasai	235	115	120
Panevėžys	578	293	285
Šiauliai	454	195	259
Telšiai	311	146	165
Raseiniai	463	227	236

Šaltinis: Lentelė su duomenimis apie rinkėjų skaičių miestuose, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1975, l. 164–165.

Rinkėjų aktyvumo tyrimus sunkina tai, kad kai kuriuose miestuose rinkimai kiekvienoje kurijoje vyko keletą dienų, kiekvieną kartą dalyvavusių rinkėjų skaičius skyrėsi. Pirmuosiuose rinkimuose Kaune 1876 m. labai aktyvūs buvo 1 kurijos rinkėjai (dalyvavo 77%), vidutiniškai aktyvūs 2 kurijos rinkėjai (42 %), ir žemą aktyvumą pademonstravo 3 kurijos rinkėjai (15,6%), bendras visų rinkėjų aktyvumas renkant pirmąją Kauno dūmą sudarė 18%. Šiauliuose 1880 m. pirmoje kurijoje balsavo 100% rinkėjų, antroje – 64,7%, trečioje – 14,5%. Bendras rinkėjų aktyvumas 21,4%. Raseiniuose 1882 m. pirmojoje kurijoje balsavo 81,8% rinkėjų, antrojoje – 69,2%, trečiojoje – 54,8%, bendras aktyvumas – 68,6%¹⁹¹. Kauno ir Šiaulių rinkėjų aktyvumo rodikliai atitinka to meto Rusijos vidurkį. 1870–1871 m. joje savivaldos institucijų rinkimuose balsavo vidutiniškai 17% rinkėjų, nors atskiruose miestuose aktyvumas svyravo

¹⁹⁰ Lentelė su duomenimis apie rinkėjų skaičių miestuose, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1975, l. 164–165.

¹⁹¹ Miestų komiteto posėdžio protokolo juodraštis, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 153, l. 66–69; Raseinių rinkimų lapas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2334, l. 42.

nuo 2,9% iki 46%¹⁹². Dideliam Raseinių trečios kurijos aktyvumui galbūt įtaką darė nepasitenkinimas ankstesnės dūmos veikla, apie kurią užsimena Raseinių apskrities policijos viršininkas¹⁹³. Kaip matyti iš pateiktų skaičių, aktyviausi rinkimuose buvo pirmos ir antros kurijų rinkėjai, kurių buvo nedaug ir kurie turėjo labai dideles galimybes patekti į dūmas. O trečiosios kurijos, kurioje buvo didelė konkurencija, rinkėjai buvo mažai aktyvūs. Galima kelti prielaidą, kad juose irgi dalyvaudavo turintis pretenzijų patekti į savivaldos institucijas rinkėjai ar jiems simpatizuojantys.

Lentelė Nr. 3. Rinkėjų aktyvumas Kaune 1876 m. rinkimų į dūmą metu

Rinkimų data	Kurija	Rinkėjų skaičius	Į rinkimus atvykusių rinkėjų skaičius	Aktyvumas	Išrinkta dūmos narių
1 kurija					
1876 01 02	1	47	35	74%	15
1876 01 05	1	47	36	77%	9
Bendras aktyvumas 1 kurijoje				75,5%	
2 kurija					
1876 01 12	2	166	68	41%	2
1876 01 13	2	166	57	34%	13
1876 01 14	2	166	69	42%	7
Bendras aktyvumas 2 kurijoje				39%	
3 kurija					
1876 01 19	3	1020	122	12%	1
1876 01 20	3	1020	150	10%	2
1876 01 21	3	1020	115	11%	11
1876 01 22	3	1020	204	20%	2
1876 01 23	3	1020	152	15%	3
1876 01 26	3	1020	206	20%	5
Bendras aktyvumas 3 kurijoje				15,6%	
Bendras aktyvumas visose kurijose				18%	

Šaltinis: 1876 m. išrinktų dūmos narių sąrašas, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 5630, l. 147–148.

¹⁹² Rinkėjų aktyvumo lentelė, Нардова В. А. *Городское самоуправление в России в 60х. – начале 90х. годов XIX в.*, с. 61.

¹⁹³ Raseinių apskrities policijos viršininko raportas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2334, l. 150–151.

Lentelė Nr. 4.

Rinkėjų skaičius ir aktyvumas Kauno gubernijos miestuose XX a. pradžioje

	rinkimų data	gyventojų skaičius	rinkimų teisė turinčių	rinkimų aktyvumas	rinkimų data	gyventojų skaičius	rinkimų teisė turinčių	rinkimų aktyvumas	rinkimų data	gyventojų skaičius	rinkimų teisė turinčių	rinkimų aktyvumas			
Kaunas	1901	72806	202	0,28%	33%	1905	77785	302	0,4%	31%	1910	79909	362	0,45%	30%
Šiauliai	1903	17196	188	1,09%	54,2%	1907	17689	273	1,54%	33,69%	1911	20993	267	1,27%	42,69%
Panevėžys	1904	14723	292	1,98%	32,8%	1908	15028	274	1,82%	24%	1913	13894	285	2%	21,2%
Ukmergė	1902	13114	118	0,89%	33,8%	1906	12386	116	0,93%	23,2%	1911	14945	160	1,11%	36,8%
Raseiniai	1900	7508	53	0,7%	71,69%	1904	7580	207	2,73%	45,89%	1909	8021	206	2,56%	41,74%
Telšiai	1904	6545	118	1,8%	44,9%	1908	7116	116	1,63%	43,96%	1912	8450	124	1,46%	50,8%
Zarasai	1899	6565	51	0,77%	84,3%	1904	6899	82	1,18%	56,09%	1909	7000	120	1,71%	62,5%

Šaltinis: *LVA*, f.1567, ap.1, b.1976, lapai nenumetuoti, 12 lentelė; 1901 m. Kauno dūmos rinkėjų sąrašai, rinkimų lapai, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b.94, l. 27, 167–174, 188, 190, 232–233, 246–251; 1905 11 19 Kauno galvos rašto gubernatoriui juodraštis, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b.310, l. 261–263; 1910 12 02 Kauno galvos rašto gubernatoriui kopija, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 892, l. 47; 1910 11 30 Kauno dūmos rinkimų lapas, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 892, l. 45; *PKKG* na 1900 g., Kovno, 1899, c. 42; *PKKG* na 1901 g., Kovno, 1900, c. 39; *PKKG* na 1903 g., Kovno, 1902, c.20; *PKKG* na 1905 g., Kovno, 1904, otd. II, c. 64–65; *PKKG* na 1906 g., Kovno, 1905, otd. III, c. 68–69; *PKKG* na 1907 g., Kovno, 1906, otd. II, c. 52–53; *PKKG* na 1908 g., Kovno, 1907, otd. III, c. 52–53. *PKKG* na 1910 g., Kovno, 1909, otd. III, c. 24–25; *PKKG* na 1911 g., Kovno, 1910, otd. III, c. 77–25; *PKKG* na 1912 g., Kovno, 1911, otd. II, c. 40–41; *PKKG* na 1913 g., Kovno, 1913, otd. III, c. 56–57; *PKKG* na 1914 g., Kovno, 1914, приложение, c. 2–3.

** latvis.

Rinkėjų aktyvumą XX a. pradžioje rodo 4 lentelė. Aktyvumas įvairiais metais gana žymiai svyruoja, aukščiausias jis Zarasuose, žemiausias – Panevėžyje. Lentelė rodo, kaip rinkimus paveikė rinkėjų skaičiaus padidėjimas. Šiauliuose ir Raseiniuose padaugėjus rinkėjų jų aktyvumas sumažėjo, Ukmergėje išaugo, Kaune liko toks pat. Tai rodo, kad Šiauliuose ir Raseiniuose naujieji rinkėjai nepasinaudojo savo galimybėmis, o Ukmergėje ir Kaune jie ėmė dalyvauti rinkimuose. Nors rinkėjų aktyvumas yra nuo daug aplinkybių priklausantis bei greitai kintantis dėmuo, bet ši situacija leidžia atsargiai konstatuoti, kad pastaruosiuose miestuose nauji rinkėjai tuo laikotarpiu buvo pilietiškesni ir pasinaudojo savo naujai įgytomis teisėmis dalyvauti savivaldos rinkimuose. Kaune tai galima aiškinti amžiaus pradžioje bendruomenėje išaugusiu siekiu spręsti socialinius prieštaravimus ir sustiprėjusia lenkų tautine konsolidacija, padidėjusiu bendru politiniu aktyvumu. Paaiškinti išaugusiam ukmergiškių pilietiškumui šaltinių rasti nepavyko.

Rinkėjų elgseną rinkimų metu atskleidžia iškeltų kandidatų į savivaldos institucijas skaičius. 1876 m. Kauno rinkimuose 47 rinkėjus turinčioje pirmoje kurijoje iškelta 40 kandidatų į dūmos narius (rinko 17 dūmos narių), 1884 m. toje pat kurijoje iškelti 44 kandidatai (rinko 44 dūmos narius), 1888 m. 45 pirmosios kurijos rinkėjai iškėlė 39 kandidatus (rinko 45 dūmos narius)¹⁹⁴. Po 1892 m. panaikinus kurijas siūlomų kandidatų skaičius išliko didelis: 1893 m. sausio 26 d. į Kauno dūmos rinkimus atvyko 71 rinkėjas, iškelti 49 kandidatai, 1901 m. gegužės 8 d. rinkimuose 92 rinkėjai iškėlė 61 kandidatą į dūmą, 1905 m. lapkričio 15 d. 101 rinkėjas iškėlė 93 kandidatus, 1910 m. lapkričio 29 d. atvykus 131 rinkėjui iškelti 69 kandidatai¹⁹⁵. Panaši situacija ir kituose miestuose. 1908 m. Panevėžyje į rinkimus atvyko 65 rinkėjai, iškelti 47

¹⁹⁴ 1876 m. Kauno dūmos I kurijos rinkėjų sąrašas, rinkimų protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 5684, l. 8, 14, 15; 1884 m. Kauno dūmos I kurijos rinkėjų sąrašas, rinkimų protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 5903, l. 116–125, 408; 1888 m. Kauno dūmos I kurijos rinkėjų sąrašas, rinkimų protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 5961, l. 100–112, 614–616.

¹⁹⁵ 1893 m. Kauno dūmos rinkimų lapas, rinkiminio susirinkimo protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 6046, l. 159–161; 1901 05 28 į rinkimus atvykusių rinkėjų ir kandidatų sąrašai, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 94, l. 167–174, 185; Kauno galvos rašto gubernatoriui nuorašas, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 310, l. 261–263; 1910 12 02 Kauno galvos rašto gubernatoriui nuorašas, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 892, l. 47.

kandidatai į dūmą, 1912 m. padėtis beveik pasikartojo – į rinkimus atvyko 61 rinkėjas, iškelti 48 kandidatai, Ukmergėje 1910 m. rugpjūčio 11 d. atvykę 52 rinkėjai iškėlė 35 kandidatus, Zarasuose 1913 m. susirinkę 94 rinkėjai iškėlė 33 kandidatus į miesto įgaliotinius, Šiauliuose 1906 m. gruodžio 15 d. į rinkimus atvyko 92 rinkėjai ir iškėlė 49 kandidatus į dūmą, Raseiniuose 1908 m. 82 rinkėjai iškėlė 34 kandidatus¹⁹⁶. Tai rodo, kad pusė ir daugiau rinkimuose dalyvavusių asmenų patys siekė tapti savivaldos institucijų nariais. Taigi, toje nedidelėje miestiečių grupėje, kuri turėjo teisę dalyvauti rinkimuose, išsiskyrė dar viena mažesnė grupė, kuri aktyviai rinkimuose dalyvavo ir siekė tapti savivaldos institucijų nariais. Galima numanyti, kad dauguma aktyvių rinkėjų buvo pažįstami ir turėjo susiformavusias nuostatas vienas kito atžvilgiu, manytina, kad rinkėjai vienaip ar kitaip buvo įtakojami balsuoti už pasirinktus kandidatus ar jų grupes. Dalyvavimas sudėtingoje ir daug laiko reikalaujančioje rinkimų procedūroje, jos metu vykusi rinkiminė kova įrodo, kad vietų savivaldoje siekta ir dėl jų konkuruota. Vienas iš motyvų, skatinančių asmenis dalyvauti rinkimuose ir norėti būti išrinktais į savivaldos institucijas, galėjo būti jų noras realizuoti savo pilietiškumą atstovaujant bendruomenių interesus.

2.2. Savivaldos institucijų sudėtis

Šaltiniai nesuteikia galimybės detaliai išnagrinėti savivaldos institucijų narių socialinės padėties, geriausiai juose informuojama apie jų konfesijas. Kol savivalda veikė pagal 1870 m. Nuostatus, Kauno dūmos sudėtyje daugiausia buvo katalikų, bet nemažas grupes sudarė ir kitų konfesijų dūmos nariai – judėjai, stačiatikiai ir evangelikai (šaltinis neskiria evangelikų reformatų ir evangelikų liuteronų). Žydų skaičius nesiekė jiems leisto dūmos narių trečdaliu

¹⁹⁶ 1908 m. Panevėžyje į rinkimus atvykusių rinkėjų sąrašas, rinkimų protokolai, *LVA*, f. 1567, ap. 1, b. 1453, l. 43, 45, 46; 1912 m. Panevėžyje į rinkimus atvykusių rinkėjų sąrašas, rinkimų protokolai, *LVA*, f. 1567, ap. 1, b. 1840, l. 40–43; 1910 08 16 Ukmergės galvos rašto gubernatoriui nuorašas, *LVA*, f. 1567, ap. 1, b. 1655, l. 22; 1913 m. rinkimuose Zarasuose dalyvavusių asmenų sąrašas, kandidatų sąrašas, *LVA*, f. 1567, ap. 1, b. 1958, l. 35–39; 1906 12 15 Šiaulių dūmos rinkimų protokolai, *LVA*, f. 1567, ap. 1, b. 1324, l. 27, 28; 1908 m. Raseiniuose į rinkimus atvykusių rinkėjų sąrašas, rinkimų protokolai, *LVA*, f. 1567, ap. 1, b. 1513, l. 41–43, 65, 66.

– 1876 m. jie sudarė 25% dūmos sudėties, 1880 m. – 27%. 1876 m. Kauno pirmoje rinkimų kurijoje buvo išrinkti trys žydai, antrojoje kurijoje penki, trečiojoje kurijoje septyni žydai. 1880 m. pirmojoje kurijoje buvo išrinkti irgi trys žydai, antrojoje – devyni, trečiojoje – šeši¹⁹⁷. Pirmojoje Šiaulių dūmoje tarp keturiasdešimt dviejų jos narių žydų buvo dešimt (24%), jų visai neišrinkta pirmoje kurijoje, antrojoje išrinkti keturi, trečiojoje – šeši. Kituose apskričių centruose žydai sudarė beveik tiksliai po trečdalį dūmų narių (jų skaičius vienu žmogumi viršijo normą Panevėžyje), ir visose kurijose buvo renkamas beveik lygus jų skaičius¹⁹⁸. Kaip jau minėta, žydai negalėjo viršyti trečdaliu narių skaičiaus ne tik bendrai dūmoje, bet ir kiekvienoje kurijoje atskirai. Apskričių centruose dūmų narių daugumą sudarė katalikai, tik Zarasuose buvo daugiau stačiatikių ir sentikių, todėl katalikų skaičius šio miesto dūmoje beveik susilygino su judėjais (žr. lentelė 6a). Po 1892 m. Miestų nuostatų įsigaliojimo Kauno dūmoje katalikai ėmė dar labiau dominuoti. XX a. pradžioje padidinus dūmos narių skaičių jie sudarė du trečdalius narių, ši tendencija išliko iki Pirmojo pasaulinio karo. Tokia pati tendencija buvo ir kituose miestuose.

¹⁹⁷ K. Statkutė, Kauno miesto savivaldos formavimasis 1876–1893 m., p. 191–195.

¹⁹⁸ 1884 m. išrinktų Šiaulių dūmos narių sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2541, l. 6; 1885 05 29 išrinktų Raseinių dūmos narių sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2541, l. 4; 1883 12 12 išrinktų Panevėžio dūmos narių sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2541, l. 8; 1885 06 01 išrinktų Ukmergės dūmos narių sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2541, l. 10–11; 1885 06 04 išrinktų Telšių dūmos narių sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2541, l. 13; 1885m. gruodžio mėn. – 1886 sausio mėn. išrinktų Zarasų dūmos narių sąrašas, ten pat, l. 17–18.

Lentelė Nr. 5. Kauno dūmos narių konfesijos

	Katalikai	Evangelikai	Stačiatikiai	Judėjai	Nenurodyta	Iš viso
1876 m.	19	13	11	15	2	60
1885 m.	25	10	12	15	2	64
1897 m.	12	5	4	2	1	24
1906 m.	22	4	3	-	4	33

Šaltinis: K. Statkutė, Kauno miesto savivaldos formavimasis 1876–1893 m., *Kauno istorijos metraštis*, Kaunas, 2004, nr. 5, p. 191–199; 1897 m. išrinktų Kauno dūmos asmeninė sudėtis, *KRVA*, f. I-61, ap. 2., b. 6368, l. 1–10; 1906 m. kovo 8, 9 ir 10 d. bei balandžio 17 d. išrinktų dūmos narių ir kandidatų sąrašas, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 310, l. 446–447; Dūmos narių, einančių pareigas nuo 1906 m., sąrašas *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 410, l.54–72.

Lentelė Nr. 5a. Apskričių centrų dūmų narių konfesijos 1884–1885 m.

Miestas	Katalikai	Judėjai	Evangelikai	Stačiatikiai	Sentikiai	Iš viso
Ukmergė	32	18	-	1	3	54
Zarasai	14	12	1	4	5	36
Panevėžys	24	16	4	1	-	45
Šiauliai	28	10	2	2	-	42
Telšiai	21	9	-	-	-	30
Raseiniai	17	10	2	1	-	30

Šaltinis: Dūmų narių sąrašai, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2541, l. 4, 6; 8, 10–11, 13, 17–18.

Imperijos biurokratija klasifikuodama miestų savivaldos institucijų narius taikė tokias pat kategorijas, kaip ir rinkėjams apibūdinti: „bajorai“, „miestiečiai“, „valstiečiai“. Tuo metu jos reiškė daugiau asmens socialinę kilmę, bet ne realią socialinę padėtį. Nežiūrint į tai, ši informacija gali padėti charakterizuoti savivaldos institucijų narius. Pirmoje Kauno dūmos sudėtyje 1876 m. buvo 25 miestiečiai ir pirkliai, 23 buvę ar esami valdininkai, 8 asmenys, kuriuos galime priskirti profesionalams (gydytojai, vaistininkai), 4 bajorai. 1885 m. išrinkti 24 miestiečiai ir pirkliai, 19 valdininkų (neaišku, einantys pareigas ar buvę), 11 profesionalų ir 10 bajorų¹⁹⁹. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad daugiausia

¹⁹⁹ K. Statkutė, Kauno miesto savivaldos formavimasis 1876–1893 m., p. 191–199.

dūmoje buvo miestiečių, bet taip tvirtinti negalime, valdininkų ir profesionalų luominė kilmė nenurodoma, didelė tikimybė, jog žymią jų dalį sudarė iš bajorų kilę asmenys. 1897 m. iš 24 Kauno dūmos narių 14 buvo bajorai, 7 miestiečiai, 3 asmenys nenurodė kilmės. To meto kontekste dūmos nariai buvo gerai išsilavinę: 11 turėjo vidurinį ar jam prilygintą išsilavinimą, taip pat 11 buvo baigę aukštąsias mokyklas, vienas aukštojoje buvo pasimokęs 3 metus. Tarp dūmos narių su aukštuoju išsilavinimu buvo 4 gydytojai, 5 teisininkai, 1 dvasininkas ir 1 vaistininkas²⁰⁰. 1906 m. tarp 33 dūmos narių bajorų buvo 20, miestiečių – 8, valstiečių – 2, dar trijų asmenų socialinė kilmė nenurodyta. XIX a. pabaigoje tarp dūmos narių ėmė dominuoti profesionalai, 1897 m. ir 1906 m. jų dūmų sudėtyse buvo po 18 asmenų²⁰¹. Nuo XX a. pradžios Kauno dūmoje nebeprisitaiko aukštų laipsnių karininkų, ankstesnėse sudėtyse buvo po keletą pulkininkų ir generolų. Kauno savivaldos veikloje XX a. pr. dalyvavo žinomi miesto bendruomenės nariai, daug gydytojų ir teisininkų: valdininkas, leidinių apie Kauno guberniją sudarytojas Konstantinas Gukovskis, fotografas Wacławas Zatorskis, inžinierius Edmundas Frykas (tėvas), buvęs Valstybės dūmos atstovas Petras Leonas, leidėjas ir redaktorius Julijus Bliumentalis, ilgamečiais dūmos nariais buvo ir miesto verslininkai Richardas Tilmansas, Michałas Rekoszas, Iser Ber Volfas²⁰². Turima empirinė medžiaga leidžia teigti, kad Kauno dūmos narių branduolį XX a. pradžioje sudarė išsilavinę profesionalai.

Kauno dūmos nariai buvo mobilūs. Didžioji jų dalis buvo kilusi ne iš šio miesto, o iš kitų vietovių. Tarp 1897 m. išrinktų dūmos narių gimusių Kaune buvo 6, o tarp išrinktų 1906 m. tokių buvo tik 2. Tiesa, didžioji dalis dūmos narių

²⁰⁰ 1897 m. išrinktų Kauno dūmos asmeninė sudėtis, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 6368, l. 1–10; 1897 m. surašymo žiniomis Kaune aukštąjį išsilavinimą turėjo 304 miesto gyventojai (0,5 %), vidurinį ir specialų vidurinį – 2828 (4%).

²⁰¹ 1897 m. išrinktų Kauno dūmos asmeninė sudėtis, *KRVA*, f. I-61, ap. 2., b. 6368, l. 1–10; 1906 m. kovo 8, 9 ir 10 d. bei balandžio 17 d. išrinktų dūmos narių ir kandidatų sąrašas, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 310, l. 446–447; Dūmos narių, einančių pareigas nuo 1906 m., sąrašas *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 410, l. 54–72.

²⁰² 1897 m. išrinktų Kauno dūmos asmeninė sudėtis, *KRVA*, f. I-61, ap. 2., b. 6368, l. 1–10; 1901 m. išrinktų Kauno dūmos narių ir kandidatų sąrašas, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 94, l. 245, 246; 1906 m. kovo 8, 9 ir 10 d. bei balandžio 17 d. išrinktų dūmos narių ir kandidatų sąrašas, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 310, l. 446–447; Kauno dūmos nariai, išrinkti 1910 m. lapkričio 29 ir 30 d., *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 892, l. 49–50.

mieste gyveno ilgai, po keletą dešimtmečių. Tarp 1906 m. išrinktų deputatų buvo tik vienas, mieste išgyvenęs 5 metus, kiti jame buvo įsikūrę žymiai ilgiau.²⁰³

Kartu reikia atkreipti dėmesį, kad dalis dūmos narių neapsiribojo profesine veikla ir dalyvavimu savivaldoje, savo pilietiškumą jie realizavo ir kitomis formomis. Kai kurie iš jų dalyvavo savanoriškose asociacijose, rinkimuose į Valstybės Dūmą. J. Bliumentalis įėjo į Kauno gubernijos žydų priešrinkiminį komitetą, Rusijos žydų suvažiavime Kaune buvo išrinktas į sekretoriatą. Jo tautietis I. Volfas šį suvažiavimą atidarė, kandidatavo į Valstybės dūmą, dalyvavo labdaros draugijų veikloje²⁰⁴. Į dūmą paskirtas gydytojas Isaakas Feinbergas vadovavo keletui žydų labdaros organizacijų²⁰⁵. Witoldas Bociarskis amžininkų laikytas lenkų judėjimo Kaune lyderiu (1907 m. kurį laiką buvo suimtas už aktyvią veiklą Valstybės Dūmos rinkimų metu), miesto galva Aloizijus Brzozowski ir dūmos nariai Oktawianas Niesieckis, Edmundas Frykas, Dominikas Bociarskis buvo draugijos „Sokol“ Kauno skyriaus organizatoriai, Witoldas Bociarskis, Michałas Chmielewski ir Oktawianas Niesieckis buvo vieni iš „Oświatos“ skyriaus Kaune steigėjų²⁰⁶, dūmos nariai Michałas Junowiczius ir Bolesłomas Urbanowiczius buvo kairiųjų organizacijų lenkų veikėjai. Grupė dūmos narių priklausė su konservatyviuoju lenkų tautinio judėjimo sparnu siejamai Kauno gubernijos žemės ūkio draugijai: D. Bociarskis (revizijos komisijos narys), W. Bociarskis (draugijos sekretorius), advokatas Mamertas Malinskis (draugijos sekretorius, Statistinės komisijos pirmininkas, labai aktyvus diskusijų dalyvis), Edmundas Frykas, Michałas Rekoszas²⁰⁷. Rinkiku į Valstybės Dūmą buvo išrinktas Vladislovas Šipilinas, jis propagavo

²⁰³ 1897 m. išrinktų Kauno dūmos narių sąrašas, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 6368, l. 1–10; Dūmos narių, einančių pareigas nuo 1906 m., sąrašas, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 410, l. 54–72.

²⁰⁴ [Anonimas], Zjazd działaczy żydowskich, *Kurjer Litewski*, 1909 11 22, nr. 267, s. 4; [Anonimas], Kowno, *Kurjer Litewski*, 1909 12 20 nr. 289, s. 2; [Anonimas], W Kowne, *Kurjer Litewski*, 1906 kovo 29, nr. 71, s.1–2.

²⁰⁵ ПРККГ на 1909 г., Ковно, 1908, отд. I, с. 145–148.

²⁰⁶ „Sokol“ draugija Kaune veikė nuo 1907 m., narių skaičius svyravo tarp 50–200 žmonių; draugija rengė vakarus, turėjo savo nuolatines patalpas, biblioteką, veikė dramos ir sporto skyriai. Atrodo, kad tai aktyviausia lenkų draugija Kaune. 1909 m. ji surengė 12 vakarų; „Oświata“ įkurta 1909 m., planavo įsteigti biblioteką ir skaityklą, rengti paskaitas, tačiau negavo prašyto leidimo mokyklai.

²⁰⁷ P. Leonas, min. veik., t. 3, p. 401, 403; *Журнал общего собрания Ковенского общества сельского хозяйства*; 1900 10 09 posėdžio protokolas, p. 12–18; ten pat, 1901 03 02 posėdžio protokolas, p. 1–20; 1902 02 22 posėdžio protokolas; 1901 05 17 posėdžio protokolas, p. 22–21.

Rusijos konstitucinių demokratų (kadetų) partijos programą²⁰⁸. Be to, jis dalyvavo keletu savanoriškų asociacijų veikloje²⁰⁹. Kauno dūmos narys ir miesto sanitarijos gydytojas Kazimierz JAWOROWSKI buvo visų lenkiškų draugijų narys, Kauno Romos katalikų labdarių draugijos pirmininko pavaduotojas²¹⁰. Kandidatas į dūmos narius Stanislovas RAILA ir jos narys PETRAS LEONAS taipogi buvo lietuvių rinkiminio komiteto nariai, P. LEONAS tapo ir Valstybės Dūmos nariu (prieš tapdamas Kauno dūmos nariu)²¹¹.

Identifikuojant savivaldos institucijų narių tautybes susiduriama su tomis pat problemomis kaip ir apibūdinant rinkėjų tautinę tapatybę. Vis dėlto šių žmonių skaičius yra nedidelis, ir jų tautybes galima gana užtikrintai numanyti pagal jų veiklą, priklausymą tautinėms organizacijoms, konfesiją. Valdžios institucijų žiniomis, 1901 m. tarp Kauno dūmos narių buvo 15 lenkų, 4 vokiečiai, 4 rusai, 2 žydai ir 1 lietuvis, nuo 1906 m. dūmoje posėdžiavo 27 lenkai, 4 vokiečiai, 3 rusai, 1 lietuvis, 1910 m. išrinktas 21 lenkas, po 4 vokiečius ir rusus, 2 lietuviai, 1 asmuo buvo nežinomos tautybės, gubernijos administracija į dūmą paskyrė 3 žydus²¹². Nors akiai pasitikėti šia statistika negalima, bet turimos žinios apie dūmos narių veiklą savivaldoje ir kitose viešose erdvėse bei faktas, kad jie buvo katalikai, leidžia teigti, kad XX a. Kauno dūmoje dominavo lenkai. Iki Pirmojo pasaulinio karo Kauno dūmos nariu tapo tik vienas lietuvių judėjimo aktyvistas PETRAS LEONAS, kuris buvo išrinktas 1910 m., kaip jis pats manė, „rusų ir vokiečių balsais“ dėl turimos Konstitucinių demokratų partijos nario (kadeto) reputacijos. Tiesa, spaudoje yra užuomina, kad 1910 m. pirmuose (gubernatoriaus nepatvirtintuose) rinkimuose išrinkti net penki lietuviai²¹³, iš kurių tik „Aušros“ ir „Varpo“ bendradarbi Stanislovą RAILĄ galima užtikrintai pavadinti lietuvių tautinio judėjimo adeptu.

²⁰⁸ [Anonimas], Wybory, *Kurjer Litewski*, 1912 10 16, nr. 237, s. 1; [Anonimas], Kowno, *Kurjer Litewski*, 1906 04 09, nr. 55, s. 3.

²⁰⁹ ПІККГ на 1906 г., Ковно, 1905, отд. I, с. 183; ПІККГ на 1914 г., Ковно, 1914, с. 158–159.

²¹⁰ Wasz., Kowno, *Kurjer Litewski* 1912 11 14, nr. 261, s. 3.

²¹¹ [Anonimas], Kowno, *Kurjer Litewski*, 1906 12 21 nr. 289, s. 2.

²¹² Žinios apie Kauno dūmos narių tautybes, 1913 m., LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 1975, l. 28–29.

²¹³ [Anonimas], Kowno, *Kurjer Litewski*, 1910 06 19, nr. 136, s. 3.

Lentelė Nr. 6. Valdžios institucijų 1913 m. surinktos žinios apie Kauno gubernijos miestų dūmų ir įgaliotinių susirinkimų narių tautybes²¹⁴

	rinkimų data	iš viso narių	lietuvių	lenkų	rusų	žydų	vokiečių	rinkimų data	iš viso narių	lietuvių	lenkų	rusų	žydų	vokiečių	rinkimų data	iš viso narių	lietuvių	lenkų	rusų	žydų	vokiečių
Kaunas	1901	26	1	15	4	2	4	1906	35	1	27	3	-	4	1911	35*	2	21	4	3	4
Šiauliai	1903	24	17	-	4	2	1	1907	30	23	-	4	2	1	1911	30	24	-	3	2	1
Panevėžys	1904	30	11	13	3	2	1	1908	30	17	7	3	2	1	1913	30	13	10	4	2	1
Ukmergė	1902	21	18	-	1	2	-	1906	20	16	1	1	2	-	1911	22	16	2	3	1	-
Raseiniai	1905	16	4	7	3	-	2	1909	16	6	6	2	1	1	1913	16	6	7	1	1	1
Telšiai	1904	12	4	7	-	1	-	1908	12	5	6	-	1	-	1912	12	11	-	-	1	-
Zarasai	1899	12	-	9	3	1	-	1904	13	-	9	3	1	-	1909	14	-	8	4	1	1**
Šeduva	1899	12	11	-	-	1	-	1904	12	11	-	-	1	-	1909	12	10	-	-	1	1

Šaltinis: LVIA, f.1567, ap. 1, b. 1975, l. 28–29; l. 37–38; 56–57; 67–68; 95–96; 106–107; 113–114; 152–153; Šiaulių ir Panevėžio suvestinėse nenurodomi į dūmas paskirti šventikai, lentelėje jie įtraukti į grafą “rusai”.

* Vieno dūmos nario tautybė nenurodoma

** Latvīs.

²¹⁴ Čia kaip ir valdžios surinktose žiniuose apie rinkėjų tautybę galimos skirtingos tautiškos sampratos, todėl tarp Šiaulių ir Ukmergės dūmų narių nurodomi daugumą sudarantys lietuviai ir visai nenurodomi lenkai.

Apskričių centrų dūmose buvo nemažai bajorų, kai kuriais atvejais jie dominavo. Raseinių dūmą po 1882 m. rinkimų sudarė 57% bajorų ir 43% miestiečių. XX a. pradžioje bajorų skaičius buvo panašus – 56% 1909 m. ir 50% 1914 m. Tuo tarpu miestiečių skaičius sumažėjo iki 25% 1911 m. ir 18% 1914 m. Jie savo vietas užleido valstiečiams, kurie atitinkamai metais sudarė 12,5% ir 25% Raseinių įgaliotinių susirinkimo narių²¹⁵. Šiauliuose 1894 m. 71% dūmos narių sudarė bajorai, 19% miestiečiai. 1911 m. bajorų sumažėjo iki 55%, miestiečių išaugo iki 31%, valstiečių skaičius abiem atvejais buvo nežymus²¹⁶. Panevėžyje palyginus 1879 m. ir 1913 m. dūmų sudėtį į akis krenta pastovumas. Bajorai sudarė atitinkamai 38% ir 40%, miestiečiai 52% ir 53%. Valstiečių, kaip ir Šiauliuose, dūmoje buvo mažai²¹⁷. Zarasuose 1909 m. 50% įgaliotinių susirinkimo sudarė bajorai, 31% miestiečiai, 12,5% valstiečiai²¹⁸. Ukmergėje ir Telšiuose XX a. 2 dešimtmečio pradžioje miestiečių luomo atstovai savivaldoje sudarė mažumą. 1911 m. Ukmergės dūmoje buvo 41% bajorų, 27% valstiečių, 18% miestiečių. Telšių įgaliotinių susirinkimą nuo 1912 m. sudarė 50% bajorų, 33% valstiečių ir tik 16,5% miestiečių²¹⁹. Tuo tarpu bendrai tarp apskričių centrų gyventojų 1897 m. bajorai sudarė 6,7–14,5%, miestiečiai 56–75%, valstiečiai 15–27,4%²²⁰. Iš bajorų kilę savivaldos institucijų nariai sudarė gerokai didesnę proporciją nei jų dalis miestų bendruomenėse, dažniausia iš bajorų buvo kilę ir savivaldos institucijų vadovai. Bajorų Kauno gubernijos savivaldos institucijose buvo gerokai daugiau nei vidutiniškai „rusiškų“ gubernijų miestuose. Pastaruosiuose bajorai 1883–1884 m. sudarė 33% savivaldos institucijų narių²²¹. Tai galima paaiškinti tuo, kad iš viešosios veiklos išstumtai bajorijai savivalda

²¹⁵ 1882 11 02, 09, 23 įvykusių Raseinių dūmos rinkimų protokolai, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 2334, l. 42; 1909 m. išrinktų Raseinių įgaliotinių susirinkimo narių sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 54–61; 1914 m. išrinktų Raseinių įgaliotinių susirinkimo narių sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 262–267.

²¹⁶ 1894 m. išrinktų Šiaulių dūmos narių sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2819, l. 17–18; 1911 m. išrinktų Šiaulių dūmos narių sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 135–148.

²¹⁷ 1879 m. išrinktų Panevėžio dūmos narių sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2181, l. 97–98; 1912 m. išrinktų Panevėžio dūmos narių sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1840, l. 42–43.

²¹⁸ 1909 m. išrinktų Zarasų įgaliotinių sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 76–79.

²¹⁹ Ukmergės dūmos sudėtis, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 62–170; Telšių įgaliotinių susirinkimo sudėtis, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 184–186.

²²⁰ Первая всеобщая перепись населения, *Ковенская губерния, тетрадь XVII*, 1903.

²²¹ В. А. Нардова, *Городское самоуправление в России в 60х – начале 90х годов XIX в.*, с. 60, 70.

tapo daline šios veiklos kompensacija. Tą patvirtina apskričių bajorų vadovų dalyvavimas miestų dūmose devintame dešimtmetyje. 1879 m. Panevėžio dūmos nariu išrinktas apskrities bajorų vadovas Pawełas Puzyna (Povilas Puzinas), Ukmergės dūmos nariu buvo apskrities bajorų vadovas Aleksanderis Montviła, o Telšių dūmos nario pareigas ėjo apskrities bajorų vadovas kunigaikštis Mykolas Oginskis²²². Tiesa, negalime tvirtinti, kad bajorai savivaldoje sudarė atskirą konsoliduotą grupę, ginančią savo luominius interesus, tokių požymių tyrinėtuose šaltiniuose nėra. Nėra užuominių ir apie miestiečių ar valstiečių telkimąsi savo kilmės pagrindu. Greičiau galima teigti, kad savivaldoje vyko luomų integracijos procesas, kuomet skirtingos socialinės kilmės asmenys savivaldoje ėmė atstovauti ne luomų, bet multikultūrinių miestų bendruomenių interesus. L. Pisarkovos nuomonę patvirtinančių faktų apie savivaldos institucijų narių konsolidaciją luominiu pagrindu Kauno gubernijos savivaldoje nerasta.

Išsilavinimu ir profesionalų skaičiumi apskričių centrų savivaldos institucijų nariai atsiliko nuo kauniečių. 1911 m. Šiaulių dūmoje posėdžiavo 3 gydytojai, 2 pirkliai, 2 inžinieriai, 2 fabrikų savininkai, 2 valdininkai, 2 teisininkai, 2 dvarininkai, o 14 dūmos narių savo pagrindiniu pragyvenimo šaltiniu nurodė žemės ūkį. Paskutinėje Panevėžio dūmoje buvo 1 gydytojas, 3 teisininkai, 9 tarnautojai, 2 vaistininkai, 4 prekybininkai, 1 fabriko savininkas ir 14 žemdirbių²²³. Šiaulių dūmos paskutinėje kadencijoje 9 nariai turėjo aukštąjį išsilavinimą, 5 vidurinį ir nebaigtą vidurinį, 1 – pradinį, o 15 buvo „namų mokymo“. Panevėžyje dūmos kadencijoje nuo 1908 m. aukštąjį išsilavinimą turėjo 6 dūmos nariai, vidurinį ir specialų vidurinį irgi 6, pradinį 1, eksternu išlaikę vaistininko egzaminus buvo 2, o 14 buvo „namų mokymo“²²⁴. Išskyrus Telšių seniūną Oskarą Geldnerį ir Ukmergės miesto galvą Mieczysławą

²²² 1879 09 21 Panevėžio dūmos narių sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2181, 197–98; 1885 06 01 Ukmergės dūmos narių sąrašas, ten pat, b. 2541, l.10–11; 1885 06 04 Telšių dūmos narių sąrašas, ten pat, l. 13.

²²³ 1911 09 11 Šiaulių galvos raštas gubernatoriui, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 131; 1914 11 25 Panevėžio galvos raštas gubernatoriui, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 202.

²²⁴ 1911 m. išrinktų Šiaulių dūmos narių sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 135–148; 1908 m. išrinktų Panevėžio dūmos narių sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 24–32.

Kontowtą 1911 m. nė vienas savivaldos institucijos narys Zarasuose, Ukmergėje, Telšiuose, Raseiniuose neturėjo aukštojo išsilavinimo, po keletą buvo baigę vidurines ar technikos mokyklas²²⁵. 1889 m. vienas Telšių dūmos narys buvo beraštis²²⁶.

Mažesniuose miestuose būti savivaldos institucijų nariais pretendavo ir žemiausios socialinės padėties atstovai. 1909 m. tarp kandidatų į Zarasų įgaliotinių susirinkimą buvo sargas, 2 vežikai, dailidė, akmenskaldys ir net juodadarbis²²⁷. Tarp savivaldos narių buvo žymių turtinių skirtumų, kai kurių nekilnojamos nuosavybės vertė vos siekė cenzą, o kitų jį viršijo dešimtims kartų. Labai skyrėsi ir savivaldos institucijų narių nekilnojamos nuosavybės vertė skirtinguose miestuose. Telšiuose prieš Pirmąjį pasaulinį karą cenzo vidurkis buvo 229 rubliai, Raseiniuose 1501 rublis, Panevėžyje 5590 rublių²²⁸. Šie faktai rodo, kad savivalda buvo kontaktų tarp įvairios turtinės padėties asmenų vieta. Galima išvelgti ir miestų bendruomenių demokratizacijos procesus: nepriklausomai nuo turto ir kilmės visi savivaldos institucijų nariai teisiniu požiūriu buvo lygūs ir turėjo tokias pat politines teises.

Savivaldos institucijų narių kolektyvinį portretą papildoma ir iš dalies paaiškina jų laikyseną valdžios atžvilgiu faktas, jog tarp jų buvo 1863–1864 m. sukilimo dalyvių ar jiems artimų žmonių. Tokiu asmeniu įvardijamas Zarasų seniūno pavaduotojas Janas Semaszko²²⁹, už dalyvavimą sukilime represuoti aktyvus Panevėžio dūmos veikėjas lenko Teodoro Liudkiewicziaus giminaičiai, iš sukilėlio šeimos kilusi ir jo žmona. Sukilime dalyvavo Panevėžio galva

²²⁵ 1909 m. išrinktų Raseinių įgaliotinių susirinkimo narių sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 54–61; 1919 m. išrinktų Zarasų įgaliotinių susirinkimo narių sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 76–79; 1911 m. išrinktų Ukmergės dūmos narių sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 162–170; 1912 m. Telšių įgaliotinių susirinkimo narių sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 184–186.

²²⁶ 1889 11 15 Telšių dūmos protokolo nuorašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2626, l. 5–6.

²²⁷ 1909 m. išrinktų Raseinių įgaliotinių susirinkimo narių sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 54–61; 1909 m. išrinktų Zarasų įgaliotinių susirinkimo narių sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 76–79; 1911 m. išrinktų Ukmergės dūmos narių sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 162–170; 1912 metų Telšių įgaliotinių susirinkimo narių sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 184–186.

²²⁸ 1912 m. Telšių įgaliotinių susirinkimo narių sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 184–186; 1909 m. išrinktų Raseinių įgaliotinių susirinkimo narių sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 54–61; 1912 m. išrinktų Panevėžio dūmos narių sąrašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 210–217.

²²⁹ 1909 12 29 Kauno gubernatoriaus kanceliarijos raštas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1498, l. 169.

Władysławas Eidrigiewiczzius ir jo brolis²³⁰. Kauno dūmos narys D. Bociarskis 1863 m. ištremtas į Omsko guberniją (pačiame sukilime, atrodo, nedalyvavo), buvo vedęs sukilėlio seserį, su kuria susipažino tremtyje²³¹. 1864 m. buvo ištremtas gydytojas Kazimierz Jarowski, vėliau ilgametis Kauno dūmos narys ir labai aktyvus lenkiškų organizacijų dalyvis²³².

Žinias apie apskričių centrų savivaldos institucijų narių tautinę sudėtį valdžia 1913 m. irgi surinko, jos pateikiamos 6 lentelėje. Tačiau, kaip ir Kauno atveju, jų interpretacija sudėtinga. Tikrai galima konstatuoti, kad lietuviai ir lenkai kartu sudarė absoliučią savivaldos institucijų narių daugumą, visur buvo po keletą rusų, pasitaikydavo vokiečių, valdžia paskirdavo 1–2 žydus.

Apskričių centrų savivaldos institucijose irgi buvo išsilavinusių, didelį autoritetą miestuose turinčių žmonių. Šiaulių dūmoje posėdžiavo grafai Nikolajus ir Vladimiras Zubovai, Kazimieras Venclauskis, Vaclovas Bielskis²³³, vienuolika metų savivaldai vadovavo gydytojas Julijonas Šalkauskis, filosofo Stasio Šalkauskio tėvas²³⁴. Dėl savo autoriteto jis 1909 m. ir 1911 m. miesto galva išrinktas vienbalsiai²³⁵. 1911 m. rinkimų metu Šiauliuose V. Zubovas gavo daugiausia rinkėjų balsų. Pelikso Bugailišio, gerai asmeniškai pažinojusio žymesnius Šiaulių bendruomenės narius, žiniomis į dūmą tuomet pateko devyni kairiųjų pažiūrų veikėjai, keturiolika inteligentų²³⁶. Pirmuoju Ukmergės dūmos galva 1879 m. išrinktas grafas Stanisławas Kossakowski, kaip jau minėta,

²³⁰ A. Astramskas, Vladislovas Eidrigėvičius: keturiolika „miesto galvos“ veiklos metų, *Panevėžio rytas*, 1994 01 28, nr. 19, p. 5. W. Eidrigewiczzius dalyvavimą sukilime įrodo Šiaulių „Aušros“ muziejuje 1933 m. rinkta sukilimo medžiaga, T. Liudkiewiczzius giminaičiai buvo 1831 m. ir 1863–1864 m. sukilimų dalyviai, tėvas, dėdė ir senelis buvo ištremti, sukilimo Panevėžio apskrityje vadas Elizejus Liudkiewiczzius buvo senelio brolis.

²³¹ Stefan Okulicz, Š. p. Dominik Bocianski, *Kurjer Litewski*, 1914 01 05, nr. 4, s. 1–2.

²³² Wasz., Kowno, *Kurjer Litewski*, 1912 11 14, nr. 261, s. 3.

²³³ N. Zubovas (1832–1898) Kauno gubernijos bajorų vadovas, savo dvaruose steigė pramonės įmones, su žmona Aleksandra rėmė labdaros ir švietimo įstaigas. V. Zubovas (1862–1933) rėmė lietuvių tautinį judėjimą, išlaikė ir rėmė mokyklas, studentus, kultūros įstaigas. Šiaulių miestui padovanojo savo rūmus su biblioteka ir parku. K. Venclauskis (1880–1940) teisininkas, 1911 m. išrinktas į Šiaulių dūmą, 1918–1919 m. buvo Šiaulių miesto ir apskrities savivaldybių vadovu, 1925–1931 Šiaulių miesto tarybos pirmininkas. Steigiamojo Seimo socialdemokratų frakcijos vadovas, vienas Lietuvos Respublikos Konstitucijos rengėjų, Šiaulių visuomenės ir kultūros veikėjas. Vaclovas Bielskis (1870–1936) inžinierius, dirbo Zubovų dvaruose ūkvedžiu, visuomenės ir kultūros veikėjas.

²³⁴ 1884 m. išrinktų Šiaulių dūmos narių sąrašas LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 2541, l. 6; 1911 m. išrinktų Šiaulių dūmos narių sąrašas LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 1975, l. 98.

²³⁵ Gryff, Szawle, *Kurjer Litewski*, 1909 m., nr. 22, p. 3; G., Szawle, *Kurjer Litewski*, 1909 m., nr. 27, p. 3.

²³⁶ G. K. [Pelikso Bugailiškis], Šiaulių miesto rinkimai, *Lietuvos žinios*, 1911, nr. 20, p. 1–2.

Ukmergės dūmos nariu tapo Ukmergės apskrities bajorų vadovas Aleksanderis Montwiła. Kunigaikštis Mykolas Oginskis buvo ne tik Telšių dūmos narys, bet ėjo ir miesto galvos pareigas²³⁷. Telšių bendruomenė vertino savo ilgametį savivaldos vadovą Oskarą Geldnerį²³⁸. 1907 m. rinkimuose į Panevėžio dūmą dalyvavo kalbininkas Jonas Jablonskis²³⁹ ir surinko daugiausia balsų iš visų kandidatų²⁴⁰. Panevėžio pavyzdžiu galima atskleisti, kad ir apskričių savivaldos institucijose buvo daug aktyviai miestų bendruomenių gyvenime dalyvaujančių asmenų. Bent keletyje savanoriškų asociacijų dalyvavo XX a. pradžioje dūmos nariais buvę Walerianas Antonowiczius, Jonas Balčikonis, Isakas Bregovskis, Mykolas Dūda, Janas Kasperowiczius, Juozapas Kozakevičius, Józefas Kozakowski, Teodoras Liudkiewiczius, Mykolas Rosakas, Jonas Vidugiris, Aleksanderis Witartas, Naftalis Fridmanas, kuris net du kartus išrinktas Valstybės Dūmos nariu, ir kiti²⁴¹.

Miestų dūmų narių sudėtį nulemdavo rinkėjų socialinė bei tautinė struktūra, ir imperijos valdžia jos negalėjo iš esmės įtakoti (išskyrus žydų atvejį). Vis tik yra išlikusių žinių, kad Kauno gubernatoriai savivaldos valdybų rinkimuose bandė proteguoti kai kuriuos asmenis. Tikslas buvo užsitikrinti, kad miestų pareigūnais taptų, valdžios nuomone, valdančiajam režimui lojalūs asmenys. Tokios viltys sietos su rusais ir valstybinėje tarnyboje tarnavusiais žmonėmis. 1893 m. Panevėžio bajorų vadovas į miesto vadovus siūlė atsargos pulkininką E. Sipnewskį. Motyvuota numanomu kandidato lojalumu, jis nors ir katalikas, bet „grynai rusiško mąstymo žmogus“²⁴². Ukmergės bajorų vadovas netgi bendravo su galimais kandidatais, vertino jų savybes ir galimu kandidatų įvardijo į pensiją besiruošiantį karinį viršininką pulkininką P. Pnevskį²⁴³. 1914

²³⁷ Ukmergės dūmos sudėtis, sudaryta 1885 m. birželio 1 d., 1885 m., LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 2541, l. 10–11; Telšių dūmos sudėtis, 1885 m., LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 2541, l. 13.

²³⁸ Senas Telšių Plumpis, Telšiai, *Vienybė*, 1908 m., nr. 38, p. 602–603.

²³⁹ Jonas Jablonskis 1906–1908 m. dirbo Panevėžio realinė mokyklos ir Panevėžio mokytojų seminarijos neetatiniu lietuvių kalbos mokytoju.

²⁴⁰ Panevėžio dūmos narių sąrašas, 1879 m. LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 2181, l. 97–98; 1903 m. Panevėžio dūmos narių sąrašas, LVIA, f. 1243, ap. 1, b. 182, l. 129; 1907 m. Panevėžio dūmos rinkimų lapas, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 1453, l. 45–46.

²⁴¹ Astramskas A., XX a. pradžios Panevėžio visuomenės veikėjai, *Gabrielė Petkevičaitė-Bitė Lietuvos kultūros kontekste*, Panevėžys, 2010, p. 22–63.

²⁴² 1893 04 27 Panevėžio bajorų vadovo raštas, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 258, l. 8.

²⁴³ 1894 02 19 Ukmergės bajorų vadovo raštas, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 258, l. 18.

m. po apskrities bajorų vadovo ir policijos viršininko pateiktos informacijos apie išrinktojo Zarasų seniūno politinį nepatikimumą gubernatorius atsisakė jį tvirtinti ir savo nuožiūra paskyrė į pareigas ne tik seniūną, bet ir jo pavaduotoją²⁴⁴. 1909 m. Panevėžio vadovu išrinkus J. Kozakevičių policijos viršininkas raporte asmenines kandidato savybes charakterizavo labai teigiamai, pabrėžtas jo darbštumas, kuklumas, siekis ginti miesto interesus. Bet kartu akcentavo, kad J. Kozakevičiaus „minčių eiga...neatitinka vyriausybės požiūrio“, todėl siūlė jo pareigose netvirtinti²⁴⁵. 1910 m. kito kandidato į Panevėžio galvos pareigas dalykines savybes policijos viršininkas irgi įvertino gerai, bet abejonių kėlė jo požiūris į valdžią, valdininkas kandidato ištikimybės „vyriausybės ir rusų reikalui“ garantuoti nesiėmė²⁴⁶.

Pirmaisiais Kauno dūmos vadovais išrinkti katalikai Ksaveras Strawinskis ir Kasparas Rukuiža, pastarasis neišbuvo visos kadencijos. Nuo 1882 m. iki 1906 m. Kauno vadovais rinkti evangelikų liuteronų konfesijos kauniečiai. Trumpai, 1882–1885 m., šias pareigas ėjo pirklys Eduardas Gotkevičius. 1885 m. išrinktas atsargos generolas majoras, buvęs Rygos policmeisteris Alfonsas Reichardtas. Pakartotinai jis išrinktas 1889 m. ir 1893 m., bet nebaigęs kadencijos atsisakė pareigų dėl ligos. 1894 m. išrinktas teisininkas Vilhelmas Grundmanas, jis perrinktas 1897 m. ir 1901 m. Ir tik 1906 m. Kauno vadovu vėl tapo katalikas²⁴⁷. Turint omenyje, kad katalikai Kauno dūmoje turėjo daugumą, net 24 metus užsitęsęs evangelikų liuteronų dominavimas aukščiausiam savivaldos poste reikalauja paaiškinimo. Juolab, kad valdybos nariais ir sekretoriais (kanceliarijos vadovais, užėmusiais svarbias pozicijas savivaldoje) su nedidelėmis išimtimis buvo renkami katalikai, kuriuos

²⁴⁴ 19015 01 14 Zarasų bajorų vadovo raštas, *LVIA*, f. 1567, b. 1498, l. 109–110; 1910 10 28 Zarasų apskrities policijos viršininko raštas Kauno gubernatoriui, *LVIA*, f. 1567, b. 1498, l. 207; 1914 02 21 Kauno gubernatoriaus raštas Zarasų įgaliotinių susirinkimui, *LVIA*, f. 1567, b. 1958, l. 114–115.

²⁴⁵ 1909 12 15 Panevėžio dūmos protokolas nr.98, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 67, l. 277–278; 1909 07 04 Panevėžio apskrities policijos viršininko raportas gubernatoriui, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1453, lapai nenumeruoti.

²⁴⁶ 1910 02 13 Panevėžio apskrities policijos viršininko raportas gubernatoriui, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1453, lapai nenumeruoti.

²⁴⁷ K. Statkutė, Kauno miesto savivaldos formavimasis 1876–1893 m., p. 181–195; A. Reichardto tarnybos lapas, *KRVA*, f. I-61, ap.2, b. 5916, l.3–10; V. Grundmano tarnybos lapas, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 145, l. 5–13; A. Brzozowskio tarnybos lapas, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 145, l. 55–61.

pagal keletą požymių (konfesiją, socialinę kilmę, priklausymą tautinėms organizacijoms) galima identifikuoti kaip lenkus. Neatmestina, kad A. Reichardtas ir V. Grundmanas tarp dūmos narių turėjo autoritetą, nes buvo renkami didele ar net absoliučia balsų dauguma²⁴⁸. Nors tiesioginių įrodymų rasti nepavyko, bet galima numanyti, jog gubernijos administracija siekė, kad gubernijos centrui vadovautų ne katalikas, ir darė neformalią įtaką. Siekdama stiprinti savo įtaką savivaldoje valdžia dešimtajame dešimtmetyje į Kauno miesto valdybos nario pareigas protegavo rusą. 1893 m. du kartus rinkimuose į valdybos narius dalyvavo stačiatikis Grigorijus Baklaševs, bet juos pralaimėjo. Tuomet gubernatorius nepatvirtino dūmos išrinkto valdybos nario ir į jo pareigas paskyrė nuo 1872 m. valstybės tarnyboje dirbusį G. Baklaševą²⁴⁹. Po poros metų įvyko nauji valdybos nario rinkimai, kuriuose G. Baklaševs dalyvavo, bet juos didele persvara laimėjo būsimasis miesto galva lenkas A. Brzozowski (gavo 16 balsų už ir 3 prieš). MRK rinkimų rezultatus atšaukė šio sprendimo nekomentuodamas²⁵⁰. Po pusmečio surengti nauji valdybos nario rinkimai, kuriuose G. Baklaševs vėl dalyvavo ir vėl pralaimėjo A. Brzozowskiui (pastarasis gavo 18 už ir 4 prieš)²⁵¹, po to G. Baklaševs bandymai patekti į Kauno valdybą nepasikartojo. Iš šio pavyzdžio galima daryti išvadą, kad dūmos nariai konsolidavosi tautiniu pagrindu. O vietos valdžiai daryti įtaką savivaldos pareigūnų rinkimams esant sutelktai jos narių grupei, jei nepažeisti įstatymai, buvo sunku.

Apibendrinant galima teigti, kad nežiūrint į labai suvaržytą rinkimų teisę, į dūmas buvo renkami autoritetingi miestų bendruomenių nariai, tarp jų buvo to meto kontekste gerai išsilavinusių profesionalų ir valstybės tarnybos

²⁴⁸ 1889 06 01 Kauno dūmos protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1177, l. 100; 1893 02 13 Kauno miesto galvos rinkimų lapas, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 6046, l. 215; pirmu atveju už A. Reichardtą balsavo 56, prieš – 9 dūmos nariai, antruoju už buvo 19, prieš – 2; 1894 12 07 Kauno dūmos protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1237, l. 320–321; 1897 06 05 Kauno dūmos protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1261, l. 155; už V. Grundmaną atitinkamai balsavo 15 prieš 9 ir 18 prieš 2.

²⁴⁹ 1893 02 16 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1224a, l. 6–8; 1893 02 27 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1224a, l. 11; 1899 05 12 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1291, l. 301–304.

²⁵⁰ 1895 05 24 valdybos nario rinkimų lapas, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 6046, l. 298; 1895 06 10 MRK raštas Kauno galvai, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 6046, l. 309.

²⁵¹ 1895 12 07 valdybos nario rinkimų lapas, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 6046, l. 326.

patirtį turinčių asmenų. Didesnių miestų savivaldos institucijose tokių žmonių buvo daugiau. Nors negalime tiksliai identifikuoti savivaldos narių tautybių, bet aišku, kad po 1892 m. Miestų nuostatų įsigaliojimo miestų dūmose dominavo lenkai ir lietuviai, tik kai kuriais atvejais jose buvo didesnis rusų skaičius. Svarbu pažymėti, kad dalis savivaldos narių aktyviai dalyvavo bendruomenių gyvenime, gerai žinojo jų poreikius ir lūkesčius, todėl galėjo bandyti juos realizuoti savivaldos veikloje.

3. SAVIVALDOS INSTITUCIJŲ FINANSINIAI RESURSAI

Žinios apie miestų savivaldos institucijų pajamas ir išlaidas atskleidžia jų finansinės veiklos ribas, iniciatyvumą arba, atvirkščiai, liudija apie neveiklumą. Šiame skyriuje atliekamos savivaldos finansų analizės uždavinys yra išsiaiškinti jų biudžetų sudėtį ir raidos tendencijas bei nustatyti, ar jos turėjo lėšų savo iniciatyvoms įgyvendinti, ar siekė didinti biudžetus ir lėšas naudoti miestų bendruomenių poreikiams tenkinti. Taip pat siekiama patikrinti, ar savivaldos institucijų biudžetų formavimas atskleidžia imperijos valdžios lūkesčius jų atžvilgiu. Aiškinantis ilgalaikes biudžetų raidos tendencijas miestų biudžetai analizuoti kas dešimtmetį. Jei šaltiniuose trūksta duomenų apie konkretaus miesto savivaldos biudžetą, jie imami iš artimiausių metų biudžeto (pagrindiniai biudžetų rodikliai pateikiami lentelėse Nr. 7, Nr. 8). Analizei naudojami miestų biudžetų projektai, kurie ne visada buvo įgyvendinami, ypač ankstyvajame savivaldos veiklos etape. Todėl reikia nepamiršti, kad realūs galutiniai biudžetų rezultatai galėjo būti kitokie. Analizuoti biudžetų projektus, o ne atskaitas buvome priversti todėl, kad miestų biudžetų atskaitų archyve išlikę mažai, ypač mažesniųjų miestų. Todėl nagrinėjant biudžetų atskaitas būtų sunku palyginti padėtį skirtingų miestų savivaldos institucijose, taip pat būtų problematiška nuosekliai analizuoti pokyčius.

3.1. Pajamos

Savivaldos institucijų įplaukoms svarbią reikšmę turėjo verslo būklė mieste. Savivaldos institucijos rinko mokesčius už išduodamus verslo liudijimus asmenims bei prekybos ir pramonės įmonėms, rinkliavas iš maitinimo įstaigų, viešbučių, taip pat rinkliavas už patentus ir įvairius verslo liudijimus amatininkams bei notarų tvirtinamus verslo dokumentus. Todėl verslo plėtra ar stagnacija tiesiogiai atsispindėjo savivaldos institucijų pajamose. Tam tikrą įtaką miestų biudžetams turėjo valstybės prekybos alkoholiu politikos pokyčiai. Pajamos už patentus prekybai alkoholiu ir jo gamybai gubernijos savivaldos

institucijų biudžetuose 1895 m. siekė kelis procentus, daugiausia jų buvo surenkama Kaune – 9% miesto biudžeto²⁵². Nuo 1897 m. liepos 1 dienos visoje Rusijos imperijoje buvo įvestas valstybės monopolis prekybai degtine, ir savivalda neteko šio pajamų šaltinio. Jį kompensuodamas, imperijos išdas savivaldos institucijoms ėmė mokėti subsidijas, kurių dydis priklausė nuo iki monopolio įvedimo turėtų pajamų už išduodamus leidimus prekybai degtine.

Pirmaisiais dviem savivaldos gyvavimo dešimtmečiais pajamos iš verslo ir prekybos sudarė svarbią miestų biudžetų dalį. Kaune tai buvo 13–16 % miesto biudžeto, Šiauliuose – 18–20%, panaši padėtis buvo Panevėžyje, Ukmergėje bei Raseiniuose ir Zarasuose, o Telšiuose pajamos iš verslo sudarė biudžeto pagrindą – 39,6% pajamų 1889 m. ir 44,6% 1895 m. XX a. pr. padėtis pasikeitė. Tik Kaune, Šiauliuose ir Panevėžyje pavykdavo surinkti tokias pat verslo mokesčių sumas kaip anksčiau, tuo tarpu kitur jos žymiai sumažėjo, Telšiuose pajamos iš verslo ir prekybos krito daugiau kaip dešimt kartų. Labai sumažėjo pajamų iš verslo ir prekybos reikšmė formuojant miestų biudžetus. Net Šiauliuose ir Panevėžyje, kurie tuo metu tapo pramonės centrais, šios rūšies pajamos neaugo, o jų reikšmė šių miestų biudžetuose, išaugusiuose kitų pajamų šaltinių sąskaita, sumažėjo per pusę ar net dar daugiau.

1870 m. Miestų nuostatai įvedė naują miestų savivaldos pajamų šaltinį – nekilnojamo turto mokesčių ir reglamentavo jo rinkimo tvarką. Ilgainiui šios rūšies pajamos kai kuriuose miestuose tapo labai svarbiomis. Savivalda turėjo teisę pasirinkti nekilnojamo turto mokesčio nustatymo būdą – rinkti iki 1% mokesčių nuo pastato įkainojimo sumos, arba iki 10% pastato duodamo pelno. Šiauliai ir Panevėžys nuo pat 1870 m. nuostatų įvedimo rinko nekilnojamo turto mokesčių nuo pastatų duodamo pelno. Šiauliuose šio mokesčio tarifas 10-o dešimtmečio viduryje nustatytas 6,3%, XX a. pradžioje išaugo iki 10%. Panevėžyje mokesčio tarifas pradžioje irgi nesiekė maksimumo, bet jau 1888 m.

²⁵² 1895 m. Šiaulių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 400. l. 19–24; 1895 m. Telšių biudžeto projektas, *Ковенская губернская ведомости*, 1895 г., №. 15; Ukmergės biudžeto projektas, *Ковенская губернская ведомости*, 1896, №. 39; Raseinių biudžeto ataskaita, *LVIA*, f. 1567, ap. 1. b. 2831, l. 52–53, 54–55; A. Astramskas, Panevėžio miesto biudžetas XIX amžiaus pabaigoje – XX amžiaus pradžioje, *Panevėžio istorijos fragmentai*, p. 34–49; 1895 m. Kauno miesto biudžeto pajamų projektas, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 6137, p. 125–136.

padidinus policininkų algas ir savivaldai neturint lėšų joms mokėti jis pakeltas iki 9%. Nuo 1892 m. Panevėžyje nusistovėjo maksimalus 10% mokestis nuo pastatų duodamo pelno²⁵³. Abiejuose miestuose ši gaunamų pajamų rūšis greitai didėjo, Šiauliuose per nagrinėjamą laikotarpį ji išaugo 6,6 karto, o Panevėžyje – 4,5 karto. Ypač spartus augimas vyko 1895–1907 m. ir tai gerai atitinka bendrą ekonomikos raidos tendenciją – būtent tuo periodu, ypač pirmojoje dalyje, vyko greita ekonomikos plėtra²⁵⁴.

Kaune mokestį už nekilnojamą turtą savivaldos institucijos rinko nuo jo vertės, pradžioje jis sudarė 0,5%, spaudžiant vietinei valdžiai devintajame dešimtmetyje padidintas iki 1%, ir tokio dydžio išliko visą laiką²⁵⁵. Nuo 1882 m. iki 1912 m. jis išaugo 2,3 karto. Miesto biudžete 1912 m. jis sudarė 25,6%, tai yra mažiau nei Šiauliuose, Panevėžyje, Telšiuose ir Raseiniuose. Tokia situacija susidarė todėl, kad Kaune buvo didelė karinių dalinių koncentracija ir savivaldos institucijos gaudavo dideles valstybės išdo pašalpas jų išlaikymui. Šios subsidijos sudarė didžiausią miesto biudžeto pajamų šaltinį ir nustūmė pajamas už nekilnojamą turtą į antrą vietą.

Kaip matyti iš lentelės Nr. 7, Telšiuose nekilnojamo turto mokestis buvo stabiliausias, greičiausiai didėjantis savivaldos pajamų šaltinis (5,8 karto per 24 metus), paskutiniame dešimtmetyje prieš karą jis sudarė miesto finansų pagrindą. Ukmergėje šis biudžeto pajamų punktas per visą laikotarpį padidėjo 2,8 karto, palyginus su kitais miestais nedaug. Raseiniuose mokestis iš nekilnojamo turto išaugo dar mažiau, tik 1,9 karto, tai mažiausias pokytis gubernijoje, bet šio mokesčio reikšmė buvo didelė – amžiaus pabaigoje jis sudarė ketvirtį miesto pajamų, vėliau viršijo trečdalį biudžeto apimties.

²⁵³ 1895 m. Šiaulių biudžeto projektas *LVIA*, f.1567, ap. 1, b. 400, l. 19–24; 1907 m. Šiaulių biudžeto projektas *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1371, l. 18–33; 1888 m. gruodžio 7 d. Panevėžio dūmos posėdžio protokolas, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 33, l. 116–117; 1895 m. Panevėžio biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 43, l. 26–40, 49–58; 1898 m. Panevėžio biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 46, l. 145–156.

²⁵⁴ В. Меркис, *Развитие промышленности и формирование пролетариата Литвы в XIX в.*, Vilnius, 1969 m., l. 187–190, 210–211.

²⁵⁵ 1879 10 05 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1093, l. 128–131; 1883 09 27 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1122, l. 100–101; 1912 m. Kauno miesto pajamų sąmata, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1386, l. 341–358.

1907 m. pasipiktinęs Kauno gubernatorius nurodė, kad Zarasų dūma pastatus įkainojusi trigubai pigiau nei jų reali vertė. Dūma perkainojo pastatus, surenkamos sumos padidėjo, bet biudžete jos sudarė nežymią dalį²⁵⁶. Tokių raginimų perkainojant pastatus didinti jų apmokestinimą sulaukdavo ir kitos savivaldos institucijos. Nekilnojamo turto mokesčio reikšmė augo visuose miestuose tiek absoliučiais skaičiais, tiek ir santykinai. Savivaldos institucijos, spaudžiamos augančių poreikių, nuolat didino nekilnojamo turto mokesčio tarifą, ir jis iki Pirmojo pasaulinio karo visur, išskyrus Telšius, pasiekė maksimumą. Šioje srityje savivaldos interesai sutapo su valdžios lūkesčiais, kuri irgi siekė miestų pajamų augimo (ir panaudojimo savo poreikiams).

Savivaldos institucijų biudžetus galėjo papildyti jų turimų pastatų ir įmonių duodamas pelnas. Ši pajamų dalis labai priklausė nuo savivaldos institucijų narių iniciatyvos ir ūkiškumo. Kauno gubernijos savivaldos institucijose laikytasi skirtingo požiūrio į galimybes šiuo keliu didinti savo pajamas. Šiaulių savivaldos institucijos šiuo potencialiu pajamų šaltiniu nesidomėjo ir iniciatyvų nekėlė, pajamos iš savivaldos pastatų miesto biudžete sudarė nedidelę dalį²⁵⁷. Šiauliečių pasyvumą šiuo požiūriu vienareikšmiškai paaiškinti sudėtinga. Galbūt savivaldos nariams atrodė jog tikslingiau paslaugų teikimą bendruomenei ir kariuomenei palikti verslininkams. Ukmergės savivalda 1890 m. už išnuomotus miesto pastatus (dalį armijos reikalams) gavo 3025,3 rublio, kurie sudarė 20% metinio biudžeto. Tuo metu tai buvo didžiausios šios rūšies pajamos tarp visų apskričių centrų. XX a. pradžioje mažėjo mieste dislokuotų kareivių skaičius ir, atitinkamai, savivaldos pajamos ženkliai krito. O naujų nuomininkų neatsirado, nepastebimas ir siekis kurti municipalines

²⁵⁶ 1907 m. birželio 20 d. Zarasų įgaliotinių susirinkimo protokolo kopija, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1382, l. 5–6; 1913 m. Zarasų biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1922, l. 1–12.

²⁵⁷ 1884 m. Šiaulių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2559, l. 15–18, 20–23; 1895 m. Šiaulių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 400, l. 19–24, 25–32; 1907 m. Šiaulių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1371, l. 18–33, 34–66; 1914 m. Šiaulių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2020, l. 15–34, 35–73.

įmones²⁵⁸. Raseiniuose pajamos iš miesto pastatų ir įmonių per visą laikotarpį buvo labai mažos, nepastovios ir miesto biudžetui nereikšmingos²⁵⁹.

Telšių savivalda veiklos pradžioje neturėjo jokių pastatų ar įmonių, 10-ajame dešimtmetyje vienas pastatas išnuomotas ligoninei. XX a. pradžioje pastatyta miesto skerdykla, kuri nuo 1906 m. davė nuolatinės pajamas, savivaldos institucijos nuomojo patalpas policijai, turėjo trejas kareivines ir keletą ūkinių pastatų²⁶⁰. Nors Telšių savivaldos pajamos, gaunamos iš savo nekilnojamos nuosavybės ir įmonių, ir nebuvo didelės, bet nuo 10 dešimtmečio tai pastovus pajamų šaltinis. Zarasų savivalda irgi ilgą laiką neturėjo jokių šios rūšies pajamų, bet nuo XIX a. pabaigos jos požiūris pasikeitė. Buvo statomi ir rekonstruojami ūkiniai pastatai nuomojamuose miesto žemės sklypuose, nupirktas mūrinis dviejų aukštų pastatas miesto valdybai, kuriame nuomos patalpos parduotuvėms, įstaigoms ir butams. Be to, įsigyta keletas smulkių pastatų prekybai ir armijos reikmėms²⁶¹.

Panevėžio savivalda iki XX a. pradžios eksploatavo miesto malūną ir skerdyklą, kurie buvo plečiami ir modernizuojami. Nuo XX a. pradžios savivaldos institucijos ėmė gauti nuolatinės pajamas už karinio dalinio poreikiams nuomojamus pastatus. 1913 m. iš Panevėžio išvykus čia dislokuotam pulkui šios pajamos sumažėjo. Bet jas kompensavo nauji lėšų šaltiniai: 1913 m. pajamų jau davė miesto telefono stotis ir telefonų tinklas, nedideles pajamas pradėjo duoti municipalinis Panevėžio miesto bankas²⁶². Per laikotarpį nuo

²⁵⁸ Ukmergės 1890 m. biudžeto projektas, *Ковенская губернская ведомости*, 1890, №. 35; Ukmergės 1896 m. biudžeto projektas, *Ковенская губернская ведомости*, 1896, №. 39; Ukmergės 1906 m. biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1296, l. 10–23, 24–46; Ukmergės 1914 m. biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2030, l. 14–27, 28–54.

²⁵⁹ 1884 m. Raseinių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2382, l. 32–33; 1914 m. Raseinių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2846, l. 6–33.

²⁶⁰ 1889 m. Telšių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2633, l. 23–38; 1895 m. Telšių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2633, l. 23–38; 1907 m. Telšių biudžeto projektas, *Ковенская губернская ведомости*, приложения, 1907, №. 17; 1913 m. Telšių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1894, l. 15–33.

²⁶¹ 1907 m. Zarasų biudžeto projektas, *Ковенская губернская ведомости*, 1907 г., №. 33; 1913 m. Zarasų biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1922, l. 1–12, 13–32; 1907 m. birželio 20 d. Zarasų įgaliotinių susirinkimo protokolo kopija, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1382, l. 5–6.

²⁶² 1907 m. Panevėžio biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 65, l. 154–164, 173–184; 1913 m. Panevėžio biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 72, l. 177–198; A. Astramskas, Panevėžio m. biudžetas XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje, *Panevėžio istorijos fragmentai*, Panevėžys, 1993 m., p. 37.

1879 m. Panevėžio savivaldos pajamos iš pastatų ir įmonių išaugo 8 kartus ir buvo svarbus miesto lėšų šaltinis. Panevėžys šiuo požiūriu skyrėsi nuo kitų apskričių centrų, jame nuosekliausiai siekta didinti pajamas iš miesto pastatų, veiklą pradėjo pelningos municipalinės įmonės.

Kauno savivaldos specifiką sudarė tai, kad mieste buvo nemažai karinių dalinių, mokėjusių savivaldos institucijoms už pastatų nuomą. Statyti ir kiti pelningi objektai: mūriniai prekybos paviljonai Senajame ir Naujajame turguose, 1887 m. pastatyta ir išnuomota skerdykla²⁶³. Nuomotas Miesto sodas, imta papildoma rinkliava už muzikinius vakarus jame. 1891 m. sode pastačius teatro pastatą jis irgi išnuomotas²⁶⁴. Smulkesnių pajamų savivaldos institucijos gaudavo iš rotušės salės, vietų skelbimų iškabinimui, miesto svarstyklių ir kitų pastatų bei paslaugų.

²⁶³ 1882 m. Kauno miesto pajamų sąmata, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 5868, l. 56–68; 1895 m. Kauno miesto pajamų sąmata, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 6137, l. 125–136; 1907 m. Kauno miesto pajamų sąmata, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1367, l. 331–344; 1912 m. Kauno miesto pajamų sąmata, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1386, l. 341–358.

²⁶⁴ 1882 m. Kauno miesto pajamų sąmata, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 5868, l. 56–68; 1891 05 01 Kauno miesto dūmos posėdžio protokolas *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1195, l. 63–64; 1907 m. Kauno miesto pajamų sąmata, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1367, l. 331–344; 1912 m. Kauno miesto pajamų sąmata, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1386, l. 341–358.

Lentelė Nr. 7. Kauno gubernijos miestų savivaldos institucijų biudžetų pajamos (rubliais)

Metai	Pajamos iš patentų bei liudijimų prekybai ir amatams, parduodami gyvuliai	Nekilnojam-os nuosavybės įkainavimo mokesčiai	Miesto pastatai ir įmonės, paslaugos	Miesto žemė, miškas, vandens telkiniai	Pášalpa iš valstybės išdo	Praėjusių metų nepriemokos	Kitos pajamos	Iš viso
K a u n a s								
1882 m.	18 134 13,1%	35 033 25,4%	8307,4 6%	30 487,6 22%	45 580 33%	-	736 0,5%	138 278
1895 m.	33216 16%	22981,5 11%	34534,5 16,6%	21580 10,4%	77775 37,5%	14 839 7,2%	2641 1,3%	207567
1907 m.	23193 6,5%	52000 14,5%	36417 10,2%	25406,8 7%	142616,8 39,8%	-	79007,8 22%	358641,4
1912 m.	37968 12,1%	80000 25,6%	40949 13,1%	24543 7,8%	126507 40,5%	-	2707 0,9%	312674
S i a u l i a i								
1884 m.	5941 18%	4319 13%	120 0,4%	2709 8,3%	17707 53,7%	2060 6,3%	100 0,3	32 956
1895 m.	5849 20%	11 000 37,5%	465 1,6%	1663,5 5,6%	1583,4 5,3%	8766,8 30%	-	29 327,7

1907 m.	5637,2 10,4%	19 330,94 35,8%	2350 4,4%	4261,94 8%	22241 41,2	-	118 0,2%	53 939,08
1914 m.	5416 10,5%	28 745,57 55,7%	3195 6,2%	1928,76 3,7%	12 170,3 23,6%	-	138 0,3%	51 593,63
P a n e v ė ž y s								
1882 m.	4474 19,6%	4991,5 22%	1100 4,8%	121,5 0,5%	9995,4 44%	1702,2 7,5%	359,2 1,6%	22 743,8
1895 m.	7678,2 16,9%	8189,3 18%	3851 8,4%	163,7 0,4%	13398,5 29,4%	11 572,9 25,4%	710,2 1,5%	45 563,8
1907 m.	3509,8 6%	24 317,8 42%	8310,9 14,4%	372,4 0,6%	18460 32%	-	2833,3 5%	57 804,2
1913 m.	4943,6 7,6%	22 698,6 35%	8731,5 13,5%	362,9 0,6%	7056,5 11%	1390 2,2%	19406,4 30,1%	64 589,5
U k m e r g ė								
1890 m.	3089,4 21,4%	2000 13,8%	3025,3 21%	3220,6 22,3%	678,7 4,7%	2000 13,9%	413,4 2,9%	14 427,4
1896 m.	4109 14%	3000 10,2%	3089,3 10,5%	4337,2 14,8%	8861,7 30,2%	3603,6 12,3%	2375,5 ²⁶⁵ 8%	29 376,3
1906 m.	864,7 3,8%	4108,1 17,8%	1790 7,8%	9489,7 41,3%	5749,1 25%	-	991,9 4,3%	22 993,5
1914 m.	1907 3,8%	5501,4 11%	120 0,2%	25 707,1 50,8%	13 235,6 26,1%	3300 6,5%	841,2 1,6%	50 612,3

²⁶⁵ Iš jų 1705,6 rub. praėjusių metų likutis

T e i š i a i										
1889 m.	5795 39,7%	1200 8,2%	-	644 4,4%	5006,7 34,3%	1107,5 7,6%	853,3 5,8%	14 606,5		
1895 m.	6190 44,7%	1700 12,3%	1000 7,2%	2079,2 15%	1010 7,2%	959,2 6,9%	923,2 6,7%	13 861,6		
1907 m.	551 4,6%	4500 38%	931 7,8%	601 5%	5161,3 43,4%	-	140 1,2%	11 884,3		
1913 m.	407,2 3,3%	7000 56,5%	800 6,5%	818,3 6,6%	3141,3 25,3%	-	227 1,8%	12393,8		
R a s e i n i a i										
1884 m.	3806 13%	3281,6 ²⁶⁶ 11,3%	150 0,5%	-	10711,5 36,8%	9382,3 32,2%	1804,2 6,2%	29 135,6		
1897 m.	4523,8 26,2%	4426,1 25,6%	1632,1 9,4%	-	700 4%	1184,7 6,8%	4821,3 ²⁶⁷ 28%	17 288		
1907 m.	1124 7,2%	5615 35,8%	-	2266 14,5%	6018,9 38,4%	-	650 4,1%	15 673,9		
1914 m.	1237 7,2%	6306 36,5%	400 2,3%	3673,7 21,3%	5199,9 30%	-	473,6 2,7%	17 290,2		

²⁶⁶ Kartu su nuomos mokesčiu už miesto žemę.
²⁶⁷ Iš jų 1623,93 rub. yra praėjusių metų biudžeto likutis.

Z a r a s a i									
1884 m.	926,2 9,5%	720 7,4%	-	7517,2 77,4%	-	400 4,1%	149,7 1,6%	9713,1	
1895 m.	2997,5 16,6%	406 2,2%	-	8100,3 45%	1607,5 8,9%	4033,2 22,4%	872,3 4,9%	18016,8	
1907 m.	764 5%	506,4 3,2%	1593,2 10,2%	8511,1 54,4%	3036,2 19,4%	77,4 0,5%	1145,7 7,3%	15634	
1915 m.	986,2 4,8%	2459,5 11,9%	-	9822,3 47,5%	6788,5 32,8%	-	613 3%	20669,5	

Šaltinis: 1882 m. Kauno savivaldos biudžeto projektas, KRVA, f. I-61, ap. 2, b. 5868, l. 56–68, 21–33; 1895 m. Kauno savivaldos biudžeto projektas, KRVA, f. I-61, ap. 2, b. 6137, l. 125–136, 140–161; 1907 m. Kauno savivaldos biudžeto projektas, KRVA, f. I-61, ap. 1, b. 1367, l. 331–344, 352–382; 1912 m. Kauno savivaldos biudžeto projektas, KRVA, f. I-61, ap. 1, b. 1386, l. 341–358, 364–384; 1884 m. Šiaulių savivaldos biudžeto projektas, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 2559, l. 15–18, 20–23; 1895 m. Šiaulių savivaldos biudžeto projektas, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 400, l. 19–24, 25–32; 1907 m. Šiaulių savivaldos biudžeto projektas, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 2020, l. 15–34, 35–73; ASTRAMSKAS, A., Panevėžio m. biudžetas XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje, Panevėžio istorijos fragmentai, Panevėžys, 1993 m., p. 34–49; 1890 m. Ukmergės savivaldos biudžeto projektas, Kovenския губернская ведомости, 1890, №. 35; 1896 m. Ukmergės savivaldos biudžeto projektas, Kovenския губернская ведомости, 1896, №. 39; 1906 m. Ukmergės savivaldos biudžeto projektas, LVIA, f. 1567, ap. 1., b. 1296, l. 10–23, 24–46; 1914 m. Ukmergės savivaldos biudžeto projektas, LVIA, f. 1567, ap. 1., b. 2030, l. 14–27, 28–54; 1889 m. Telsių savivaldos biudžeto projektas, LVIA, f. 1567, ap. 1., b. 2633, l. 23–38; 1895 m. Telsių savivaldos biudžeto projektas, Kovenския губернская ведомости, 1895, №. 15; 1907 m. Telsių savivaldos biudžeto projektas, Kovenския губернская ведомости, (приложение) 1907, №. 17; 1914 m. Telsių savivaldos biudžeto projektas, LVIA, f. 1567, ap. 1, b.1894, l. 15–33; 1884 m. Raseinių

savivaldос biudžeto projekts, LVIA, f.1567, ap. 1, b. 2382, l. 32–33; 1897 m. Raseinių savivaldос biudžeto ataskaita, LVIA, f.1567, ap. 1, b. 2831, l. 52–53, 54–55; 1907 m. Raseinių savivaldос biudžeto projekts, Ковенский губернский ведомости, 1907, №. 14; 1914 m. Raseinių savivaldос biudžeto projekts, LVIA, f.1567, ap. 1, b. 2846, l. 6–33; 1884 m. Zarasų savivaldос biudžeto projekts, LVIA, f.1567, ap. 1, b. 2380, l. 27–35, 37–47; 1895 m. Zarasų savivaldос biudžeto projekts, LVIA, f.1567, ap. 1, b. 434, l. 11–22, 23–46; 1907 m. Zarasų savivaldос biudžeto projekts, Ковенский губернский ведомости, 1907, №. 33; 1915 m. Zarasų savivaldос biudžeto projekts, LVIA, f.1567, ap. 1, b. 2140, l. 32–42, 44–62.

Lentelė Nr. 8. Kauno gubernijos miestų savivaldos institucijų biudžetų išlaidos (rubliais)

Metai	Savivaldos įstaigų išlaidymas	Policija	Ugniagesiai	Katėjimas	Armijos išlaidymas	Miesto pastatai, gerbūvis	Švietimas, sveikatos apsauga, kultūra, socialinė globa	Skolų gražinimas	Kitos išlaidos	Iš viso
K a u n a s										
1882 m.	8793,5 6,4%	8076 5,8%	10380 7,5%	9002,5 6,5%	56036 40,5%	16444 11,9%	6350 4,6%	-	23196 16,8%	138 278
1895 m.	26348 12,7%	18752 9%	11432 5,5%	-	95676 46,1%	22192,8 10,7%	4122,5 2%	-	29023,8 14%	207547,1
1907 m.	28157,7 7,5%	55400 14,8%	15853 4,2%	-	133509 35,6%	24621,9 6,5%	24653 6,5%	-	93363,4 24,9%	375558
1912 m.	34831 11,1%	57311 18,3%	16210 5,2%	-	69135 22,1%	32570 10,4%	28494,9 9,1%	-	74090,1 23,8%	312642
Š i a u l i a i										
1884 m.	4200 12,7%	2530 7,7%	1800 5,5%	2484 7,5%	18800 57%	1650 5%	685 2%	-	807,1 2,6%	32956,1
1895 m.	4319 14,7%	4900 16,6%	2000 6,8%	1800 6,1%	1180 4%	6018,13 20,4%	1235 4,2%	-	8015,62 27,2%	29467,75
1907 m.	6490 12%	11270 20,9%	2200 4%	-	18801 34,9%	6470,76 12%	2205 4,1%	-	6501,45 12,1%	53938,21
1914 m.	10298,33 20%	12590 24,4%	2500 4,8%	-	6236,14 12,1%	10736,42 20,8%	5523,3 10,7%	-	3709,44 7,2%	51593,63

Panevėžys										
1882 m.	5034,6 22,1%	1470 6,5%	1054,3 4,6%	1139,8 5%	8916,7 39,2%	530 2,3%	1390 6,1%	2498,3 11%	710 3,2%	22743,7
1895 m.	4189,5 9,2%	4299,8 9,4%	1739,5 3,8%	2857 6,3%	12670 27,8%	1560 3,4%	475 1%	17108 37,5%	665 1,6%	45563,8
1907 m.	7717,4 14,7%	9105 17,4%	2277,8 4,3%	-	18301,9 34,9%	7480,3 14,3%	3990,1 7,6%	-	3587,3 6,8%	52459,8
1913 m.	9489 15,7%	9411,7 15,6%	14156 23,5%	-	1020 1,7%	8346,4 13,8%	11686,8 19,4%	-	6182,2 10,3%	60292,1
Ukmergė										
1890 m.	3924,9 26,4%	3864 26%	1094,3 7,4%	1000 6,7%	708 4,8%	1887,3 12,7%	214 1,4%	-	2146,6 14,6%	14839,1
1896 m.	4763 16,2%	4396,6 15%	1402,5 4,8%	818,4 2,8%	10704,5 36,4%	2870,9 9,8%	859 2,9%	3000 10,2%	561,4 1,9%	29376,3
1906 m.	4947 21,5%	4012 17,4%	2017,2 8,8%	-	6799,7 29,6%	3058,7 13,3%	828 3,6%	-	1331 5,8%	22993,6
1914 m.	7785,2 15,4%	9578 19%	2507,4 5%	-	591,3 1,2%	6773 13,4%	20707,6 41%	-	2512,7 5%	50455,2
Telšiai										
1889 m.	2623,8 18%	2034 13,9%	748 5,1%	1000 6,8%	3506,7 24%	760 5,2%	290 2%	2753,3 18,8%	890,8 6,2%	14606,6
1895 m.	2700 19,5%	2833,6 20,4%	648 4,7%	1000 7,2%	300 2,2%	-	290 2%	5683,1 41%	407 3%	13861,7
1907 m.	3290 27,7%	3550 29,9%	1048 8,8%	-	1320 11,1%	832,1 7%	455 3,8%	-	1389,3 11,7%	11 884,4

1913 m.	3952 31,9%	3977,1 32,1%	648 5,2%	-	1519 12,3%	59 0,5%	1825 14,7%	-	413,8 3,3%	12393,9
Raseiniai										
1884 m.	3125 10,8%	1908 6,6%	625 2,2%	1350 4,6%	9711,5 33,4%	193 0,7%	-	10811,3 37,2%	1316,8 4,5%	29040,6 ²⁶⁸
1897 m.	4498,6 28,3%	3982 25%	1259,3 7,9%	537,5 3,4%	2358,9 14,9%	325,3 2%	24 0,2%	-	2887,8 18,3%	15873,4
1907 m.	4374,6 27,9%	5105,2 32,6%	2065,5 13,2%	-	1850 11,8%	850 5,4%	552 3,5%	-	875,7 5,6%	15673
1914 m.	5081,8 29,4%	4812 27,8%	2875 16,6%	-	1386 8%	968 5,6%	629 3,6%	-	1538,4 9%	17290,2
Zarasai										
1884 m.	3414,2 35,1%	1408 14,5%	643,8 6,6%	907 9,3%	61 0,6%	616,3 6,3%	55,1 0,6%	-	2607,8 27%	9713,2
1895 m.	4671,9 25,9%	2096 11,6%	1276 7%	850 4,7%	940 5,2%	4075,3 22,6%	615,1 3,4%	-	3522,7 19,6%	18047
1907 m.	3728 24,5%	4336 28,4%	2002 13,1%	-	471 3%	1980 13%	115 0,8%	-	2609 17,2%	15241
1913 m.	4302 22,7%	4175,5 22%	1726,3 9,1%	-	817 4,3%	4183,4 22%	766 4%	-	2979,7 15,9%	18949,9

Šaltinis: 1882 m. Kauno savivaldos biudžeto projektas, KRVA, f. I-61, ap. 2, b. 5868, l. 56–68, 21–33; 1895 m. Kauno savivaldos biudžeto projektas, KRVA, f. I-61, ap. 2, b. 6137, l. 125–136, 140–161; 1907 m. Kauno savivaldos biudžeto projektas, KRVA, f. I-61, ap. 1, b. 1367, l. 331–344, 352–382; 1912 m. Kauno savivaldos biudžeto projektas, KRVA, f. I-61, ap. 1, b. 1386, l. 341–358, 364–384; 1884 m. Šiaulių savivaldos biudžeto

²⁶⁸ Kartu pateikiami ir ugniagesių atlyginimai.

projekts, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 2559, l. 15–18, 20–23; 1895 m. Šiaulių savivaldos biudžeto projekts, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 400, l. 19–24, 25–32; 1907 m. Šiaulių savivaldos biudžeto projekts, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 1371, l. 18–33, 34–66; 1914 m. Šiaulių savivaldos biudžeto projekts, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 2020, l. 15–34, 35–73; ASTRAMSKAS, A., Panevėžio m. biudžetas XIX a. pradžioje – XX a. pradžioje, Panevėžio istorijos fragmentai, Panevėžys, 1993 m., p. 34–49; 1890 m. Ukmergės savivaldos biudžeto projekts, Ковенския губернская ведомости, 1890 г., Но. 35; 1896 m. Ukmergės savivaldos biudžeto projekts, Ковенския губернская ведомости, 1896 г., Но. 39; 1906 m. Ukmergės savivaldos biudžeto projekts, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 1296, l. 10–23, 24–46; 1914 m. Ukmergės savivaldos biudžeto projekts, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 2030, l. 14–27, 28–54; 1889 m. Telšių savivaldos biudžeto projekts, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 2633, l. 23–38; 1895 m. Telšių savivaldos biudžeto projekts, Ковенския губернская ведомости, 1895 г., Но. 15; 1907 m. Telšių savivaldos biudžeto projekts, Ковенския губернская ведомости, (приложение) 1907 г., Но. 17; 1914 m. Telšių savivaldos biudžeto projekts, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 1894, l. 15–33; 1884 m. Raseinių savivaldos biudžeto projekts, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 2382, l. 32–33; 1897 m. Raseinių savivaldos biudžeto ataskaita, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 2831, l. 52–53, 54–55; 1907 m. Raseinių savivaldos biudžeto projekts, Ковенския губернская ведомости, 1907 г., Но. 14; 1914 m. Raseinių savivaldos biudžeto projekts, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 2846, l. 6–33; 1884 m. Zarasų savivaldos biudžeto projekts, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 434, l. 11–22, 23–46; 1907 m. Zarasų savivaldos biudžeto projekts, Ковенския губернская ведомости, 1907 г., Но. 33; 1915 m. Zarasų savivaldos biudžeto projekts, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 2140, l. 32–42, 44–62.

Empiriniai duomenys leidžia teigti, kad dalis gubernijos savivaldos institucijų rodė iniciatyvą padidinti savo pajamas nuomodamos pastatus ar steigdamos įmones. Labiausiai tuo išsiskyrė Kaunas, Panevėžys, kiek mažiau Telšiai, XX a. pradžioje iniciatyvos ėmėsi ir Zarasai. Šių miestų biudžetai ėmė naudotis svarbiu pajamų šaltiniu, kuris sukūrė pastovią ir svarbią miesto biudžeto dalį. Norint gauti pajamų iš savo pastatų ir įmonių savivaldos institucijoms reikėjo įdėti nemažai pastangų reikalaujančio verslumo – rūpintis kreditais, pirkti ar statyti pastatus ir steigti įmones, užtikrinti, kad įmonės būtų rentabiliomis. Todėl ne visos savivaldos institucijos tam ryždavosi, kai kurios iš jų turėjo mažesnių pastangų reikalaujančių pajamų šaltinių. Rusijos imperijos tyrinėtojai teigia, kad panašios tendencijos buvo ir kituose miestuose. Tik dalis savivaldos institucijų intensyvino savo veiklą ir kūrė įvairias municipalines įmones. Taip buvo siekiama ne tik didesnių pajamų, bet kartu buvo manoma kad municipalinės įmonės geriau tenkina miestų bendruomenių poreikius. Tokios iniciatyvos buvo siejamos su inteligentijos vaidmens savivaldos institucijose didėjimu²⁶⁹. Būtent Kauno ir Panevėžio dūmose buvo didžiausias profesionalų skaičius. Sunku paaiškinti, kodėl šioje srityje nedidelį aktyvumą demonstravo Šiauliai, irgi pasižymėję dideliu inteligentų skaičiumi dūmoje.

Miestų pajamų dydį iš joms priklausančios žemės, miško ar vandens telkinių lėmė ne tiek savivaldos veikla, kiek istorinės aplinkybės. Šį turtą jos paveldėjo iš priešreforminių laikų ir joms reikėjo tik juo ūkiškai naudotis. Kadangi turimos žemės nuosavybė dydis skyrėsi, kai kurios savivaldos institucijos turėjo privalumų. 1909 m. Kauno gubernijos miestams priklausė tokios teritorijos: Kaunui – 874 deš., Šiauliams – 672 deš., Telšiams – 200 deš., Raseiniams – 1046 deš., Ukmergei – 2273 deš., Zarasams – 2095 deš., o Panevėžiui – tik 32 deš.²⁷⁰. Tik dalis miestų žemės buvo užimta pastatų, gatvių ir aikščių, didelės teritorijos buvo neurbanizuotos (išskyrus Kauną ir Panevėžį). To meto savivaldos institucijoms buvo būdinga, kad jų žemės nuosavybė nebuvo

²⁶⁹ П. Попов, *Городское самоуправление Воронежа, 1870–1918*, с. 339–346.

²⁷⁰ *Памятная книжка Ковенской губернии на 1910 год*, Ковно, 1909, отдел III, с. 12.

tiksliai atribota, trūko valdymo dokumentų, dėl žemės teisinio statuso dažnai ginčytasi su miestiečiais ar vietos valdžia.

Kauno savivaldos institucijos daugiausia lėšų surinkdavo iš sklypų, užstatytų pastatais, be to, gaudavo lėšų už sklypų nuomą turguose, ganyklų ir daržų nuomą²⁷¹. Kauno savivalda nuomojo Kašonių ir Jakniškių dvarą su palivarkais, kuriuos 1804 m. buvo įsigijusi Jiezno valsčiuje²⁷². 1907 m. iš dvaro planuota gauti 3295 rub. pajamų, bet nuomininkai dar buvo skolingi 8231 rub. už ankstesnius metus²⁷³. Dvaro administravimas savivaldai nuolat kėlė problemas, kontroliuoti nuomininkus buvo sunku, vyko ginčai dėl žemės ribų, iš dvaro gaunamos pajamos vertintos kaip mažos, pastatai buvo susidėvėję ir reikalavo perstatymo. Todėl dūma 1907 m. nutarė jį parduoti aplinkiniams valstiečiams, o gautas lėšas panaudoti miesto skoloms padengti. Vis dėlto VRM keletą metų neleido to padaryti, kol pagaliau savivaldai pavyko įrodyti tokio sprendimo racionalumą²⁷⁴. Kauno savivaldos biudžete laikotarpio pradžioje pajamos iš miesto žemės buvo labai svarbios, sudarė net 22% pajamų, vėliau jų reikšmė mažėjo, bet jos liko svarbia biudžeto pajamų dalimi.

Šiaulių savivaldos institucijoms keletą kartų pavyko gauti stambias sumas parduodant miesto žemę. 1888 m. po ilgai trukusio teisinio ginčo savivaldos nuosavybe buvo pripažintos miestiečių savavališkai naudotos pievos. Jos įvertintos 4610 rub., ir miesto valdžia nuomininkams leido jas per 10 metų išsipirkti. Taip miesto biudžetą papildė nuolatinis ilgalaikis lėšų šaltinis. 1907 m. dūma už 3000 rub. žemės sklypą pardavė broliams Nurokams²⁷⁵. Ukmergės savivaldai priklausė vertingi sklypai pačiame mieste, be to užmiestyje ji turėjo

²⁷¹ 1882 m. Kauno miesto pajamų sąmata, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 5868, l. 56–68; 1912 m. Kauno miesto pajamų sąmata, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1386, l. 341–358.

²⁷² К. П. Гукковский, *Городъ Ковна*, Ковна, 1904, с. 76.

²⁷³ 1882 m. Kauno miesto pajamų sąmata, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 5868, l. 56–68; 1907 m. Kauno miesto pajamų sąmata, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1367, l. 331–344.

²⁷⁴ 1907 10 19 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1370, l. 400–401; 1909 09 10 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1378, l. 160–171; 1909 10 08 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1378, l. 187.

²⁷⁵ 1884 m. Šiaulių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2559, l. 15–18, 20–23; 1895 m. Šiaulių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 400, l. 19–24, 25–32; 1907 m. Šiaulių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1371, l. 18–33, 34–66; 1914 m. Šiaulių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2020, l. 15–34, 35–73; 1895 m. sausio 10 d. Šiaulių galvos raštas gubernatoriui, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 400, b. 5–6.

didelius dirbamos žemės, ganyklų ir pievų plotus, brandų mišką, rinkto mokesčių už žvejybą Šventojoje. Todėl jos biudžete pajamos iš žemės visada buvo labai svarbios. 1890 m. savivalda iš nuomos mokesčio už žemę suformavo penktadalį savo pajamų, 1896 m. šios pajamos dar išaugo. XX a. pradžioje Ukmergės savivaldos institucijos pradėjo pardavinėti mišką. Buvo parduodami tai mažesni, tai didesni kiekiai, kas iš karto ryškiai padidino biudžetą. Dideliais kiekiais miškas buvo parduodamas tik išimtiniais atvejais, kai atsirasdavo poreikis svarbioms išlaidoms. Savivaldai buvo labai paranku turėti tokį rezervinį kapitalą, kurį visada galėjai panaudoti miestą nusiaubus gaisrui ar sumanius įgyvendinti stambius infrastruktūros projektus²⁷⁶.

Telšių savivalda buvo išnuomojusi ariamąją žemę ir ganyklas, gaunamos pajamos buvo nors ir nedidelės, bet nuolatinės²⁷⁷. 1893 m. šios rūšies pajamos Raseiniuose buvo 2083,76 rub., 1897 m. – 1632,9 rub., vėliau jos pamažu didėjo, augo ir jų reikšmė biudžete, XX a. pradžioje tai jau buvo svarbi pajamų dalis, prieš Pirmąjį pasaulinį karą peržengusi 20% ribą²⁷⁸. Zarasų savivaldos padėtis buvo išskirtinė. Daug didesnės nei kituose miestuose pajamos iš nuomojamos žemės ir šešių ežerų sudarė savivaldos biudžeto pagrindą. 1884 m., Zarasų pajamos iš žemės ir ežerų sudarė 77,4 % biudžeto. Vėliau, didėjant pajamoms iš kitų šaltinių, šis rodiklis sumažėjo, bet visuomet liko labai aukštas.

Labai svarbią kai kurių savivaldos institucijų pajamų šaltinį sudarė valstybės subsidijos. Jos buvo skiriamos kompensuoti miestų išlaidas, kurias šie patirdavo vykdydami valstybines funkcijas. Tuose miestuose, kuriuose buvo dislokuoti kariniai daliniai, didžiausia valstybės subsidijos dalis buvo skiriama jų užimamų pastatų nuomai, apšildymui ir apšvietimui. Kita svarbi subsidijos

²⁷⁶ Ukmergės 1890 m. biudžeto projektas, *Ковенския губернская ведомости*, 1890 г., №. 35; Ukmergės 1896 m. biudžeto projektas, *Ковенския губернская ведомости*, 1896, №. 39; Ukmergės 1906 m. biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1296, l. 10–23, 24–46; Ukmergės 1914 m. biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2030, l. 14–27, 28–54.

²⁷⁷ 1889 m. Telšių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2633, l. 23–38; 1895 m. Telšių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2633, l. 23–38; 1907 m. Telšių biudžeto projektas, *Ковенския губернская ведомости*, приложения, 1907, №. 17; 1913 m. Telšių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1894, l. 15–33.

²⁷⁸ 1884 m. Raseinių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2382, l. 32–33; 1893 m. Raseinių biudžeto ataskaita, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 340, l. 3–4; 1897 m. Raseinių biudžeto ataskaita, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2831, l. 52–53, 54–55; 1907 m. Raseinių biudžeto projektas, *Ковенския губернская ведомости*, 1907, №. 14; 1914 m. Raseinių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2846, l. 6–33.

dalis buvo kompensacija savivaldai už jų išlaidas policijos poreikiams. Nuo 1906 m. šią subsidiją ėmė gauti visos savivaldos institucijos, nes padidinus policininkų skaičių jų biudžetai buvo nepajėgūs tenkinti poreikio²⁷⁹. Miestuose, kuriuose nebuvo karinio dalinio, subsidija policijai sudarė didžiausią miestui valdžios skiriamų pinigų dalį. Iki XX a. pradžios kai kuriems miestams mokėta pašalpa kalėjimų pastatų išlaikymui, vėliau mokėjimas nutrauktas, o šios rūšies išlaidas visiškai perėmė valstybės biudžetas. Įvedus valstybės monopolį prekybai alkoholiu, kaip jau minėta šiame skyriuje, savivaldai imtos kompensuoti prarastos pajamos. Kartais nedidelės nereguliaros sumos iš valstybės išdo savivaldai buvo skiriamos ir mokesčių administravimui ar kitoms funkcijoms atlikti.

Didžiausias valstybės subsidijas gavo stambiausi miestai, nes juose dislokuoti didžiausi kariniai daliniai ir buvo stipriausios policijos pajėgos. Dėl didelės kariuomenės ir policijos koncentracijos didžiausias subsidijas gubernijoje gaudavo Kaunas, ir jam skiriama pašalpa greitai augo. 1882 m. kareivinių nuomai, šildymui ir apšvietimui šiam miestui skirta 45 432 rub., 1895 m. – 74 188 rub., 1907 m. 105 331 rub., 1912 m. – 91 691 rub., taigi per trisdešimt metų subsidija armijos reikalams Kaune padvigubėjo. Nuo 1906 m. miesto savivalda ėmė gauti pastovią 30 655 rub. subsidiją ir policininkų išlaikymui²⁸⁰. Išdo subsidija Kauno biudžete 1882 m. sudarė 33%, vėliau apie 40% visų savivaldos pajamų.

Šiaulių biudžete subsidija 1884 m. sudarė kiek daugiau kaip pusę miesto pajamų. 1895 m. ši suma sumažėjo daugiau kaip dešimt kartų, nes mieste tuo metu sumažėjo kariškių skaičius. XX a. pradžioje valstybės subsidija Šiauliuose siekė 41,23 % miesto biudžeto, didžiausia jos suma – 13 578 rub. sudarė kompensuojamos išlaidos už 113-ojo pėstininkų pulko štabo ir kareivinių pastatų išlaikymą, dar 6160 rub. skirta policijos išlaikymui padengti. 1914 m.

²⁷⁹ 1913 m. gruodžio 20 d. VRM Vietos ūkio skyriaus cirkuliaras, *LVA*, f. 1567, ap. 1, b. 1992, l. 3–4.

²⁸⁰ 1882 m. Kauno miesto pajamų sąmata, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 5868, l. 56–68; 1895 m. Kauno miesto pajamų sąmata, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 6137, l. 125–136; 1907 m. Kauno miesto pajamų sąmata, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1367, l. 331–344; 1912 m. Kauno miesto pajamų sąmata, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1386, l. 341–358.

karinio dalinio mieste nebuvo, todėl subsidija vėl sumažėjo²⁸¹. Panevėžyje, kaip ir Šiauliuose, pirmais dešimtmečiais valstybės dotacija buvo stambiausias savivaldos pajamų šaltinis, 1882 m. ji sudarė 44% visų pajamų. 1895 m. suma dar išaugo, bet padidėjus kitoms miesto pajamoms, pašalpa sudarė tik trečdalį biudžeto. XX a. didžiausia valstybės pašalpos dalis irgi teko armijai išlaikyti, miestas iš valdžios ėmė gauti pinigų policijos išlaikymui ir kompensaciją už alkoholio monopolio įvedimą. 1910 m. pulkas iš Panevėžio iškeltas ir prieš karą valdžios subsidijos dydis krito daugiau kaip dvigubai²⁸². Ukmergėje²⁸³, Telšiuose, Raseiniuose²⁸⁴ ir Zarasuose valdžios subsidijų dydis irgi svyravo priklausomai nuo karinio dalinio dydžio, policininkų skaičiaus ir ar kompensuotos kitos valstybinės išlaidos.

Valdžia skirdama subsidijas atsižvelgdavo į tai ar, jos nuomone, savivaldos biudžetas buvo pajėgus įvykdyti privalomus išlaidų punktus. Todėl skirtingiems miestams subsidijų dydžiai svyravo. Tiesioginės naudos iš subsidijų miestai galėjo turėti tik tada, jei patys nuomodavo armijai savivaldos institucijoms priklausiusius pastatus. Kitais atvejais jų valdybos tik perskirstydavo subsidijos lėšas paslaugų teikėjams, išmokėdavo pareigūnų algoms, arba sunaudodavo savo iš tiesų padarytomis išlaidoms padengti. Išimtis buvo tik kompensacija už monopolio prekybai alkoholiu įvedimą, kurią buvo galima naudoti savo nuožiūra. Nors subsidijos sudarydavo didelę savivaldos pajamų dalį, bet didžiąją dalimi jos buvo naudojamos valdžios numatytiems

²⁸¹ 1884 m. Šiaulių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2559, l. 8–9; 1895 m. Šiaulių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 400, l. 19–24, 25–32; 1907 m. Šiaulių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1371, l. 18–33, 34–66; 1914 m. Šiaulių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2020, l. 15–34, 35–73; 1895 m. sausio 10 d. Šiaulių galvos raštas gubernatoriui, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 400, l. 5–6.

²⁸² 1882 m. Panevėžio biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 24, l. 61–68; 1895 m. Panevėžio biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 43, l. 49–56; 1907 m. Panevėžio biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 65, l. 154–164, 173–184; 1913 m. Panevėžio biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 72, l. 177–198.

²⁸³ Ukmergės 1890 m. biudžeto projektas, *Ковенския губернская ведомости*, 1890, №. 35; Ukmergės 1896 m. biudžeto projektas, *Ковенския губернская ведомости*, 1896, №. 39; Ukmergės 1906 m. biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1296, l. 10–23, 24–46; Ukmergės 1914 m. biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2030, l. 14–27, 28–54.

²⁸⁴ 1884 m. Raseinių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2382, l. 32–33; 1893 m. Raseinių biudžeto ataskaita, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 340, l. 3–4; 1897 m. Raseinių biudžeto ataskaita, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2831, l. 52–53, 54–55; 1907 m. Raseinių biudžeto projektas, *Ковенския губернская ведомости*, 1907, №. 14; 1914 m. Raseinių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2846, l. 6–33.

tikslams ir bendruomenių reikalams jų panaudoti savivaldos institucijos negalėjo.

Savivaldai renkant įvairius mokesčius buvo neišvengiama nepriemokų, kurių išieškojimas kartais užsitęsavo labai ilgai, o nepriemokų suma metai iš metų kaupdavosi. Nepriemokų struktūra įvairiose savivaldos institucijose gana panaši – pagrindinis jų šaltinis buvo nesumokėti nekilnojamo turto ir žemės mokesčiai. Prie negautų pajamų didėjimo kartais prisidėdavo ir gubernijos administracija, nes ne visada miestui paskirtas ir į jų biudžetus įtrauktas subsidijas išmokėdavo einamaisiais metais. XX a. nepriemokų imta nebetrakti į biudžetus, o pradėtos sudarinėti atskiros nepriemokų sąmatos. Kauno savivaldos institucijų žiniomis 1906 m. nekilnojamos nuosavybės savininkai buvo jai skolingi 7809 rub. nekilnojamo turto mokesčių ir 6388 rub. mokesčio už sklypus²⁸⁵. 1907 m. Šiaulių biudžeto pajamose nepriemokos neregistruojamos, o iš dūmos posėdžio protokolo aiškėja, kad 1907 m. sausio 1 d. savivaldos institucijos turėjo 13281,77 rub. nepriemokų, kurios būtų sudariusios ketvirtį miesto pajamų. Ukmergės 1906 m. biudžete nepriemokų irgi nėra, bet ataskaitoje apie biudžeto vykdymą nurodoma kad nepriemokos siekia ketvirtį planuojamų pajamų²⁸⁶. Įsisenėjusių nepriemokų išieškojimas buvo problemiškas, nes nuo jų susidarymo buvo praėję daug laiko, pasikeitę nekilnojamos nuosavybės savininkai ar miesto pastatų ir žemės nuomininkai. Nors pinigų atgavimas ir buvo numatytas biudžetuose, savivaldos administracijos žinojo, kad kai kurių nepriemokų susigražinimas neperspektyvus, tačiau su jų nurašymu neskubėjo.

²⁸⁵ Žiniaraštis apie skolas Kauno savivaldai 1906 m, sausio 1 d., *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1367, l. 346–347.

²⁸⁶ 1908 m. spalio 23 d. Šiaulių dūmos posėdžio protokolo nuorašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1371, l. 70–71; Ataskaita apie Ukmergės 1906 m. biudžeto pajamų sąmatos vykdymą, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1296, l. 92–97.

Lentelė Nr. 9. **Kauno gubernijos savivaldos institucijų nepriemokos 1898 m. sausio 1 d.**

Miestas	Iš viso gauta pajamų	Nepriemokos
Kaunas	239 831,81 rub.	30 665,46 rub.
Šiauliai	22 303,65 rub.	17 294,21 rub.
Panevėžys	27 391,73 rub.	811,31 rub.
Ukmergė	23 640,29 rub.	4343,97 rub.
Telšiai	9 438,16 rub.	958,8 rub.
Raseiniai	15 664,09 rub.	5344,92 rub.
Zarasai	13 377,1 rub.	13 752,82 rub.

Šaltinis: Kauno gubernijos savivaldos institucijų nepriemokų 1897 metais žiniaraštis, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2831, l. 39–41.

Svarbus vaidmuo vykdant infrastruktūrinius projektus ir formuojant biudžetus kai kuriose savivaldos institucijose teko kreditui (pajamos iš kredito įtrauktos į 7 lentelės grafą „kitos pajamos“). Laikotarpio pradžioje pagrindinis savivaldos institucijų paskolų šaltinis buvo įvairios miesto administruotos valstybinės rinkliavos. Savivaldos institucijos visai stengėsi atidėti paskolų valstybei gražinimą, jas mokėdavo mažomis dalimis, kartais iš viso jas „užmiršdavo“, ar prašydavo anuliuoti ir į savo išlaidų sąmatas įtraukdavo tik gubernijos valdžiai jas kategoriškai priminus. Štai Zarasai nuo 1870 m. besivelkančią skolą gražinti mažomis dalimis ėmė nuo 1888 m. ir nežiūrint į tai, kad nuo 1895 m. už ją net nebeskaičiuotos palūkanos planavo visiškai atsiskaityti iki 1926 m.²⁸⁷ Raseiniai per 1877–1883 metus iš žydų rinkliavų pasiskolino šio miesto biudžetui stambią 15 669,71 rub. sumą, kuri sudarė daugiau kaip pusę 1884 m. savivaldos biudžeto. Paskolą planuota gražinti per 20 metų, mokėjimą pradėdant 1889 metais. 1914 m. buvo gražinta dar tik pusė sumos. Panevėžys dar prieš 1870 m. nuostatų įvedimą paimitos paskolos

²⁸⁷ 1908 m. Zarasų skolų žiniaraštis, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2841, l. 26; 1913 m. Zarasų skolų žiniaraštis, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1922, l. 48.

gražinimą vilkino iki 1901 m., tada paprašė gubernatoriaus ją nurašyti, bet VRM atsisakė patenkinti prašymą²⁸⁸.

Kitas savivaldos institucijų kredito šaltinis buvo privatūs asmenys. Įsipareigojimų atidėliojimai kreditoriams čia retesni, savivaldos institucijos stengėsi laikytis sutartyse numatytų terminų. Telšių įgaliotinių susirinkimas iš dvarininko Hugo Sakelio 1898 m. buvo pasiskolinusi 3000 rub. skerdyklos statybai, 1907 m. didžioji jos dalis jau buvo gražinta, liko 500 rub. Šiauliai 1895 m. planavo gražinti skolą trims asmenims, 1907 m. miestas buvo paėmęs kreditą iš 10 asmenų, bendra jo suma buvo lygi pusei miesto biudžeto²⁸⁹.

Pagrindiniu savivaldos kreditoriumi XX amžiuje tapo kredito įstaigos. Pradėtos imti trumpalaikės paskolos einamosios išlaidoms padengti, kol bus surinkti miesto mokesčiai. 1901 m. Panevėžys tam pasiėmė 14 000 rub. paskolą iš Panevėžio tarpusavio kredito draugijos, Šiaulių dūma prieš Pirmąjį pasaulinį karą trumpalaikės 6000–8000 rub. paskolas imdavo kasmet, 1914 m. šią paslaugą jai suteikė Kuršo tarpusavio kredito draugija. Nepavykus numatytu laiku parduoti miško, Ukmergės dūma trumpalaikę 20 000 rub. paskolą planavo net 1915 m., vykstant karui²⁹⁰.

Savivaldos institucijoms siekiant iš esmės pagerinti miestų infrastruktūrą, gerbūvį, plėsti švietimo sistemą neišvengiamos buvo ilgalaikės paskolos. Ukmergės dūma 1912 m. iš Vilniaus žemės banko paėmė 18 800 rub. kreditą pirkti žemės sklypui ir gimnazijos pastatui statyti. Skolos gražinimas buvo išdėstytas 36 metams²⁹¹. Ypač daug skolinosi Panevėžio dūma. 1906 m. ji skolinosi lėšų administraciniam pastatui įsigyti, du kartus ėmė paskolą miesto telefonų tinklui įrengti, municipalinio banko kapitalui sudaryti. Panevėžys sugebėjo pasinaudoti valstybinėmis kredito linijomis – lengvatinėmis VRM

²⁸⁸ 1914 m. Raseinių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2846, l. 6–33; 1895 birželio 13 d. Panevėžio dūmos posėdžio protokolas, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 43, l. 23–24; O. Maksimaitienė, *Panevėžio miesto istorija*, p. 235–238.

²⁸⁹ Ataskaita apie 1907 m. Telšių biudžeto vykdymą, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1372, l. 33–42; 1895 m. Šiaulių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 400, l. 19–24, 25–32; 1907 m. Šiaulių skolų žiniaraštis, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1371, l. 5.

²⁹⁰ O. Maksimaitienė, *Panevėžio miesto istorija*, p. 238; 1914 m. papildoma Šiaulių biudžeto sąmata, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2020, l. 79–82; 1915 m. Ukmergės biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2133, l. 52–89.

²⁹¹ 1914 m. Ukmergės biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2030, l. 14–27, 28–54.

paskolomis gaisrinei statyti ir municipalinei elektrinei įrengti. Pastaroji sudarė to meto savivaldai milžinišką 125 000 rub. sumą ir buvo numatyta gražinti per 40 metų²⁹². Panevėžio savivaldos gauti kreditai 1914 m. sausio 1 d. pateikiami atskiroje lentelėje, jie tuomet daugiau kaip dvigubai viršijo metines miesto pajamas (lentelė Nr. 10). Suprasdama didžiulę ilgalaikio kredito reikšmę ir poreikį dūma tam tikslui net sugebėjo įsteigti municipalinę kredito įstaigą – Panevėžio miesto banką²⁹³.

Kauno savivaldos kredito šaltiniai buvo tokie pat kaip ir kituose miestuose – įvairios valstybinės rinkliavos, privatūs asmenys, kredito įstaigos, bet kredito apimtis buvo žymiai didesnė. 1912 m. ji turėjo 68 1593 rub. ilgalaikių paskolų (jos dvigubai viršijo tų metų miesto biudžetą), kurios buvo planuojamos panaudoti Naujojo turgaus įrengimui, kareivinių statybai ir įsigijimui, gatvių grindimui. Didžiausią paskolos dalis gauta išleidžiant Kauno miesto obligacijas²⁹⁴. Leidimą išleisti miesto vertybinius popierius 450 000 rub. sumai už 5% metinių palūkanų Kauno dūma iš Finansų ministerijos gavo 1904 m., bet ilgą laiką jų nesisekė realizuoti. Tik 1909 m. pavyko sudaryti sutartį su privačiu investuotoju, kuris visas obligacijas nupirko už 309 947 rub.²⁹⁵. Gautos lėšos panaudotos stambiems miesto infrastruktūros projektams.

Palūkanos už savivaldos institucijų imamas paskolas XX a. pradžioje buvo nedidelės, kai skolintasi iš valstybinių rinkliavų, jos sudarė 3–4%. Už iš privačių asmenų gautas paskolas amžių sandūroje savivaldos institucijos mokėjo kiek daugiau – apie 6% palūkanų. Ilgalaikę paskolą iš Vilniaus žemės banko Ukmergės dūma gavo tik už 2% metinių palūkanų²⁹⁶.

Aktyvi kreditų paieška būdinga ne visoms Rusijos savivaldos institucijoms. Manoma, kad po 1870 m. nuostatų įvedimo savivaldos institucijos

²⁹² O. Maksimaitienė, *Panevėžio miesto istorija*, p. 149, 181–182, 195.

²⁹³ A. Astramskas, *Gamyba ir mainai, Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m.*, p. 172.

²⁹⁴ 1912 m. Kauno miesto skolų žiniaraštis, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1386, l. 402.

²⁹⁵ 1909 01 05 Kauno miesto dūmos žurnalinis nutarimas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1378, l. 1–3; 1909 01 05 Kauno miesto dūmos žurnalinis nutarimas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1378, l. 162–164.

²⁹⁶ Ataskaita apie 1907 m. Telšių biudžeto vykdymą, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1372, l. 33–42; 1907 m. Šiaulių skolų žiniaraštis, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1371, l. 5; 1913 m. Zarasų skolų žiniaraštis, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1922, l. 48; 1914 m. Ukmergės biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2030, l. 14–27, 28–54; 1915 m. Ukmergės biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2133, l. 52–89.

pirmiausia siekė subalansuoti biudžetus, taupė lėšas ir nenoriai ėmė ilgalaikius kreditus stambiems projektams. Vėliau savivaldos institucijų elgsena keitėsi ir konservatyvaus veiklos modelio iš dalies atsisakyta. Savivaldos institucijos ėmė aktyvinti savo veiklą, vykdyti stambius miestų modernizacijos projektus. Lėšų poreikiui patenkinti pradėtos drąsiau imti ilgalaikės paskolos, nebijota biudžeto deficito ir bendro savivaldos institucijų įsiskolinimo augimo²⁹⁷. Kauno gubernijoje intensyviau kreditų paieška šio pobūdžio projektams išsiskiria dvi dūmos – Kauno ir Panevėžio. Kaune šis procesas prasidėjo XIX a. devintojo dešimtmečio antroje pusėje, Panevėžyje XX a. pradžioje. Mažiau intensyviai ir rezultatyviai kreditų XX a. pradžioje ieškojo Ukmergės bei Šiaulių savivaldos institucijos.

Lentelė Nr. 10. Panevėžio savivaldos institucijų paimti kreditai 1914 m. sausio 1 d.

Kredito paskirtis	Kredito šaltinis	Suma
Miesto telefonų tinklui įrengti	Panevėžio tarpusavio kredito draugija	12935,34 rub.
Municipalinio banko kapitalui sudaryti	Panevėžio tarpusavio kredito draugija	3095,57 rub.
Municipalinio banko kapitalui sudaryti	Miesto atsarginis kapitalas	1812,3 rub.
Panevėžio gaisrinės statybai	VRM	10 000 rub.
Miesto elektrinei statyti ir įrengti	VRM	12 3481,95 rub.
Iš viso		151 325,16 rub.

Šaltinis: O. Maksimaitienė, *Panevėžio miesto istorija*, Panevėžys, 2003, p. 243.

Nagrinėjamu laikotarpiu keturių miestų savivaldos institucijose (Kauno, Šiaulių, Panevėžio ir Ukmergės) biudžetai augo, per tris dešimtmečius Kauno biudžetas padidėjo 2,3 karto, Šiaulių – 1,6 karto, Panevėžio – 2,8 karto, o Ukmergės – net 3,4 karto. Tuo tarpu Raseiniuose, Telšiuose ir Zarasuose stebima stagnacija. Biudžetų dinamika skyrėsi todėl, kad miestų plėtra, nulemta ekonominių ir socialinių veiksnių, vyko skirtingu greičiu.

²⁹⁷ П. Попов, *Городское самоуправление Воронежа, 1870–1918*, с. 339–346.

Kauno biudžeto augimo šaltinis buvo pajamų iš nekilnojamos nuosavybės didėjimas, bet dar svarbesnį vaidmenį suvaidino valstybės išdo subsidijos didėjimas kareivinių ir policijos išlaikymui. Šiauliuose ir Panevėžyje pagrindinis augimo šaltinis buvo dideliais tempais augantis nekilnojamo turto mokestis, Panevėžyje svarbios buvo ir didėjančios pajamos iš miesto pastatų ir įmonių. Abu šie pajamų punktai savo augimo apimtimi gerokai viršijo bendrą biudžeto didėjimą. Be to, prie šių miestų biudžeto didėjimo prisidėjo ir stabilios pajamos iš verslo ir prekybos bei surasti kredito šaltiniai, pradėtos kompensuoti policijos išlaikymo lėšos.

Svarbiausi Ukmergės biudžeto augimo šaltiniai buvo kiti. Joje nekilnojamo turto mokesčio duodamos pajamos irgi didėjo, nors palyginus su kitais miestais tempas buvo kuklus. Pagrindinė Ukmergės biudžeto didėjimo priežastis XX a. pradžioje yra pradėtas pardavinėti miesto miškas. 1914 m. biudžete iš miško pardavimo gautos lėšos turėjo sudaryti net 48,5% šio miesto savivaldos pajamų. 1915 m. Ukmergės valdyba suplanavo net 75 159 rub. biudžetą, kuriame parduodamas miškas turėjo duoti 28% pajamų²⁹⁸. Nors paskutinių savivaldos gyvavimo metų biudžetai turėtų parodyti viso laikotarpio raidos rezultatus, bet Ukmergės atveju taip nėra. Jos 1914–1915 metų biudžetų projektai atspindi ne taisyklę, o išimtį. Jei iš tų metų pajamų sąmatų išbrauktume planuojamas gauti pajamas už mišką, Ukmergės biudžetas atsidurtų tarp miestų su stagnuojančiais biudžetais.

Kitą miestų grupę sudaro Telšiai, Raseiniai ir Zarasai, kuriuose biudžetų pajamų tendencijos buvo panašios. Augo pajamos iš nekilnojamo turto mokesčio, bet, išskyrus Telšius, pokyčių greitis buvo lėtas, ir pajamos iš šio šaltinio tesugebėjo kompensuoti lėšų iš verslo, prekybos ir amatų sumažėjimą. Telšiuose kiek didesnę reikšmę biudžetui turėjo nuomojami pastatai ir miesto skerdykla, Zarasuose tokia tendencija atsirado tik XX a. pradžioje, bet šio miesto savivalda daug lėšų gavo iš jai priklausančios žemės. Minėtiems miestams buvo labai svarbi pradėta mokėti subsidija policijai išlaikyti, nes kitaip jų savivaldos

²⁹⁸ 1914 m. Ukmergės biudžeto projektas, *LVI*A, f.1567, ap. 1, b. 2030, l. 14–27, 28–54; 1915 m. Ukmergės biudžeto projektas, *LVI*A, f. 1567, ap. 1, b. 2133, l. 52–89.

institucijos būtų turėjusios didelių finansinių sunkumų. Telšių, Raseinių ir Zarasų biudžetų apimtis per visą laikotarpį svyravo, bet bendro pajamų augimo šiuose savivaldos institucijose nebuvo.

Dėl skirtingų šių pajamų kaitos tendencijų savivaldos institucijų galimybės buvo nevienodos. Kauno, Šiaulių, Panevėžio ir Ukmergės savivaldos institucijose dėl augančių jų pajamų (ir įvykdžius prievolę armijai ir policijai) buvo galima lėšas skirti miestų bendruomenių poreikius atitinkančioms veikloms ir iniciatyvoms – miestų gerbūviui tvarkyti ir įgyvendinti švietimo ar kultūros (Kaune) projektus. Kaune, Panevėžyje ir Ukmergėje pajamų didėjimo savivaldos institucijose buvo siekiama sąmoningai ir tikslingai ieškant ilgalaikių kreditų, kuriant pelningas įmones, pagaliau parduodant mišką iš kurio gaunamos pajamos naudotos konkrečioms švietimo reikalmams. Mažesniu mastu pajamų augimo siekta Telšiuose ir Zarasuose, Raseiniuose tokio reiškinio nepastebėta. Gubernijos valdžia irgi siekė, kad savivaldos pajamos didėtų, bet jos tikslas pirmiausia buvo mažinti miestams skiriamas subsidijas armijos ir policijos išlaikymui, gerbūvio ir ypač švietimo reikalai jai buvo antraeiliai.

3.2. Išlaidos

Savivaldos institucijų išlaidų apžvalgą pradėsime nuo jų administracijos išlaikymo kaštų. Tai lėšos savivaldos institucijų vadovų ir kanceliarijos darbuotojų darbo užmokesčiui, patalpų nuomai, jų šildymui ir apšvietimui, kanceliariinėms reikmėms, kitoms smulkioms išlaidoms. Kauno savivaldos galva pradžioje gaudavo 1200 rub. metinį atlyginimą, tokio pat dydžio alga nustatyta ir savivaldos sekretoriui. 1893 m. miesto galvos metinė alga buvo 4000 rub., jį pavaduojančio valdybos nario 1500 rub., antrojo valdybos nario 1200 rub., sekretoriaus – 2000 rub.²⁹⁹. Apskričių centruose buvo atvejų kai dūmos miestų vadovų algas mažino paaiškėjus, jog savivaldos institucijų administracijos

²⁹⁹ И. С. Горбачевский, *Двадцатипятилетие городского общественного управления въ гор. Ковне*, с. 77; 1880 12 04 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1099, l. 120–122; 1893 02 11 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1224a, l. 2.

išlaikymas miesto biudžetui per brangus. Dėl sunkios Telšių savivaldos finansinės padėties po 1908 m. gaisro Telšių miesto seniūnas visą savo metų algą paskyrė miesto reikalams³⁰⁰.

1894 m. kanceliarijos darbuotojų algoms Kaune planuota 7500 rub., be to, atskirai numatytos algos miesto gydytojui, veterinarijos ir sanitarijos gydytojams, miesto prekyviečių prižiūrėtojams ir sargams. 1912 m. be valdybos narių Kauno savivaldos institucijų administracijoje dirbo septynios dešimtys žmonių, iš jų dvidešimt vienas kanceliarijoje. Dideles, beveik lygias valdybos nariams algas gaudavo vyresnysis buhalteris, buhalteris, miesto išdininkas. Taip pat samdytas miesto inžinierius, gydytojas ir felčeris, du sanitarijos gydytojai ir du sanitarijos felčeriai, veterinarijos gydytojas su šešiais šio profilio darbuotojais, laborantė. Administracijoje buvo nemažai įvairių prižiūrėtojų – prekyviečių, skerdyklos, miesto kareivinių ir miško, miesto pastatų sargų³⁰¹. 1907 m. visos Kauno savivaldos išlaidos valdybos narių ir tarnautojų algoms sudarė 31 966 rub., 1912 m. – 41 049 rub.³⁰². Kitoms administracinėms išlaidoms: kanceliarinėms priemonėms, patalpų šildymui ir apšvietimui savivaldos institucijos išleisdavo santykinai nedaug. Nors išlaidos administracijai nuo devinto dešimtmečio išaugo, bet nuo dešimtojo dešimtmečio vidurio jos stabiliai sudarė apie 12 % miesto biudžeto, tik 1907 m. laikinai santykinai sumažėjo, tais metais išaugus miesto biudžetui.

Šiauliuose 1895 m. miesto galvos darbo užmokestis buvo 1000 rub. per metus, o du valdybos nariai ir miesto sekretorius uždirbo po 400 rub., kanceliarijos darbuotojų algos ir išlaikymas atsiėjo 1700 rub., dar 419 rub. kainavo savivaldos administracinio pastato nuoma, šildymas ir apšvietimas. XX a. pradžioje valdybos narių ir tarnautojų atlyginimai padidėjo. Dėl šios priežasties Šiaulių savivaldos administracijos išlaikymas per dvidešimtį metų pabrango daugiau kaip dvigubai, o šių išlaidų dalis biudžete pašoko nuo 14,7 %

³⁰⁰ [Anonimas], *Z Telsz, Kurjer Litewski*, 1908 09 30, nr. 224, s. 3.

³⁰¹ 1894 m. Kauno savivaldos išlaidų žiniaraštis, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 6137, l. 57; 1912 m. asmenų, tarnaujančių miesto valdyboje, sąrašas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1384, l. 395.

³⁰² 1907 m. asmenų, tarnaujančių Kauno miesto valdyboje, sąrašas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1299, l. 383; 1912 m. asmenų, tarnaujančių Kauno miesto valdyboje, sąrašas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1384, l. 395.

iki 20%³⁰³. Lėšos Panevėžio savivaldos administracijos išlaikymui irgi didėjo, bet jų dalis miesto biudžete lyginant su XIX a. devintuoju dešimtmečiu, sumažėjo³⁰⁴. Tokia pati tendencija buvo ir Ukmergėje – augant savivaldos biudžetui sąnaudos administracijai mažėjo³⁰⁵. Telšių, Raseinių ir Zarasų savivaldos vadovų ir valdybų narių atlyginimai buvo mažiausi, dirbo tik po keletą tarnautojų (Telšiuose pradžioje trys, vėliau penki, Zarasuose penki), bet biudžetuose administracijos poreikiams buvo naudojama santykinai daugiausia lėšų. Jos kai kuriais metais sudarydavo net iki trečdaliao savivaldos institucijų išlaidų. Tokia padėtis susidarė dėl to, kad šių miestų biudžetai buvo nedideli, o biurokratinis krūvis ne tiek jau daug mažesnis nei didesniuose miestuose³⁰⁶.

Lėšos policijos poreikiams buvo daugiausia ginčų tarp savivaldos ir gubernijos valdžios sukeldavęs klausimas. Valdžia periodiškai didino policijos pareigūnų skaičių ir jų darbo užmokestį, savivaldos institucijos dažnai su tuo nesutikdavo ir pateikdavo savo argumentus (dažniausiai skųsdavosi lėšų trūkumu). Ypač smarkiai šios išlaidos išaugo 1906 m., kai vidaus reikalų ministro įsakymu imperijoje ženkliai padidintas policininkų skaičius ir jų algos³⁰⁷. Savivaldos institucijų biudžetuose policijai numatytos lėšos daugiausia naudotos pareigūnų algoms, bet miestai dar skyrė pinigų ir jų aprangai, butų nuomai, ginklų įsigijimui bei remontui, esant reikalui – gydymui.

1877 m. Kauno miesto policmeisteris prašė dūmos padidinti policininkų skaičių, bet ši atsisakė motyvuodama lėšų trūkumu ir rekomendavo į miestą perkelti Vilijampolėje (tuo metu ne Kauno miesto savivaldos teritorija)

³⁰³ 1895 m. Šiaulių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 400, l. 19–24, 25–32; 1907 m. Šiaulių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1371, l. 18–33, 34–66; 1914 m. Šiaulių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2020, l. 15–34, 35–73.

³⁰⁴ A. Astramskas, Panevėžio m. biudžetas XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje, p. 34–49.

³⁰⁵ Ataskaita apie Ukmergės 1906 m. biudžeto pajamų sąmatos vykdymą, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1296, l. 10–36; 1914 m. Ukmergės biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2030, l. 14–54.

³⁰⁶ 1889 m. Telšių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2633, l. 23–38; 1913 m. Telšių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1894, l. 15–33; 1893 m. Raseinių valdybos ataskaita, *Ковенская губернская ведомости*, 1894, nr. 19; 1914 m. Raseinių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2846, l. 6–33; 1884 m. Zarasų biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2380, l. 27–35, 37–47; 1895 m. Zarasų biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 434, l. 11–22, 23–46; 1907 m. Zarasų biudžeto projektas, *Ковенская губернская ведомости*, 1907, nr. 33; 1913 m. Zarasų biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1922, l. 13–32.

³⁰⁷ 1906 m. kovo 23 d. vidaus reikalų ministro rašto laikinai einančiam Kauno gubernatoriaus pareigas kopia, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1992, l. 87.

tarnavusius pareigūnus³⁰⁸. 1887 m. Kauno gubernatorius pareikalavo policininkų skaičių Kaune padidinti 84 etatais, bet dūma nesutiko. Tais pačiais metais VRM patvirtino naujus policininkų etatus visoje imperijoje, ir Kaune nustatytas bendras 84 etatų skaičius, policininkų mieste padvigubėjo. Savivaldos institucijos buvo priverstos nusileisti, bet prašė, kad jos išlaikomi policininkai nevykdytų pareigų Vilijampolėje (arba ten jų išlaikymui pradėti rinkti mokesčius) ir pradėti mokėti valstybės subsidiją policininkų išlaikymui³⁰⁹. 1906 m. policininkų skaičius Kaune padidintas iki 177 policininkų etatų³¹⁰. Per apžvelgiamą laikotarpį Kauno savivaldos išlaidos policijai išaugo 7 kartus, jų dalis biudžete padidėjo nuo 5,8% iki 18,3% ir tai buvo viena iš sparčiausiai augusių išlaidų rūšių. Reikėtų atkreipti dėmesį, kad visos Kauno savivaldos išlaidos padidėjo tik 2,26 karto.

Šiaulių miesto lėšos policijos išlaikymui per visą laikotarpį išaugo beveik penkis kartus, miesto biudžeto didėjimo tempą viršydamos daugiau kaip tris kartus. 1895 m. mieste buvo 26 policininkų etatai, 1906 m. jų skaičius padidintas iki 40³¹¹. Iki 1887 m. Panevėžyje buvo tik 6 policininkai, bet tais metais jų etatų skaičius padidintas daugiau kaip trigubai, gubernatoriaus nutarimu mieste privalėjo būti 22 pareigūnai. 1906 m. policininkų skaičius padidintas iki 32, padidintos ir algos. Policijai skirtų miesto lėšų suma Panevėžyje per keturis dešimtmečius išaugo 6,4 karto.

Raseiniuose ir Telšiuose, kuriuose miesto biudžetas nerodė žymesnio augimo, lėšų policijai didinimas ženkliai atsiliepė biudžetui. XX a. pradžioje lėšos policijai sudarė apie 30% šių savivaldos institucijų išlaidų.³¹² Vienintelėje Ukmergėje miesto biudžetas didėjo greičiau nei savivaldos išlaidos policijos

³⁰⁸ 1877 02 10 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1081, l. 5–6; 1883 09 27 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1122, l. 109.

³⁰⁹ 1887 08 19 Kauno dūmos nutarimų žurnalas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1256, l. 147–149; 1887 12 22 Kauno dūmos nutarimų žurnalas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1256, l. 245.

³¹⁰ 1906 03 23 vidaus reikalų ministro rašto laikinai einančiam Kauno gubernatoriaus pareigas kopija, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1992, l. 87.

³¹¹ 1895 m. Šiaulių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 400, l. 19–24, 25–32; 1907 m. Šiaulių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1371, l. 18–33, 34–66.

³¹² 1906 m. kovo 23 d. vidaus reikalų ministro rašto laikinai einančiam Kauno gubernatoriaus pareigas kopija, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1992, l. 87; 1907 m. Telšių miesto biudžeto projektas, *Ковенская губернская ведомости, приложения*, 1907, №.17; 1913 m. Telšių miesto biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1894, l. 15–33;

išlaikymui. Jei bendros pajamos išaugo 3,4 karto, tai išlaidos policininkams tik 2,5 karto. 1890 m. Ukmergėje mieste buvo 22 policininkai, 1906 m. nustatyti 34 etatai³¹³.

1906 m. padidinus lėšas policijai imperijos valdžia suprato, kad daugumai miestų tai bus nepakeliama našta. Todėl VRM įsipareigojo 3 metus miestų išlaidų policijai padidėjimą kompensuoti iš valstybės išdo, vėliau subsidijos mokėjimas buvo pratęstas. 1907 m. savivaldai buvo kompensuojama apie pusę policijos išlaikymui skirtų lėšų, tokia padėtis išliko septynerius metus. 1913 m. Rusijos vyriausybė įsipareigojo dar padidinti subsidijas policijos išlaikymui miestų savivaldai ir žemietijoms. Imperijoje tam tikslui nuo 1914 m. numatyta papildomai panaudoti 5 000 000 rub., kurių turėjo užtekti kompensuoti pusei faktiškai savivaldos patiriamų išlaidų³¹⁴.

³¹³ Ukmergės 1890 m. biudžeto projektas, *Ковенския губернская ведомости*, 1890, №. 35; 1914 m. Ukmergės biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2030, l. 14–27, 28–54.

³¹⁴ 1906 m. kovo 23 d. vidaus reikalų ministro rašto laikinai einančiam Kauno gubernatoriaus pareigas kopija, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1992, l. 87; 1913 m. gruodžio 20 d. VRM Ūkio skyriaus cirkuliaras, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1992, l. 3–4.

Lentelė Nr. 11. **Valstybės išdo kompensacija savivaldai už policijos išlaikymą**

Miestas	Savivaldos išlaidos policijos išlaikymui 1912 m.	1912 m. gaunama valstybės kompensacija	1914 m. planuojamas kompensacijos padidėjimas
Kaunas	57151 rub.	30655 rub.	12268 rub.
Šiauliai	10650 rub.	6160 rub.	2079 rub.
Panevėžys	9155 rub.	4730 rub.	2049 rub.
Ukmergė	9641 rub.	5210 rub.	2052 rub.
Telšiai	3927 rub.	1980 rub.	902 rub.
Raseiniai	4914 rub.	2090 rub.	1308 rub.
Zarasai	4155 rub.	2220 rub.	896 rub.

Šaltinis: Žiniaraštis apie savivaldos institucijoms mokamas kompensacijas, *LVIA*, f.1567, ap. 1, b. 1992, l. 153–154.

Kaip jau minėta, 1870 m. Miestų nuostatų apžvalgoje, privalomoms miestų išlaidoms buvo priskirta apskričių kalėjimų išlaikymas, šis punktas išliko nepakitęs ir 1892 m. įstatyme. Savivaldos institucijoms kalėjimams teko skirti biudžetų sumas, kurias galima lyginti su išlaidomis tokiam svarbiam reikalui kaip priešgaisrinė apsauga. Kauno kalėjimo išlaikymas 9 dešimtmetyje savivaldai per metus vidutiniškai kainavo 4703 rub., bet jokios kompensacijos iš išdo ji negaudavo³¹⁵. Iš kitų miestų daugiau šių išlaidų turėjo Šiauliai ir Panevėžys, pastarajame jos labai išaugo 1895 m., mieste pastačius naują modernų kalėjimą³¹⁶. Savivaldos išlaidas kalėjimams VRM kompensuodavo, bet ši kompensacija beveik niekada nepadengdavo visų išlaidų, kartais skirtumas savivaldos nenaudai buvo didžiulis, o kaip matyti iš lentelės Nr. 12 net trečdaliu atvejų miestai jokių kompensacijų nesulaukdavo. XIX a. 10-ajame dešimtmetyje kalėjimų išlaikymą visiškai perėmė valstybės išdas.

³¹⁵ 1889 01 19 Kauno miesto dūmos žurnalinis nutarimas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1177, l. 2.

³¹⁶ A. Astramskas, Panevėžio m. biudžetas XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje, p. 34–49.

Lentelė Nr. 12. Valstybės išdo kompensacija savivaldos institucijoms už kalėjimų išlaikymą

Miestas, metai	Išleista kalėjimo išlaikymui (rub.)	lėšų	Gauta kompensacija iš VRM (rub.)
Kaunas, 1882 m.	9002,5		-
Šiauliai, 1884 m.	2484		120
Panevėžys, 1882 m.	1139,82		-
Ukmergė, 1890 m.	1000		-
Telšiai, 1889 m.	1000		1000
Raseiniai, 1884 m.	1350		1000
Zarasai, 1884 m.	907		-
Kaunas, 1895 m.	?(išlaidų sąmatoje išlaidos nenurodomos)		1900
Šiauliai, 1895 m.	1800 rub.		800
Panevėžys, 1895 m.	2856,97		2400
Ukmergė, 1896 m.	818,45		803
Telšiai, 1895 m.	1000		760
Raseiniai, 1897 m.	537		-
Zarasai, 1895 m.	850		700

Šaltinis: Savivaldos institucijų biudžetų sąmatos

Išlaidos kariuomenės reikalams visiškai neatitinka šiandieninės savivaldos sampratos. Tačiau būtent šiam punktui tekdavo didžiausios stambiausių gubernijos miestų biudžetų lėšos, dažnai viršydavusios trečdalį miesto biudžeto. Išlaidų kariuomenei neišvengė nė vieno miesto savivalda, net ir tos kurių teritorijoje nebuvo pastovių karinių dalinių.

1890 m. Ukmergėje nebuvo karinio dalinio, bet savivaldai teko mokėti už apskrities karinio viršininko, karinio konvojaus komandos ir neliečiamų atsargų sandėlio patalpų nuomą, apšvietimą ir šildymą. Be to miestas turėjo išlaidų dėl per jį vykstančių kariškių apgyvendinimo. Telšiuose 1913 m. nuolatinio dalinio irgi nebuvo, bet patalpų kariniam viršininkui, naujokų ėmimo punktui ir pravažiuojantiems karininkams išlaikymas sudarė 12,3% nedidelio

savivaldos biudžeto³¹⁷. Kitose savivaldos institucijose išlaidų armijai struktūroje nesant įgulos buvo panaši. Mieste pastoviai įsikūrus kariniam daliniui, savivaldos išlaidos armijai šoktelėdavo keletą kartų.

Palyginus savivaldos institucijų išlaidas armijos reikalams ir iš valstybės išdo gautas subsidijas (lentelė Nr. 13) akivaizdžiu tampa faktas, kad valdžia jų beveik niekada visiškai nekompensuodavo. Tik 1912 m. Kaune, 1889 m. Telšiuose ir 1913 m. Zarasuose subsidijos viršija išlaidas, nes buvo gražinamos ankstesnių metų skolos savivaldai, o Raseiniuose 1884 m. išlaidos ir kompensacija subalansuota. Tuo tarpu dvidešimt trimis atvejais iš dvidešimt aštuonių savivaldos institucijos iš savo biudžetų didesniu ar mažesniu laipsniu subsidijavo Rusijos imperijos kariuomenę.

Privalomas lėšas policijai, kalėjimams, kariuomenei savivaldos nariai suvokė kaip jiems primestą prievolę išlaikyti valstybės institucijas ir į tokią situaciją žvelgė negatyviai. Manyta, kad ši savivaldai priskirta ir nuolat didėjanti našta atima galimybę piniginius resursus panaudoti sritims, kurios savivaldos institucijų narių nuomone bendruomenėms buvo prioritetinės. Todėl šių išlaidų augimui buvo priešinamasi, nuolat reikalaujama jų kompensacijos, šiais klausimais nuolat vyko konfliktai su imperijos valdžia³¹⁸.

Lentelė Nr. 13. Valstybės išdo kompensacija savivaldos institucijoms už išlaidas armijai

Miestas, metai	Suplanuotos išlaidos armijai	Numatyta kompensacija
Kaunas, 1882 m.	56 036 rub.	45 432 rub.
Kaunas, 1895 m.	95 676 rub.	74 188 rub.
Kaunas, 1907 m.	133 509 rub.	105 331 rub.
Kaunas, 1912 m.	69 135 rub.	91691 rub.
Šiauliai, 1884 m.	18 800 rub.	16 507 rub.
Šiauliai, 1895 m.	1180 rub.	-
Šiauliai, 1907 m.	18 801 rub.	13 578 rub.
Šiauliai, 1914 m.	6236,14 rub.	3223 rub.

³¹⁷ Ukmergės 1890 m. biudžeto projektas, *Ковенская губернская ведомости*, 1890, №. 35; 1913 m. Telšių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1894, l. 15–33.

³¹⁸ Plačiau poskyryje „Pastangos ginti savivaldos autonomiją ir interesus“.

Panevėžys, 1882 m.	8916,66 rub.	7700 rub.
Panevėžys, 1895 m.	12 670 rub.	10 357,75 rub.
Panevėžys, 1907 m.	18 301,87 rub.	12 946,43 rub.
Panevėžys, 1913 m.	1020 rub.	957,64 rub.
Ukmergė, 1890 m.	708 rub.	678,75 rub.
Ukmergė, 1896 m.	10704,48 rub.	7578,35 rub.
Ukmergė, 1906 m.	6799,7 rub.	3843,5 rub.
Ukmergė, 1914 m.	591,33 rub.	138 rub.
Telšiai, 1889 m.	3506,75 rub.	4006,75 rub.
Telšiai, 1895 m.	300 rub.	250 rub.
Telšiai, 1907 m.	1320 rub.	1000 rub.
Telšiai, 1913 m.	1519 rub.	430 rub.
Raseiniai, 1884 m.	9711,5 rub.	9711,5 rub.
Raseiniai, 1897 m.	2358,95 rub.	700 rub.
Raseiniai, 1907 m.	1850 rub.	1311 rub.
Raseiniai, 1914 m.	1386 rub.	2952 rub.
Zarasai, 1884 m.	61 rub.	-
Zarasai, 1895 m.	940 rub.	197 rub.
Zarasai, 1907 m.	471 rub.	227 rub.
Zarasai, 1913 m.	817 rub.	971,47 rub.

Šaltinis: sudaryta pagal savivaldos institucijų biudžetų sąmatas

Miestiečių gyvenimo kokybei svarbią įtaką turėjo savivaldos investicijos į miesto infrastruktūrą bei gerbūvį. Nagrinėjamu metu miestuose sparčiai daugėjo gyventojų, vyko greita miestų teritorijų urbanizacija, todėl savivaldai teko kurti miesto infrastruktūrą naujuose kvartaluose. Vandentiekis ir kanalizacija tapo būtinybe, apšvietimui imta naudoti elektra, keitėsi transporto priemonės, plėstas telefono tinklas. Savivaldos institucijoms suspėti su inovacijomis buvo sunku. Tyrimo metu analizuojamuose šaltiniuose dažni nusiskundimai, kad būtent šiai savivaldos veiklos sričiai pinigų ypač trūksta, jos skiriamos nereguliariai, tik retais atvejais vykdyti to meto kontekste stambūs infrastruktūros projektai. Realiai miestų gerbūvio tvarkymo finansavimas intensyvėjo, nors ir ne taip greitai kaip norėjosi amžininkams. Tam skirtos lėšos visur (išskyrus Telšius) išaugo po keletą ar keliolika kartų ir lenkė bendrą miestų išlaidų augimą. Savivaldos institucijos suprato gerbūvio tvarkymo svarbą, laikė

tai prioritetu ir pagal galimybes didino skiriamas lėšas. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Kaune, Panevėžyje, Ukmergėje biudžeto dalis skirta komunaliniam ūkiui sudarė daugiau kaip 10 %, Šiauliuose ir Zarasuose daugiau kaip po 20 % biudžeto.

Rusijos imperijoje nagrinėjamu laikotarpiu švietimo sistemą kontroliavo ir didžiąja dalimi finansavo valstybė, tik po 1905 m. savanoriškos asociacijos ir asmenys ėmė dažniau gauti leidimus steigti privačias mokyklas. Imperijos valdžia savivaldai šiose srityse numatė antraeilį vaidmenį. Nežiūrint į tai, kai kurios iš jų aktyviai rūpinosi švietimu. Čia apžvelgsime, kiek ir kaip savivalda savo finansiniais resursais naudojosi švietimo reikalams, plačiau švietimo plėtros iniciatyvas palikdami aptarti tam skirtame disertacijos skyriuje „Savivaldos institucijų įtaka miestų švietimo ir kultūros raidai“.

Beveik visos apskričių centrų savivaldos institucijos savo gyvavimą pradėjo švietimui skirdamos kuklų dėmesį. Šiauliai iki pat XIX a. pabaigos išsivertė su vieninteliu išlaidu punktu – mokėjo 535 rub. subsidiją miesto pradinei parapinei mokyklai. Nuo 1897 m. pradėta mokėti kasmetinė 1000 rub. subsidija Šiaulių mergaičių gimnazijai, vėliau pradėtos remti keturklasė pradinė mokykla ir žydų pradinė mokykla. Išlaidos švietimui labai išaugo prieš Pirmąjį pasaulinį karą savivaldos institucijoms susirūpinus pradiniu švietimu, šiek tiek lėšų imta skirti mokinių pašalpoms³¹⁹. Nagrinėjamu laikotarpiu išlaidos švietimui ir sveikatos apsaugai Šiauliuose išaugo 8 kartus, jos tapo svarbia miesto išlaidų dalimi. Greičiausia ši suma augo XX a. pradžioje, savivaldai švietimą ėmus laikyti svarbiu savo veiklos prioritetu.

Panevėžyje reguliariau skirti lėšas švietimo įstaigoms pradėta XX a. pradžioje. Buvo subsidijuojamos mieste veikusios pradinės mokyklos, XX a. pradžioje dūmos buvo remiama ir Realinė mokykla, svarbiausias Panevėžio savivaldos prioritetas švietimo srityje XX a. pradžioje buvo mergaičių vidurinio mokyimo rėmimas. Kaip ir Šiauliuose, Panevėžio savivaldoje XX a. pradžioje išlaidos švietimui greitai didėjo, augimo tempai abiejuose miestuose panašūs.

³¹⁹ 1914 m. sausio 30 d. Šiaulių dūmos protokolo kopijos, *LVI*A, f. 1567, ap. 1, b. 1923, l. 37–38.

Vertinant viso biudžeto raidos kontekste, aiškėja ryški tendencija – XX a. pradžioje švietimas kartu su miesto tvarkymu tapo Panevėžio savivaldos prioritetu, jiems skirta daugiausia iniciatyvų ir lėšų³²⁰.

Ukmergės savivalda labai ilgai švietimui rodė minimalų dėmesį ir lėšų jam skyrė mažai. XX a. pradžioje pradinėms mokykloms skiriamos lėšos išaugo³²¹. Požiūris į švietimo poreikius pasikeitė po to, kai 1907 m. mieste atidaryta nevalstybinė gimnazija, kurios iniciatoriais buvo ir savivaldos institucijų nariai. Dalį gimnazijos išlaikymo išlaidų prisiėmė miestas, be to už 20 000 rub. nupirko šiai mokyklai pastatą. Kasmetinėms jos reikmėms savivaldos institucijos paskyrė 2000 rub., bet gimnazija buvo nerentabili, kaupėsi deficitas, kuriam padengti 1914 m. biudžete savivalda numatė 19 628 rub., tai sudarė net 41% miesto biudžeto. Esant dideliame lėšų gimnazijai trūkumui savivaldos institucijos nusprendė pardavinėti miestui priklausiusį mišką ir taip dengti mokyklos deficitą³²². Plačiau ši Ukmergės savivaldos iniciatyva bus aptarta skyriuje „Savivaldos institucijų įtaka miestų švietimo ir kultūros raidai“.

Telšių savivalda daugiau lėšų skirti švietimui pradėjo 1909 m., kai nutarė kasmet skirti po 1100 rub. Telšiuose įkurtai privačiai vidurinei mokyklai. Be to, 1911 m. nuspręsta pradėti mokėti nedideles subsidijas dviem pradinėms mergaičių mokykloms. Esant nedideliame miesto biudžetui, išlaidas švietimui tai kilstelėjo į trečią vietą³²³. Raseinių ir Zarasų savivaldos institucijos skirdavo

³²⁰ 1882 m. Panevėžio biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 24, l. 61–68; 1895 m. Panevėžio biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 43, l. 49–56; 1907 m. Panevėžio biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 65, l. 154–164, 173–184; 1913 m. Panevėžio biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 72, l. 177–198; A. Astramskas, Panevėžio m. biudžetas XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje, p. 34–49; J. Gaideliene, Švietimas, *Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m.*, Panevėžys, 2003, p. 219–245.

³²¹ Ukmergės 1890 m. biudžeto projektas, *Ковенская губернская ведомости*, 1890 г., №. 35; Ukmergės 1896 m. biudžeto projektas, *Ковенская губернская ведомости*, 1896, №. 39; Ukmergės 1906 m. biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1296, l. 10–46; Ukmergės 1914 m. biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2030, l. 14–54.

³²² 1907 m. vasario 26 d. Ukmergės dūmos posėdžio protokolo kopija, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1390, l. 2; 1910 m. rugsėjo 28 d. Ukmergės miesto galvos raštas Kauno gubernatoriui, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1390, l. 122–126; 1912 m. rugsėjo 5 d., 1913 m. kovo 11 d. ir 1913 m. kovo 13 d. Ukmergės dūmos posėdžių protokolų kopijos, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1390, l. 177–179.

³²³ 1889 m. Telšių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2633, l. 23–38; 1895 m. Telšių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2633, l. 23–38; 1907 m. Telšių biudžeto projektas, *Ковенская губернская ведомости*, приложения, 1907, №. 17; 1913 m. Telšių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1894, l. 15–33.

nedideles subsidijas pradinėms mokykloms, bet didesnių sumų švietimo reikalams nenaudojo, todėl švietimui skirtų lėšų dalis jų biudžetuose sudarė tik keletą procentų³²⁴.

Kauno savivaldos išlaidos švietimui iki XX a. pradžios daugiausia apsiribojo valstybės išdui skirta pašalpa pradinių mokyklų išlaikymui bei stipendijomis mieste esančių mokyklų neturtingiems moksleiviams kauniečiams³²⁵. Nuo 1880 m. Kauno savivaldos institucijos ėmė skirti stipendijas miesto pradinių ir vidurinių mokyklų mokiniams, ypač šis procesas suintensyvėjo XX a. pradžioje. Dažniausia kokio nors valdančios dinastijos jubiliejaus proga buvo steigiamos nuolatinės stipendijos konkrečioje mokykloje, nors pasitaikydavo ir stipendijų, paskirtų konkretaus savivaldos institucijos nario ar tarnautojo vaiko mokslams paremti. 1912 m. galiojo vienuolika tokių dūmos sprendimų, kuriais stipendijos kasmet buvo paskirstomos kelioms dešimtims moksleivių, iš viso šiam reikalui numatyta išleisti 3303 rub.³²⁶

XX a. pradžioje Kauno savivalda pradėjo skirti nuolatinės subsidijas mieste veikiančioms mokykloms, ne tik valstybinėms, bet ir privačioms. 1900 m. nuspręsta kasmet 1000 rub. skirti Kauno amatų mokyklai bei 645 rub. dviklasei mergaičių mokyklai (tiesa, tai įvyko vietos valdžios iniciatyva, tokia pat suma miestui sumažinus policijos išlaikymo sąnaudas)³²⁷. 1908 m. dūma prisiėmė įsipareigojimą kasmet išmokėti Kauno miesto mokyklai 1500 rub., 1909 m. nutarė mokėti 2000 rub. dydžio nuolatinę pašalpą Kauno komercijos mokyklai³²⁸. Be to, savivaldos institucijos lėšų skirdavo mokyklų pastatų statybai. 1900 m. ji pasiskolino 10 400 rub. Amatų mokyklos pastato statybai, 1911 m. skyrė 5000 rub. Talmud Toros mokyklos pastatui ir dar 60 000 rub.

³²⁴ 1884 m. Raseinių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2382, l. 32–33; 1897 m. Raseinių biudžeto ataskaita, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2831, l. 52–55; 1907 m. Raseinių biudžeto projektas, *Ковенская губернская ведомости*, 1907, №. 14; 1914 m. Raseinių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2846, l. 6–33; 1884 m. Zarasų biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2380, l. 27–35, 37–47; 1895 m. Zarasų biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 434, l. 11–46; 1907 m. Zarasų biudžeto projektas, *Ковенская губернская ведомости*, 1907, №. 33; 1913 m. Zarasų biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1922, l. 13–32.

³²⁵ 1882 m. Kauno miesto išlaidų sąmata, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 5868, l. 21–33; 1912 m. Kauno miesto išlaidų sąmata, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1386, l. 364–384.

³²⁶ 1912 m. Kauno miesto išlaidų sąmata, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1386, l. 364–384.

³²⁷ 1902 05 07 Kauno dūmos nutarimas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1319, l. 160–163.

³²⁸ 1912 m. Kauno miesto išlaidų sąmata, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1386, l. 364–384.

nusprendė skirti Komercijos mokyklos pastatui pastatyti³²⁹. Nors savivaldoje dominavo krikščionys, bet, kaip bus atskleista tolimesniuose skyriuose, žydų bendruomenės poreikių ji neignoravo, dažniausiai tenkino jų prašymus ir pasisakė už lygias visų imperijos pavaldinių teises.

Kauno gubernijos savivaldos institucijų biudžetų struktūros pokyčiai įrodo, kad XX a. pradžioje daugumos jų finansavimo prioritetu tapo švietimas. Labiausia tai būdinga savivaldos institucijoms, kuriose reikšmingą įtaką turėjo inteligentai – Kaunui, Šiauliams, Panevėžiui. Ukmergė irgi vykdė gubernijos kontekste svarbius švietimo projektus, kuriems ieškojo papildomų finansavimo šaltinių. Švietimo poreikiams buvo naudojamos išaugusios miestų pajamos, gaunamos už nekilnojamą turtą, miestų pastatų ir įmonių akumuliuojamos lėšos, kreditai. Todėl išlaidos švietimui amžiaus pradžioje didėjo, kai kuriais atvejais labai sparčiai.

Kauno savivalda nuo 1909 m. ėmė Raudonojo Kryžiaus ligoninei mokėti kasmetinę 1200 rub. dotaciją, už tai gaudamas teisę į tris nemokamas ligoninės lovas neturtingiems miestiečiams³³⁰. Be to, Kaunas nereguliariai skirdavo pastebimas lėšų sumas kultūros poreikiams. Svarbiausias savivaldos institucijų įgyvendintas kultūros projektas – Miesto teatro pastato statyba, tam 1890–1891 m. panaudota 35 140 rub., 1895 m. pastato šiltinimui dūma paskyrė dar 1100 rub., pastato remontui 1910 m. išleista 7925 rub., tam pačiam tikslui 1914 m. buvo suplanuota 2480 rub.³³¹.

Savivaldos institucijoms dėl blogai surenkamų pajamų ne visuomet pavykdavo einamaisiais metais padengti įvykdytas išlaidas, ir taip kaupdavosi skolos. Kai kurias iš jų savivaldos institucijos perėmė net iš priešreforminių laikų. 1882 m. Panevėžio savivalda turėjo 8668,96 rub. skolų, iš jų 2498,35 rub. numatyta padengti einamaisiais metais. Tiesa, to ne tik nepavyko įgyvendinti,

³²⁹ 1900 04 05 Kauno dūmos nutarimas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1299, l. 101–103; 1911 10 13 Kauno dūmos nutarimas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1383, l. 291–292; 1911 11 24 Kauno dūmos nutarimas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1383, l. 328–330;

³³⁰ 1909 09 10 Kauno dūmos nutarimas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1378, l. 174–175.

³³¹ 1892 12 16 Kauno dūmos nutarimas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1214, l. 232; 1895 07 26 Kauno dūmos nutarimas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1242, l. 234–236; 1910 12 16 Kauno dūmos nutarimas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1381, l. 442; 1914 05 22 Kauno dūmos nutarimas *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1389, l. 134.

bet ir skolų suma išaugo iki 9472,22 rub. Telšių 1888 m. biudžete buvo 2753,31 rub. deficitas³³². Kauno savivaldos 1882 m. biudžeto išlaidų sąmatoje buvo numatyta 24% išlaidų skirti ankstesnių metų išlaidoms padengti³³³. Neįvykdytos išlaidos labiau būdingos pirmųjų dviejų dešimtmečių savivaldos institucijų biudžetams, vėliau jų sumos sumažėjo ir visai išnyko. Taip įvyko dėl dviejų priežasčių. Savivaldos institucijos ėmė realiau planuoti savo biudžetus ir dalį skolų gražino. Kita vertus skolos imtos nebetrakti į einamųjų metų biudžetus, joms apskaityti pradėtos sudarinėti atskiros sąmatos.

Pirmojo pasaulinio karo pradžia savivaldos biudžetams padarė mažesnę įtaką nei galima tikėtis. Su karu susijusios išlaidos biudžetuose atsirado antroje metų pusėje. Lapkričio 25 d. Raseinių įgaliotinių susirinkimas patvirtino papildomą sąmatą, kurioje numatė 1308 rub. padidinti policijai skirtas lėšas ir 600 rub. skirti karių mobilizacijos patalpoms išlaikyti. Šioms išlaidoms buvo papildomai gauta valstybės subsidija, ir palyginti su bendru miesto biudžetu jos sudarė labai nedidelę dalį³³⁴. Šiauliai su pinigų trūkumu karo reikmėms susidūrė dar jam neprasidėjus. Liepos 25 d. Šiaulių miesto galva telegrama gubernatoriaus paprašė skubiau pervesti policijos reikmėms skirtą subsidiją ir leisti ją panaudoti prasidėjusiai mobilizacijai, bet gubernatorius su tuo nesutiko ir nurodė mobilizacijai naudoti kitas biudžeto išlaidas. Tuomet dūma skubiai paskolino 6000 rub. iš jos administruojamos žydų rinkliavos (šaltinyje nenurodoma kurios) ir juos panaudojo daugiausia mobilizuotų karių šeimoms šelpti, vėliau ši savivaldos skola gubernijos valdybos buvo nurašyta. Be to, Šiauliams paskirta papildoma 2278,33 rub. dotacija už kurią buvęs sandėlis pertvarkytas į mobilizacinį punktą: jame pastatytos krosnys, duonkepės, įrengta valgykla³³⁵. Kauno savivaldos institucijos 1914 m. parengė papildomą biudžeto

³³² 1895 m. Panevėžio biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 24, l. 51–68; Telšių 1888 m. neįvykdytų išlaidų žiniaraštis, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2633, l. 20–21.

³³³ 1882 m. Kauno miesto išlaidų sąmata, *KRVA*, f. 1-61, ap. 2, b. 5868, l. 21–33.

³³⁴ Papildoma Raseinių sąmata, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2846, l. 75–79.

³³⁵ 1914 m. liepos 25 d. telegrama ir atsakymas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2020, l. 84, 86; Papildomos Šiaulių biudžeto sąmatos, ten pat, l. 92–95, 101–104;

sąmata, kurioje numatė „neatidėliotiniems reikalams“, susijusiems su mobilizacija, panaudoti 14 532 rub. iš miesto atsargos kapitalo³³⁶.

1915 m. biudžetų projektai taip pat nerodė poslinkio į žymų „karinių“ išlaidų didinimą. Svarbioje strateginėje sankryžoje buvusios Ukmergės biudžetė karas atsiliepė labai nežymiai, naujų išlaidų rūšių neatsirado, sąmata labai primena 1914 m. biudžetą. Raseiniuose 1915 m. išlaidos karo prievolės reikalams palyginus su 1914 m. projektu ir lapkritį patvirtinta papildoma sąmata net šiek tik sumažėjo, bendras biudžeto dydis panašus, naujų išlaidų punktų neatsirado³³⁷. O štai Zarasų savivaldos institucijos 1915 m. suplanavo naują išlaidų punktą – 3000 rub. pašalpoms mobilizuotiems kariams ir dar 1000 rub. jų šeimoms, be to, 500 rub. skirta statomam mūriniam ginklų sandėliui. Gauti valstybės kompensaciją už šias išlaidas neplanuota³³⁸. Kauno savivalda numatė, kad dėl dalies gyventojų išvykimo bei verslo ir prekybos nuosmukio nepavyks surinkti nekilnojamo turto ir kitų mokesčių, todėl deficitą nusprendė padengti iš vandentiekio ir kanalizacijos įrengimui suplanuotų lėšų, nes šie darbai karo sąlygomis nutrūko³³⁹.

Miestų biudžetai nagrinėjamu laikotarpiu patyrė struktūrinius pokyčius, keitėsi pajamų šaltinių reikšmė. Keturiuose miestuose – Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje ir Ukmergėje savivaldos institucijų biudžetai didėjo. Jų augimą skatino ne tik ekonominė miestų plėtra ir augančios valstybės subsidijos, bet ir tikslinga savivaldos institucijų politika, kuria buvo siekiama pajamų didėjimo. Valdžia savivaldos institucijas irgi skatino didinti savo pajamas, bet tikėjosi jas panaudoti savo tikslams.

Miestų nuostatais „įrėmintą“ savivalda didelę dalį disponuojamų lėšų naudojo įvairioms valstybės funkcijoms ir programoms vykdyti: policijos, armijos, kurį laiką ir kalėjimų išlaikymui. Valdžia nuolat vertė savivaldą didinti lėšas policijai ir visur, išskyrus Ukmergę, šios išlaidos augo greičiau nei didėjo

³³⁶ 1914 m. Kauno papildoma pajamų sąmata, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1389, l. 257–258.

³³⁷ Paaiškinamasis raštas prie 1915 m. Raseinių biudžeto, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2133, l. 16–17; 1915 m. Raseinių biudžeto projekto santrauka, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2137, l. 6.

³³⁸ Zarasų 1915 m. biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2140, l. 32–62.

³³⁹ 1915 04 02 Kauno dūmos nutarimas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1392, l. 39–42.

savivaldos institucijų biudžetai. Šias išlaidas miestams dalinai gražinti pradėta tik nuo 1906 m. Išlaidos armijos ir policijos išlaikymui miestams iš valstybės biudžeto buvo kompensuojamos tik tuomet, kai tapdavo akivaizdu, jog savivaldai jos nepakeliamos. Tokiu būdu imperijos valdžia naudojosi savivaldos finansiniais ir administraciniais resursais valdančiojo režimo palaikymui ir stiprinimui. Tokia valdžios finansų politika neatitiko miestų bendruomenių interesų.

Neatsižvelgiant į valdžios intencijas savivaldos institucijoms jų iniciatyva pavyko pakeisti išlaidų struktūrą, todėl miestų bendruomenių poreikius atitinkantiems tikslams skirtos lėšos išaugo keletą ar net keliolika kartų. Nuo XIX a. pabaigos dauguma Kauno gubernijos savivaldos institucijų ėmėsi finansuoti švietimo iniciatyvas, augo finansavimas miestų komunaliniam ūkiui. Taip gaunamas papildomas lėšas savivaldybės iš dalies naudojo savo nuožiūra miestų bendruomenių lūkesčius atitinkantiems ir miestiečiams svarbiems projektams įgyvendinti. Tai būdinga ir kitoms modernėjančioms Rusijos imperijos savivaldos institucijoms, kurių sudėtyje dominavo inteligentai, besistengiantys realizuoti bendruomenėms svarbius infrastruktūros (elektros apšvietimo, vandentiekio ir kt.) bei socialinius (švietimo, kultūros, socialinės globos) projektus³⁴⁰. Ypač po 1905–1906 m. revoliucijos savivalda susikoncentravo į „mažus darbus“, kuriais buvo siekiama gerinti gyvenimo sąlygas mietuose. Šioje srityje jos net parėmė lyderystę iš imperijos valdžios³⁴¹. Kauno gubernijos miestų biudžetų kaitos tendencijos atitiko imperijos savivaldos raidos kontekstą.

³⁴⁰ П. Попов, *Городское самоуправление Воронежа, 1870–1918*, с. 339–346.

³⁴¹ И. Герасимов, М. Могильнер, С. Глебов, *Новая имперская история Северной Евразии, часть 2*, 2017, с. 442, 443, 534, 535, 572, 573, 590, 591.

4. SAVIVALDOS INSTITUCIJŲ ĮTAKA MIESTŲ ŠVIETIMO IR KULTŪROS RAIDAI

Nagrinėjama laikotarpiu miestų bendruomenėse vyko jų modernėjimas. Šiame procese svarbus vaidmuo teko švietimui, kurio dėka iš įvairių socialinių sluoksnių kilę individai visuomenėje galėjo pasiekti ir įtvirtinti aukštą socialinį statusą. Kita vertus, švietimas „demokratizavo“ visuomenę ir išsilavinusius įvairios socialinės kilmės asmenis integravo į visas socialines grupes apimančią miesto bendruomenę. Švietimo, kaip „socialinio lifto“, vaidmenį gerai suprato visos miestų bendruomenės, todėl jos siekė plėtoti mokyklų tinklą ir mokslo prieinamumą. Šioje srityje sutapo skirtingų socialinių grupių, įvairaus profilio savanoriškų asociacijų ir savivaldos interesai.

Kaip jau minėta, Miestų nuostatų analizėje, Rusijos imperijos valdžia švietimo sistemoje savivaldai buvo numačiusi antraeilį vaidmenį, iš esmės jos matytos kaip mokyklų finansuotojos, o jų įtaka formuojant mokyklų tinklą turėjo būti maža. Švietimo programos ir turinys buvo naudojamos imperinės ideologijos sklaidai, be valdžios institucijų jokie kiti institutai formaliam švietimui įtakos daryti negalėjo. Šiaurės vakarų krašte suvaržymai buvo dar didesni nei „rusiškose“ gubernijose, savivaldos galimybės remti švietimo iniciatyvas dar labiau ribotos, jos negalėjo daryti įtakos mokyklų tinklui. Situacija pasikeitė po 1905 m., tuomet Šiaurės vakarų krašte privatiems asmenims leista steigti pradžines ir vidurines mokyklas, išplėstos savivaldos galimybės remti bendruomenėse kilusias švietimo iniciatyvas. Tiesa, mokymo turinys toliau griežtai kontroliuotas³⁴². Nežiūrint į tai, kad įstatymai savivaldos veiklą švietimo srityje labai apribojo, jose reiškėsi įvairios iniciatyvos, kurių tikslas buvo suteikti bendruomenių nariams platesnes galimybes siekti išsilavinimo. Savivaldoje pirmiausia orientuotasi į vidurinio mokslo plėtrą, nes esant dideliame jo poreikiui iki XX a. pradžios tik trijuose Kauno gubernijos miestuose buvo valstybinės vidurinės mokyklos, kurios negalėjo priimti visų

³⁴² O. Mastianica, *Pravėrus namų duris: moterų švietimas Lietuvoje XVIII a. pabaigoje – XX a. pradžioje*, Vilnius, 2012, p. 141–171.

norinčių mokytis. Nors pradinių mokyklų irgi buvo nepakankamai, bet jos bent jau egzistavo visose miestuose, šios mokyklos savivaldos institucijų irgi buvo remiamos lėšomis. Šiame skyriuje pirmiausia bus aptartos rezultatyvios savivaldos institucijų iniciatyvos švietimo srityje iki 1905 m., vėliau nagrinėsime naują iniciatyvų bangą valdžios režimui tapus liberalesniam (daugiausia apsiribosime vidurinių mokyklų steigimu). Po to stabtelėsime prie neįgyvendintų švietimo iniciatyvų bei aptarsime savivaldos vykdytus kultūrinio pobūdžio projektus.

Iki XX a. pradžios žinoma apie svarbų dviejų savivaldos institucijų indėlį įkuriant vidurines mokyklas. Pirmoji rezultatyvi miesto bendruomenės iniciatyva švietimo srityje užfiksuota Panevėžyje. Tiesa, reikia pripažinti, kad pagrindinis vaidmuo šiame projekte teko apskrities bajorijai. 1879 m. grupė apskrities dvarininkų kreipėsi į Panevėžio apskrities bajorų vadovą prašydami pradėti gimnazijos steigimo procedūrą³⁴³. Vilniaus švietimo apygarda (toliau – VŠA) su pasiūlymu iš esmės sutiko, bet kadangi gubernijoje tuo metu veikė dvi gimnazijos (Kaune ir Šiauliuose), siūlė, kad Panevėžyje būtų atidaryta ne gimnazija, o realinė mokykla (Реальное училище)³⁴⁴. Atsižvelgdamas į šią nuomonę Panevėžio apskrities bajorų vadovas ir miesto dūmos narys Pawełas Puzyna³⁴⁵ dūmos posėdyje iškėlė iniciatyvą Panevėžyje įsteigti Realinę mokyklą. Matyt, šis reikalas buvo iš anksto suderintas su dūmos nariais, nes dūma iniciatyvą, kuriai realizuoti reikėjo nemažų resursų, palaikė be diskusijų. Ji padėjo bajorų vadovui už jau atliktą darbą rūpinantis leidimu mokyklai ir įsipareigojo jos pastato statybai nemokamai suteikti sklypą ir 10 000 rub.³⁴⁶.

³⁴³ Grupės Panevėžio apskrities dvarininkų kreipimasis į bajorų vadovą (data nenurodoma, numanoma 1879 m.), *LVIA*, f. 708, ap. 2, b. 1540, l. 2–3.

³⁴⁴ 1881 06 16 Švietimo ministerijos raštas, *LVIA*, f. 708, ap. 2, b. 1540, l. 6–9.

³⁴⁵ P. Puzyna (1839–1910) kilęs iš kunigaikščių Puzynų giminės. Mokėsi Maskvos universiteto teisės fakultete, 1879 m. paskirtas Panevėžio apskrities bajorų vadovu. Kredito įstaigų, pramonės įmonių iniciatorius ir steigėjas, žemės ūkio parodų organizatorius. Bankrutavus jo įmonėms 1890 m. nuteistas 10 m. tremties. Bylos aplinkybės neaiškios, galimi politiniai aspektai. Žinoma, kad jis 1889 m. kartu su tuometiniu Panevėžio realinės mokyklos kapelionu A. Jakštu-Dambrausku protestavo prieš mokinių katalikų varymą melstis į cerkvę.

³⁴⁶ 1879 10 02 Panevėžio dūmos posėdžio protokolas, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 14, l. 25; visas miesto biudžetas tuo metu buvo apie 20 000 rub.

1881 m. mokyklą leista atidaryti³⁴⁷. Dūma mokyklai nupirko žemės sklypą³⁴⁸, miesto galva Justinas Moszinskis dalyvavo mokyklos pastato statybos komitete, įėjo ir į Statybos komisiją, kuri betarpiškai vadovavo statyboms³⁴⁹. Atidarius Realinę mokyklą ir pastačius jos pastatą, 1886 m. savivaldos institucijos papildomai įsipareigojo nemokamai perduoti mokyklai greta esantį sklypą moksleivių žemės ūkio praktikai, jei šis dalykas būtų pradėtas dėstyti³⁵⁰. Mokyklos steigimo iniciatorių motyvai būdingi modernėjančiai visuomenei ir atitiko tuo metu populiaros pozityvistinės veiklos programos nuostatus. Su mokyklos steigimu ir švietimo plėtra steigėjai siejo platų vilčių ratą: žemės ūkio, pramonės ir prekybos plėtrą, valstiečių emancipaciją (naujas karjeros galimybes ir integraciją į modernią miesto bendruomenę), liaudies gerovės augimą³⁵¹. Savivaldos indėlis steigiant Realinę mokyklą buvo svarbus, jos palaikymas bei lėšos buvo reikšmingos iniciatyvą realizuojant ir demonstruoja palankų savivaldos institucijų narių požiūrį į švietimo plėtrą mieste.

Šiauliuose nuo 1851 m. egzistavo valstybinė Šiaulių berniukų gimnazija (Шавельская мужская гимназия), tačiau trūko vidurinės mokyklos mergaitėms. Todėl vietos bendruomenėje XIX a. pabaigoje sklido mintis apie joms skirtos vidurinės mokyklos atidarymą. 1898 m. savivaldos iniciatyva ir lėšomis, bendradarbiaujant su apskrities dvarininkais ir žydų bendruomene, įsteigta Šiaulių mergaičių gimnazija (Шавельская женская въ память Священного Коронования Ихъ Императорскихъ Величествъ 14-го мая 1896 г. гимназия)³⁵².

По 1905–1906 m. revoliucijos valdančiam režimui tapus liberalesniam ir visuomenei suteikus daugiau teisių švietimo srityse miestuose prasidėjo intensyvus privačių vidurinių mokyklų steigimo etapas. Plėtojant mokyklų

³⁴⁷ *Собрание узаконений и распоряжений правительства*, 1881 г. 27 октября, №. 109.

³⁴⁸ 1880 12 19 Panevėžio dūmos posėdžio protokolas, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 21, l. 192–193.

³⁴⁹ Panevėžio apskrities dvarininkų susirinkimo protokolo išrašas, *LVIA*, f. 708, ap. 2, b. 1540, l. 18.

³⁵⁰ 1886 08 05 Panevėžio dūmos posėdžio protokolo kopija, *LVIA*, f. 708, ap. 2, b. 1540, l. 158.

³⁵¹ 1881 12 23 Panevėžio apskrities bajorų vadovo kreipimasis į valsčių valdybas, *LVIA*, f. 708, ap. 2, b. 1540, l. 21.

³⁵² К. Гуковский, И. Пташкин, Городъ Шавли, *Памятная книжка Ковенской губернии на 1903 год*, Ковна, 1902, приложения, с. 60–61; О. Mastianica, *Pravėrus namų duris: moterų švietimas Lietuvoje XVIII a. pabaigoje – XX a. pradžioje*, p. 163.

tinklą bendradarbiavo savivaldos institucijos, įvairios bendruomenės ir savanoriškos asociacijos bei bajorija. XX a. pradžioje savivaldos institucijos ne tik steigė mokyklas, bet ir ėmė drąsiau reikšti savo požiūrį į švietimo padėtį, kartais net siekė daryti įtaką mokymo turiniui. Panevėžio dūmos 1905 m. rugpjūčio 8 d. posėdyje svarstyta švietimo būklė ir perspektyvos mieste. Pranešėjas Walerijonas Antonowiczius konstatavo, kad miestas švietimo srityje atsilieka nuo Mintaujos ir Liepojos (šių miestų mokyklos buvo gerai pažįstamos panevėžiečiams ir laikytos sektinu pavyzdžiu.), kaltino valdiškų mokyklų mokytojus atotrūkiu nuo bendruomenės ir siūlė dūmai paskirti savo globėjus toms mokykloms, kurios gauna savivaldos subsidijas (taip manyta daryti įtaką mokyklų veiklai). Pasiūlyta sudaryti Švietimo komisiją, kuriai būtų pavesta svarstyti konkrečius švietimo reikalus ir teikti savo pasiūlymus dūmai. Tarp numatomų uždavinių buvo: vidurinės mokyklos mergaitėms steigimas, mokymo turinio atidaromoje Panevėžio Marijos keturmetėje mergaičių mokykloje (Поневежское Марийнское четырехкласное женское училище) aptarimas, savivaldos atstovo Realinės mokyklos pedagogų taryboje paskyrimas, moksleivių skaičiaus didinimas Panevėžio mokytojų seminarijoje, komercijos mokyklos atidarymo galimybių svarstymas, pradinių mokyklų poreikių analizė, netgi miesto bibliotekos ir muziejaus steigimo aptarimas. Galima numanyti, kad švietimo reikalai dūmos narių buvo aptarti iš anksto, nes Švietimo komisija be diskusijų buvo tuojau pat sudaryta³⁵³. Komisija veikė energingai, susirašinėjo ir diskutavo su VŠA ir Kauno gubernijos valdyba dėl miesto mokyklų būklės ir jų plėtros, rengė dokumentų projektus, atstovavo savivaldos institucijoms įvairiose įstaigose.

Miestų bendruomenės nuo 1905 m. ėmė siekti, kad mokyklose būtų pradėta mokyti „vietos kalbų“, dažniausiai lietuvių ir lenkų. Gruodžio mėnesį spaudoje su džiaugsmu pranešta, kad lenkų kalba pradėta dėstyti Kauno privačioje mergaičių mokykloje, bet valdžia netesėjo pažado ją dėstyti miesto gimnazijoje³⁵⁴. 1906 m. lietuvių ir lenkų kalbų mokymui lėšas rinko Kauno

³⁵³ 1905 08 08 Panevėžio dūmos posėdžio protokolas, *LVA*, f. 1244, ap. 1, b. 61, l. 164–165.

³⁵⁴ [Anonimas], Kowno, *Kuryer Litewski*, 1905 12 11, nr. 86, s. 2.

berniukų gimnazijos tėvų komiteto pirmininkas, savivaldos sanitarijos gydytojas Franciszekas Grodeckis³⁵⁵. Panevėžyje lenkų ir lietuvių kalbų mokymu Realinėje mokykloje rūpinosi (ir taip stengėsi realizuoti bendruomenės interesus) tėvų komiteto ir miesto dūmos nariai J. Kozakevičius, W. Antonowiczius, J. Kasperowiczius³⁵⁶. Lietuvių kalba taip pat buvo dėstoma Kauno, Šiaulių vidurinėse mokyklose ir Telšių Joanos Narutavičienės mergaičių mokykloje, bet ar tai sietina su savivaldos veikla, nežinoma³⁵⁷.

XX a. pradžioje Panevėžyje trūko vidurinės mokyklos mergaitėms, todėl miesto savivalda joms skirtos mokyklos įkūrimą ir išlaikymą laikė švietimo prioritetu. Dar 1896 m. Panevėžio dūma kreipėsi į imperinę valdžią, kad mieste būtų įkurta mergaičių progimnazija ar gimnazija, žadėjo jai suteikti sklypą ir piniginę subsidiją³⁵⁸. Negavusi pritarimo dūma 1902 m. vėl kreipėsi į Vilniaus švietimo apygardą prašydama įsteigti vidurinę mokyklą mergaitėms ir žadėdama jai mokėti subsidiją. Šį kartą prašymas patenkintas ir nuo 1905 m. liepos 1 d. Panevėžyje atidaryta Marijos mokykla (Понежевское Мариинское женское училище)³⁵⁹. Tuo metu trijų klasių Marijos mokykla jau netenkino nei miesto bendruomenės, nei savivaldos. Dūma pareiškė, kad žadėtą subsidiją Marijos mokyklai mokės tik tuomet, jei jos mokymo programa atitiks progimnazijos kursą, bus išplėstas kalbų mokymas, ir mokyklos absolventės turės teisę stoti į gimnazijos 5-ąją klasę. 1906 m. Panevėžio dūma Švietimo ministerijos paprašė Marijos mokyklą pertvarkyti į Mergaičių progimnaziją ar gimnaziją. Vilniaus švietimo apygardoje prašymas atmestas ir pasiūlyta Panevėžyje atidaryti gimnazijos aukštesniasias klases nuo 4 klasės, jei savivalda suteiks patalpas ir 1500–2000 rub. metinę subsidiją³⁶⁰. Tačiau savivaldos institucijų netenkino numatomas steigti gimnazijos statusas. Tuo metu Rusijoje

³⁵⁵ [Anonimas], Kowno, *Kurier Litewski*, 1906 12 26, nr. 282, s. 2.

³⁵⁶ Skyrėjas [Juozapas Kozakevičius], Panevėžys, *Vilniaus žinios*, 1908 09 30, nr. 219, p. 3.

³⁵⁷ O. Mastianica, Lietuvių kalba Vilniaus švietimo apygardos vidurinėse mokyklose 1906–1914 m., *Lituanistica*, 2016, t. 62, nr. 2(104), p. 77–90.

³⁵⁸ 1896 04 09 Panevėžio dūmos posėdžio protokolas, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 44, l. 32.

³⁵⁹ 1907 02 22 Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos valdytojo raštas Kauno gubernatoriui, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1366, l. 6–9.

³⁶⁰ 1907 02 22 Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos valdytojo raštas Kauno gubernatoriui, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1366, l. 6–9.

veikė dviejų tipų gimnazijos, jų veiklą reglamentavo 1869 m. arba 1870 m. nuostatai. Pastarieji mokiniams, jų tėvams, bei asmenims, besirūpinantiems mokyklos veikla, suteikė platesnes teises: sudaryti mokymo programas, savo nuožiūra skirti mokytojus, tvarkyti mokyklos ūkį, bet šie nuostatai nebuvo taikomi Vilniaus švietimo apygardoje. Vis tik miesto visuomenė tikėjosi įsteigti gimnaziją pagal 1870 m. nuostatus. Tuo tarpu Švietimo ministerija numatė Panevėžyje atidaryti gimnaziją, veikiančią pagal 1869 m. nuostatus, taip eliminuodama miesto bendruomenės įtaką jos veiklai. Bendrame dvarininkų ir savivaldos institucijų narių susirinkime vienbalsiai nutarta pagal 1869 m. nuostatus siūlomai steigti Mergaičių gimnazijai neskirti jokių subsidijų ir sudaryti komisiją, kuri turėjo parengti gimnazijos nuostatus³⁶¹. VŠA 1907 m. rugpjūčio 10 d. sprendimu leido atidaryti Panevėžio privačią mergaičių mokyklą (Поневежская частное женское училище)³⁶² ir ji 1907 m. rugsėjo 20 d. iškilmingai pradėjo veiklą savivaldos administracijos pastate. Kadangi mokykla neturėjo patalpų, dūma jai laikinai užleido administracinį pastatą, savo veiklą perkeldama į išsinuotomas patalpas³⁶³. Vis dėlto po kurio laiko Švietimo ministerija privertė savivaldą sutikti, kad Mergaičių mokykla nuo 1907 m. gruodžio 1 d. būtų perorganizuota į valstybinę Panevėžio mergaičių gimnaziją (Поневежская женская гимназия) veikiančią pagal 1869 m. nuostatus. Dūma, motyvuodama kad VŠA nesilaiko jos iškeltų sąlygų, atsisakė gimnazijai mokėti žadėtą 2000 rub. subsidiją. Šias lėšas dūma nusprendė mokėti ne gimnazijos administracijai, kaip norėjo VŠA, o atitinkamai paremti neturtingas mokines, sumokant už jų mokslą³⁶⁴. Vėlesniais metais savivaldos institucijos planavo gerinti Mergaičių gimnazijos būklę, 1913 m. nupirko sklypą jos pastato statybai, paskyrė lėšų pačio pastato statybai³⁶⁵.

³⁶¹ 1907 01 25 Panevėžio apskrities žemvaldžių ir Panevėžio dūmos narių susirinkimo protokolo kopija, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1366, l. 5.

³⁶² 1907 10 06 dūmos posėdžio protokolo nuorašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1366, l. 53–56.

³⁶³ Kazakevičius J., Amžiaus kronika, III tomas, *LMAVB RS F.* 112–3, p. 12–13.

³⁶⁴ 1907 10 06 dūmos posėdžio protokolo nuorašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1366, l. 53–56; 1908 08 05 dūmos posėdžio protokolo nuorašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1366, l. 70–71; 1909 05 12 dūmos posėdžio protokolas, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 67, l. 128–129; 1909 08 04 dūmos posėdžio protokolas, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 67, l. 163–164.

³⁶⁵ Panevėžio valdybos ataskaita už 1913 m. miesto išlaidų sąmatos vykdymą, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 72, l. 190–198.

1909 m. Panevėžio realinės mokyklos direktorius nutarė uždaryti paralelinę klasę prie pirmosios mokyklos klasės, nes jai trūko patalpų. Miesto dūmos posėdyje motyvuojant jaunimo siekiu mokytis ir pabrėžus, kad klasės uždarymas „neatitinka bendruomenės interesų“, paskirta subsidija papildomų patalpų nuomai ir klasės įrengimui. Ją numatyta mokėti tol, kol paralelinė klasė veiks. Vienas iš dūmos narių posėdyje tam paprieštaravo, pareiškęs kritinę pastabą, kad jei mokyklos inspektorius išsikraustytų iš savo šešių kambarių buto, įrengto mokyklos patalpose, tai vietos užtektų visoms paralelinėms klasėms³⁶⁶.

Telšiai XX a. pasitiko be vidurinės mokyklos, bet bendruomenės iniciatyva padėtis per keletą metų pasikeitė. 1907 m. rugsėjo 1 d. pradėjo darbą Telšių miesto privati keturklasė Joanos Narutavičienės³⁶⁷ mergaičių mokykla (Тельшевская городская частная женская четырехклассное училище Иоанны Нарutowичъ, vėliau – Тельшевское частное четырехклассная с правами для учащихся прогимназия И. И. Нарutowичъ), veikusi iki Pirmojo pasaulinio karo³⁶⁸. Mintį apie berniukų gimnazijos būtinybę į Telšius atvykusiam Vilniaus švietimo apygardos valdininkui miesto seniūnas O. Geldneris išdėstė 1908 m. pradžioje. Tų pačių metų gegužės mėnesį įkurta Berniukų vidurinės mokyklos steigimo ir išlaikymo Telšiuose draugija (vėliau persivadino „Telšių privačios berniukų gimnazijos išlaikymo draugija“), į kurios sudėtį įėjo miesto ir apskrities bendruomenės elitas. Draugijai pirmininkavo ir daug gimnazijos labai nuveikė Stanislovas Narutavičius (Stanisław Narutowicz), vėliau grafas Aleksandras Tiškevičius (Aleksander Tyszkiewicz)³⁶⁹. Draugijos pastangomis 1909 m. rudenį savo veiklą Telšiuose

³⁶⁶ 1909 08 04 Panevėžio dūmos posėdžio protokolas, *LVI*A, f. 1244, ap. 1, b. 67, l. 168–170.

³⁶⁷ Joana Narutavičienė, (Joanna Narutowiczowa 1868–1948) kilusi iš dvarininkų Bilevičių giminės, gimė Klišių dvare netoli Vieksnių. Mokėsi Vilniuje ir Varšuvoje, studijavo Ciuricho universitete Šveicarijoje. Ten 1889(?) m. (bažnytinė santuoka 1890 m.) ištekėjo už būsimo Vasario 16-osios signataro Stanislovo Narutavičiaus. 1907 m. atidarė mergaičių mokyklą, kuri Telšiuose veikė iki Pirmojo pasaulinio karo, vėliau evakavosi ir iki 1918 m. pavasario veiklą tęsė Rusijoje. Nuo 1926 m. Kauno lenkų gimnazijos mokytoja, direktoriaus pavaduotoja. Antrojo pasaulinio karo metais nuo holokausto gelbėjo žydus, po karo emigravo į Lenkiją.

³⁶⁸ [Anonimas], *Telsze, Kurjer Litewski*, 1907 05 27, nr. 116, s. 3; Mich. Br. [Mykolas Brenšteinas], *Telsze, Kurjer Litewski*, 1908 01 26, nr. 22, s. 3; S. Vaitiekūnas, *Stanislovas Narutavičius: Signataras ir jo laikai*, Vilnius, 2012 m., p. 145–156.

³⁶⁹ Mich. Br. [Mykolas Brenšteinas], *Telsze, Kurjer Litewski*, 1908 01 26, nr. 22, s. 3; [Anonimas], *Telsze (progimnazijos išlaikymo draugijos sudėtis), Kurjer Litewski*, 1909 05 17, nr. 110, s. 4;

pradėjo Privati berniukų gimnazija, įsteigta visuomeniniais pagrindais (Частная общественная, съ правами для учащихся, мужская гимназия)³⁷⁰. Amžininkų liudijimu, Telšių miesto seniūnas buvo vienu iš aktyviausių gimnazijos steigimo draugijos narių³⁷¹. Savivalda mokyklą rėmė lėšomis, palaikė pastangas ją suvalstybinti. Nuo 1910 m. savivalda mokyklai mokėjo kasmetinę 1000 rub. subsidiją, 1910 m. įsipareigojo gimnaziją suvalstybinus rūpintis jos pastato įsigijimu ir užtikrino, kad jei pastato išlaikymo kaštai išaugs, tai savivaldos institucijos atitinkamai padidins subsidiją arba ieškos lėšų naujo pastato statybai³⁷². Pagaliau 1913 m. Telšių savivalda nusprendė paimti 15 000 rub. paskolą Berniukų gimnazijos pastato statybai, ši suma viršijo visas tų metų miesto pajamas³⁷³.

Ypač daug švietimo srityje XX a. pradžioje nuveikė Ukmergės savivalda, vidurinių mokyklų steigimas tapo pagrindiniu visos jos veiklos prioritetu. 1906 m. spalio 11 d. dūma priėmė sprendimą mieste įsteigti gimnaziją. Tai buvo didelis iššūkis, nes reikalavo daug organizacinio darbo, visos miesto bendruomenės ir gubernijos biurokratijos palaikymo, nemažai lėšų. Savivaldą drąsino tai, kad lėšomis gimnazijai išlaikyti žadėjo prisidėti apskrities bajorai, miestiečių valdyba, dalis valstiečių. Palankią poziciją užėmė ir tuometinis Kauno gubernatorius Piotras Veriovkinas, pažadėdamas valdžios paskolą sklypo įsigijimui ir gimnazijos pastato statybai. Miesto dūma įsipareigojo gimnazijai kasmet skirti 2000 rub. subsidiją. VŠA parengtu mokyklos nuostatus patvirtino su sąlyga, kad juose bus nurodoma, jog gimnazija bus visuomeninė. Tai principinė pataisa, nes visuomeninė gimnazija negalėjo pretenduoti į valstybinį finansavimą. Dūma vis tik apsisprendė atidaryti „visuomeninę klasikinę berniukų gimnaziją su valstybinėmis teisėmis“³⁷⁴. Ukmergės miesto privati berniukų gimnazija (Вилкомирская городская общественная частная мужская гимназия) veiklą pradėjo nuo 1907 m. rudens,

³⁷⁰ S. Vaitiekūnas, *Stanislovas Narutavičius: Signataras ir jo laikai*, Vilnius, 2012 m., p. 156–166.

³⁷¹ [Anonimas], Telšių gimnazija, *Lietuvos žinios*, 1911 12 01, nr. 140, p. 1–2; S. Vaitiekūnas, *Stanislovas Narutavičius: Signataras ir jo laikai*, Vilnius, 2012 m., p. 158–159.

³⁷² 1911 06 12 Telšių įgaliotinių susirinkimo žurnalo kopija, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 1711, l. 23–24.

³⁷³ 1913 05 27 Telšių įgaliotinių susirinkimo žurnalo kopija, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1711, l. 35.

³⁷⁴ Dūmos posėdžio protokolo kopija, 1907 m., *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1390, l. 2.

iš pradžių joje buvo trys klasės ir viena parengiamoji. Mokyklos veiklai vadovavo globėjų taryba, į kurią įėjo mokyklos vadovas, bei buvo renkami du bajorų, penki miestiečių krikščionių ir penki žydų atstovai. Vienas iš gimnazijos steigimo iniciatorių buvo ir Globėjų taryboje aktyviai dirbo Ukmergės miesto galva M. Kontowtas, be to, į ją įėjo dūmos nariai Maciej Mackiewicz, Józef Radwilowicz³⁷⁵.

Gimnazijai savivaldos lėšomis nupirkta pastatas, kuriame kartu turėjo tilpti ir mergaičių gimnazija³⁷⁶. Ukmergės berniukų gimnaziją 1912 m. inspektavęs Vilniaus švietimo apygardos valdininkas nustatė, jog jos materialinė būklė gera: esamų patalpų visiškai pakanka parengiamajai ir septynioms pagrindinėms klasėms, kieme yra mūrinis pastatas su butu direktoriui, teritorija tinkama žaidimams ir sportui. Gimnazija buvo aprūpinta mokymo priemonėmis (vadovėliais, žemėlapiais, fizikos, gamtos, piešimo, geografijos pamokų priemonėmis) ir inventoriumi.

Neužmirštas Ukmergėje ir mergaičių švietimas, 1908 m. savivaldos iniciatyva atidaryta visuomeninė septynmetė Ukmergės miesto privati visuomeniniais pagrindais įsteigta mergaičių gimnazija (Вилкомирская городская частная женская гимназия), kurios patalpų nuomą savivaldos institucijos dengė iš savo biudžeto. Miesto dūma Ukmergės mergaičių gimnaziją 1912 m. VŠA siūlė suvalstybinti ir perimti savo žinion, bet ši atsisakė³⁷⁷.

Dviejų gimnazijų išlaikymas Ukmergės savivaldai buvo nepakeliama našta. Todėl Berniukų gimnazijos globėjų taryba 1912 m. pasiūlė keisti jos statusą ir gimnaziją paversti valstybine. Miesto dūma tam pritarė ir esant palankiam administracijos sprendimui išipareigojo perduoti suvalstybintai mokyklai pastatą su žemės sklypu, visą inventorių, toliau mokėti kasmetines įmokas Vilniaus žemės bankui už pastatą ir skirti kasmetinę 1000 rub. subsidiją

³⁷⁵ Valdybos skelbimas apie mokyklos atidarymą ir globėjų tarybos rinkimus, 1907 m., LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 1390, l. 26; [Anonimas], Wilkomierz, *Dziennik Wileński*, 1906 10 21, nr. 44, s. 3; Gustaw K., Wilkomierz, *Dziennik Wileński*, 1906 11 23, nr. 60, s. 4.

³⁷⁶ Miesto galvos raštas gubernatoriui, 1910 m., LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 1390, l. 122–126.

³⁷⁷ Vilniaus švietimo apygardos raštas Kauno gubernatoriui, 1912 m., LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 1390, l. 168.

gimnazijos reikalams³⁷⁸. Vilniaus švietimo apygardos vadovai tokias sąlygas laikė nepakankamomis. Jie manė, kad suvalstybinus gimnaziją jos išlaikymas per metus kainuotų 25 000 rub., be to, reikėtų pradėti taikyti mokinių žydų kvotą, kuri valstybinėse gimnazijose negalėjo viršyti 15% mokinių, o tuo metu Ukmergės gimnazijoje žydai sudarė 44% mokinių. Žydų mokinių sumažėjimas sumažintų ir gimnazijos pajamas, nes būtų gauta mažiau mokesčių už mokslą. Todėl VŠA pareikalavo, kad miesto savivalda gimnazijai garantuotų 25 000 rub. kasmetinę subsidiją³⁷⁹. Savivaldos institucijų tai neišgąsdino, jos tikėjosi, kad tapusi valstybine gimnazija taps patrauklesne, sulauks daugiau mokinių ir mokslą už mokesį net pavyks sumažinti³⁸⁰. 1913 m. valdžia jau reikalavo 34 175 rub. subsidijos. Net ir tai savivaldos institucijoms neatrodė kliūtimi, optimistiškai tikėtasi, kad lėšų trūkumas jausis tik 2–3 metus, o vėliau, prisipildžius klasėms, gimnazija išsilaikys iš mokesčio už mokslą. Vilties teikė ir Švietimo ministro pavaduotojo pažadas, duotas pas jį lankantis miesto galvai M. Kontowtui, kad savivaldos institucijoms Ukmergės berniukų gimnazijos išlaikymui bus suteikta valstybinė subsidija. Todėl dūma savo posėdyje sutiko su visomis sąlygomis, kad tik gimnazija būtų suvalstybinta. 1913 m. vasarą švietimo ministerija Ukmergės berniukų gimnazijai suteikė valstybinės gimnazijos teises, bet tik jos 1–6 klasėms, 7–8 klasėms paliktas visuomeninės gimnazijos statusas. Gimnazijos išlaikymo šaltiniai liko tie patys: savivaldos lėšos ir mokesčiai už mokslą³⁸¹. Per 1912–1913 mokslo metus gimnazija dėl sumažėjusio mokinių skaičiaus turėjo 6000 rub. deficitą³⁸², kuris buvo dengiamas pardavinėjant savivaldos mišką. 1914 m. dūma savo biudžete numatė 19 628 rub. skirti per porą metų susikaupusiam gimnazijos deficitui padengti, tai sudarė net 41% savivaldos biudžeto! 1915 m. savivaldos institucijos dėl lėšų

³⁷⁸ 1912 m. gegužės 11 d. Ukmergės dūmos posėdžio protokolo kopija, LVIA, f.1567, ap. 1, b. 1390, l. 155–459.

³⁷⁹ Vilniaus švietimo apygardos raštas Kauno gubernatoriui, 1912 m., LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 1390, l. 166.

³⁸⁰ Dūmos posėdžio protokolo kopija, 1912 m., LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 1390, l. 176.

³⁸¹ [Anonimas], Wilkomierz, *Kurjer Litewski*, 1913 06 29, nr. 146, str. 2; [Anonimas], Wilkomierz, *Kurjer Litewski*, 1913 10 15, nr. 236, s. 2.

³⁸² Dūmos posėdžio protokolo kopija, 1912 m., LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 1390, l. 178; Dūmos posėdžio protokolo kopija, 1912 m., LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 1390, l. 179.

trūkumo gimnazijai planavo imti trumpalaikį kreditą³⁸³. Reikia pripažinti, kad nežiūrint į didelius finansinius iššūkius Ukmergės savivaldos iniciatyva švietimo srityje buvo ypač rezultatyvi, per keletą metų mieste pradėjo veiklą net dvi gimnazijos.

Kiek kitokia vidurinio išsilavinimo būklė buvo Kaune. Kadangi mieste XX a. pradžioje veikė berniukų ir mergaičių gimnazijos, vietos bendruomenei aktualesnis buvo specialusis išsilavinimas. Su pasiūlymu atidaryti komercijos mokyklą berniukams ir komercijos kursus mergaitėms į dūmą kreipėsi keliasdešimt bendruomenės narių (tarp jų buvo ir dūmos narių). Savivaldos institucijos iniciatyvai pritarė. Taipogi pritarė ir atskiros komercijos mokyklos mergaitėms steigimui, dūmos posėdyje ši iniciatyva įvardinta kaip „reikalinga bei atitinkanti bendruomenės interesus“³⁸⁴. Kauno komercinio švietimo platinimo draugijai 1909 m. perėmus iki tol privačią Komercijos mokyklą ir pradėjus ją pertvarkyti siekiant pakelti mokymo lygį bei jį padaryti prieinamesnį bendruomenei, savivalda tapo viena iš mokyklos steigėjų. Ji skyrė mokyklai kasmetinę subsidiją, perdavė planuotai realinei mokyklai pastatytą pastatą³⁸⁵.

1901 m. Kauno miesto valdybos pasiūlymu dūma nusprendė mieste steigti realinę mokyklą, skyrė numatomam jos pastatui sklypą ir lėšų statybai. Su prašymu dėl valstybinės realinės mokyklos įsteigimo 1903 m. savivalda kreipėsi į Švietimo ministeriją, bet ilgai nesulaukta jokio atsakymo, todėl 1910 m. kreiptasi pakartotinai. 1911 m. gautas galutinis ministerijos atsakymas, kad realinės mokyklos steigimo Kaune „poreikis nepribrendęs“ ir yra „per ankstyvas“³⁸⁶. Neatsižvelgiant į tai, dūmos posėdyje nuspręsta pradėti statyti vidurinės mokyklos pastatą. Taip ir nesulaukus Švietimo ministerijos sprendimo

³⁸³ Ukmergės biudžeto projektas, 1914 m. *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2030, l. 14–27; Ukmergės biudžeto projektas, 1915 m., *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2133, l. 52–89; Paaikškinamasis raštas prie biudžeto, 1915 m. *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2133, l. 16–17.

³⁸⁴ 1900 05 10 Kauno dūmos protokolas nr. 65, *KRVA* f. I-61, ap. 1, b. 1299, l. 148–150; 1905 09 13 Kauno dūmos protokolas nr. 94, ten pat, b. 1365, l. 236–237.

³⁸⁵ 1909 04 30 Kauno dūmos protokolas nr. 48, ten pat, b. 1378, l. 84–85; 1909 11 26 Kauno dūmos protokolas nr. 143, ten pat, l. 273–274.

³⁸⁶ 1901 05 30 Kauno dūmos posėdžio protokolas nr. 57, ten pat, b. 1304, l. 129–132; 1910 09 02 Kauno dūmos protokolas nr. 108, ten pat, b. 1380, l. 193–194; 1911 08 04 Kauno dūmos nutarimas nr. 150, ten pat, b. 1383, l. 225.

Kaune atidaryti realinę mokyklą, pastatytas pastatas perduotas Kaune veikiančiai nevalstybinei Komercijos mokyklai³⁸⁷.

Savivalda lėšomis rėmė ir pradinės mokyklas, plačiau tai aptarta savivaldos institucijų biudžetams skirtame skyriuje. 1908–1909 mokslo metais valdžios išlaikomoms pradinėms mokykloms papildomas lėšas skyrė Kauno, Ukmergės (lėšos skirtos amatų klasei išlaikyti), Panevėžio, Raseinių, Šiaulių savivaldos institucijos³⁸⁸. Pavyzdžiui, Kauno dūma 1912 m. numatė subsidijas penkioms valstybinėms pradinėms mokykloms ir keletui privačių pradinių mokymo įstaigų³⁸⁹. Gubernijos mastu unikalų pradinio švietimo projektą 1912 m. inicijavo šiauliečiai. Savivaldos institucijos nutarė mieste įvesti visuotinį pradinį mokymą. Nors tuo metu imperijoje jau keletą metų svarstytas visuotinio pradinio mokymo įvedimas, bet Kauno gubernijoje jis nebuvo pasistūmėjęs toliau nei žinių apie reikalingą mokyklų skaičių rinkimas³⁹⁰. Tuo tarpu Šiaulių savivalda buvo pasiryžusi šį sumanymą mieste realizuoti. Apskaičiuota, kad pradinių mokyklų nelanko 749 mokyklinio amžiaus vaikai, todėl, kasmet įsteigiant po vieną pradinę mokyklą šimtui penkiasdešimčiai mokinių, per penkerius metus poreikis pradinėms mokykloms būtų patenkintas. Tikėtasi, kad didžiąją išlaidų dalį, kurias sudarė mokytojų algos, padengs VŠA, o savivalda tik išlaikys pradinių mokyklų pastatus³⁹¹. Kauno gubernijos liaudies mokyklų direkcija šį projektą svarstė, pripažino, jog mokyklų poreikis ir finansinis planas parengtas teisingai, bet jai pasirodė kategoriškai nepriimtina savivaldos institucijų keliamą sąlyga, kad naujai steigiamų mokyklų mokytojai mokėtų lenkų, lietuvių ir jidiš kalbas³⁹². Vykdam šį tyrimą nepavyko išsiaiškinti kiek rezultatyviai šią ambicingą programą pavyko realizuoti.

³⁸⁷ 1911 11 24 Kauno dūmos nutarimas nr. 210, ten pat, l. 398–340.

³⁸⁸ Памятная книжка Виленского учебного округа на 1908/1909 учебный год, Вильна, 1908, c. 186, 192, 203, 204, 212.

³⁸⁹ 1912 m. Kauno miesto išlaidų sąmata, KRVA, f. I-61, ap. 1, b. 1386, l. 379–383.

³⁹⁰ 1912 08 25 Kauno liaudies mokyklų direktoriaus rašto savivaldos institucijoms kopija, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 1923, l. 2.

³⁹¹ G. k. [Pelikšas Bugailiškis], Šiauliai. Visuotinasai mokslas, *Lietuvos žinios*, 1912 04 07, nr. 41, p. 5; G. k. [Pelikšas Bugailiškis], Šiauliai, *Lietuvos žinios*, 1913 02 02, nr. 14, p. 1.

³⁹² 1913 03 13 Kauno gubernijos liaudies mokyklų direktoriaus raštas Kauno gubernatoriui, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 1923, l. 12.

Nemažai švietimo projektų buvo planuojama, bet liko neįgyvendinti. Štai Zarasų įgaliotinių susirinkimas 1912 m. kreipėsi į gubernatorių prašydamas atidaryti mieste Mergaičių progimnaziją ir žadėdamas jos išlaikymui kasmet skirti 500 rublių, bet Švietimo ministerijos nuomonė buvo neigiama, siūloma subsidija jai pasirodė labai maža ir galėjo padengti tik nedidelę mokyklos biudžeto dalį, buvo abejojama, ar mokykla surinks pakankamai mokinių³⁹³. Raseinių įgaliotinių susirinkimas 1912 m. prašė gubernijos administraciją mieste įsteigti gimnaziją ir jai skyrė vienkartinę 5000 rub. pašalpą, bet gimnazija šiame mieste tuo metu atidaryta nebuvo³⁹⁴.

1908 m. Panevėžio dūmoje svarstyta Komercijos mokyklos steigimas, bet neaišku, ar šia kryptimi buvo kas nuveikta³⁹⁵. 1914 m. tame pat mieste siūlyta steigti klasikinę gimnaziją berniukams, savivaldos institucijos jos įkūrimui paskyrė 10 000 rub., sklypą ir 1000 rub. kasmetinę subsidiją³⁹⁶. 1914 m. Ukmergės dūma įsipareigojo skirti 600 rub. subsidiją amatų mokyklai, bet ji taip ir nebuvo atidaryta³⁹⁷. 1914 m. Šiaulių dūma palaikė dviejų Bauskės komercijos mokyklos mokytojų iniciatyvą tokio pobūdžio mokyklą atidaryti Šiauliuose, vedė derybas su Pramonės ir prekybos ministerija, kuri davė leidimą mokyklai steigti ir įsipareigojo ją kasmet paremti 4000 rub. suma. Dūma mokyklos atidarymo rūpesčius pavedė Mokyklų komitetui, bet iki karo mokyklos atidaryti nespėta. Šiaulių dūma 1914 m. savo posėdyje palaikė pateiktus Mokyklų komisijos pasiūlymus ir nutarė, kad Šiauliuose reikalinga Realinė ir Amatų mokyklos, pirmosios išlaikymui savivaldos institucijos įsipareigojo kasmet skirti 1000 rub., antrosios – 600 rublių³⁹⁸.

³⁹³ 1912 02 20 Zarasų įgaliotinių susirinkimo protokolo kopija, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2067, l. 4–5; 1912 06 26 Švietimo ministerijos raštas Kauno gubernatoriui, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2067, l. 8–9.

³⁹⁴ 1912 07 24 Raseinių įgaliotinių susirinkimo protokolo kopija, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1846, l. 4.

³⁹⁵ Józef Kozakiewicz, Poniewież, *Kurjer Litewski*, 1908 10 15, nr. 237, s. 3.

³⁹⁶ [Anonimas], Panevėžio kronika, *Viltis*, 1914 02 22, nr. 44, p. 3.

³⁹⁷ Vilniaus švietimo apygardos raštas Kauno gubernatoriui, 1912 m., *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1390, l. 168; Gelūnas, S. *Ukmergės ir apylinkių praeities apžvalga nuo seniausių laikų iki 1940 metų*, Ukmergė, 1994, p. 27. [Anonimas], Ukmergė. *Lietuvos žinios*, 1914, nr. 32, p. 2–3.

³⁹⁸ G. k. [Peliksas Bugailiškis], Šiaulių ir jų apskrities mokyklų reikalai, *Lietuvos žinios*, 1914 02 05, nr. 29, p. 1–2; 1914 0130 Šiaulių dūmos nutarimų kopijos Nr. 12–13, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1923, l. 37–38.

Peršasi išvada, kad aptariamam laikotarpiu savivaldos iniciatyvos, nukreiptos į vidurinių mokyklų tinklo plėtrą, apėmė visus gubernijos miestus ir daugeliu atvejų jos buvo rezultatyvios. Todėl galima teigti, kad savivalda darė pozityvią įtaką švietimo raidai daugumoje miestų, joms dalyvaujant juose pradėjo veiklą vidurinės mokyklos³⁹⁹. Be jų pastangų XX a. pradžios vidurinis ir pradinis mokslas bendruomenių nariams būtų dar mažiau prieinamas. Reikia pažymėti, kad savivaldos iniciatyvos atliepė bendruomenių lūkesčius ir buvo su jomis derinamos, dažniausiai tai vyko bendradarbiaujant su savanoriškomis asociacijomis ir bajorija. Pačios švietimo plėtros iniciatyvos dažnai gimdavo už savivaldos ribų (nors ir dalyvaujant jų nariams), savivaldos institucijos tapdavo bendruomenių lūkesčius padedančia realizuoti institucija. Kartu galima daryti išvadą, kad po 1905 m. Kauno gubernijoje vietos bendruomenės pademonstravo daugiau iniciatyvos steigti vidurines mokyklas negu imperinė valdžia. Tokia situacija susiklostė visoje Vilniaus švietimo apygardoje, steigiant ir išlaikant įvairias mokyklas iniciatyvą rodė savivaldos institucijos, savanoriškos asociacijos ir privatūs asmenys. Kaip pastebėjo Olga Mastianica, vietos bendruomenės ieškojo būdų dalyvauti mokyklų tinklo formavime, o imperijos valdžiai kiek liberalizavus mokyklų steigimą aktyviai naudojosi atsiradusiomis galimybėmis⁴⁰⁰.

Kaune ir kituose gubernijos miestuose kultūros projektų ir reiškinų XX a. pradžioje buvo nemažai, jie daugiausia vykdyti privačių asmenų bei įvairių savanoriškų asociacijų. Kultūrinėje veikloje nemažai savivaldos institucijų narių dalyvavo, bet kaip privatūs asmenys, o ne savivaldos institucijų pavedimu. Savivaldos institucijos paremdavo kultūrinius renginius ar sušelpdavo jas įgyvendinančias draugijas, suteikdavo patalpas, bet pačios didesnių kultūrinių projektų neinicijavo ir nevykdė. Šiame kontekste atkreiptinas dėmesys į Kauno miesto teatro ir Kauno miesto muziejaus įkūrimą

³⁹⁹ Išskyrus Raseinius ir Zarasus, kurių savivaldos institucijos realios įtakos švietimo plėtrai nedarė.

⁴⁰⁰ O. Mastianica, *Pravėrus namų duris: moterų švietimas Lietuvoje XVIII a. pabaigoje – XX a. pradžioje*, p. 154–171.

ir veiklą. Vykdam šiuos projektus išryškėja ne tik savivaldos iniciatyva, bet ir kai kurios jos narių politinės ir tautinės nuostatos.

Kauno miesto muziejaus įsteigimo iniciatyva kartais neteisingai priskiriama Kauno gubernijos valdybos tarnautojams, matyt, todėl, kad muziejaus steigime dalyvavo gubernijos statistikos komiteto sekretorius Konstantinas Gukovskis. Tačiau steigiant muziejų jis veikė kaip Kauno miesto dūmos narys⁴⁰¹. Muziejaus steigimas tapo aktuali 1897 m., papulkininkui Eugenijui Gališkinui miesto dūmai padovanojus apie 1000 vienetų mineralų, surinktų Kauno apylinkėse⁴⁰². Jų saugojimui K. Gukovskis pasiūlė steigti muziejų, dūmoje tam pritarta ir sudaryta muziejaus steigimo komisija, muziejui paskirtos patalpos šalia rotušės esančio pastato antrame aukšte⁴⁰³. Laikinais muziejus įsikūrė Rotušės patalpose, teigiama, kad viešam lankymui jis atidarytas 1898 m. lapkričio 21 d.⁴⁰⁴. Muziejaus statuto rengimas užtruko, nes keitėsi muziejaus vizija, dūma jį priėmė 1905 balandžio 5 d., o VRM patvirtino tų pačių metų lapkričio 5 d. 1907 m. muziejų ruošiantis perkelti į numatytas patalpas, iš dūmos narių ir keleto miestiečių sudaryta dūmos Vykdomoji komisija, kuri pagal statutą vadovavo muziejui⁴⁰⁵. Komisija iš tiesų sprendė svarbiausius reikalus – nustatė rinkinių ir ekspozicijos struktūrą ir planą, eksponatų apskaitos dokumentų formas, sprendavo dėl savivaldos institucijų skirtų lėšų panaudojimo⁴⁰⁶. Dideli nuopelnai profesionaliai tvarkant muziejų ir kuriant jo ekspoziciją tenka Taduui Daugirdui, komisijoje dirbusiam nuo 1907 m. ir vėliau tapusiam muziejaus konservatoriumi (taip tuo metu vadintas muziejaus specialistas, šiuo atveju jis buvo ir įstaigos vadovas). Apie muziejų kaip viešą atminties vietą ir jo ekspozicijos kuriamą pasakojimą bus kalbama kitame skyriuje. Tuo tarpu galima pasakyti, kad jo ekspoziciją siekta formuoti kaip autonomišką nuo imperinės ideologijos atminties vietą.

⁴⁰¹ N. Keršytė, *Lietuvos miestų muziejai iki 1940 m.*, Vilnius, 2003, p. 82.

⁴⁰² 1897 07 30 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, I-61, ap. 1, b. 1261, l. 213–214;

⁴⁰³ 1898 04 15 Kauno dūmos posėdžio protokolas, nr. 57, *KRVA*, I-61, ap. 1, b. 1276, lapai nenumeruoti; 1898 11 25 Kauno dūmos posėdžio protokolas, nr. 180, *KRVA*, I-61, ap. 1, b. 1276, lapai nenumeruoti.

⁴⁰⁴ Michał Brensztejn, Muzeum miejskie w Kownie, *Kurier Litewski*, 1907 01 24 nr. 18, s. 2.

⁴⁰⁵ 1905 04 05 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, I-61, ap. 1, b. 1365, l. 1. 96–99; 1907 02 08 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, I-61, ap. 1, b. 1370, l. 1. 45–46.

⁴⁰⁶ T. Dowgird, Kowno, *Kurjer Litewski*, 1908 10 18 nr. 240, s. 3.

Miesto teatro pastato statybą iniciavo gubernatorius, kuris 1887 m. apsilankęs spektaklyje pareiškė, kad dabartinis „netenkina net minimalių publikos poreikių“ ir paragino dūmą apsvarstyti nuolatinio teatro pastato statybos klausimą. Dūmos nariai sutiko, kad pageidautina turėti gubernijos centro statusą atitinkančią teatro pastatą, bet jo statybai paprašė iš gubernijos kanceliarijos ilgalaikės beprocentės paskolos⁴⁰⁷. Galutinai statyti teatro pastatą dūma pasiryžo 1890 m., dalį reikalingų lėšų pasiskolino, dalį nusprendė padengti iš savo pajamų, iš viso statyba kainavo 37 401 rub.⁴⁰⁸. 1891 m. rudenį teatro pastatas buvo baigtas ir išnuomotas⁴⁰⁹.

Teatro pastate spektaklius rengdavo įvairios trupės, pažymėtina, kad pradžioje savivalda visai nesidomėjo vykdoma teatrine veikla, į teatrą žiūrėjo tik kaip į pajamas duodantį nekilnojamą turtą. Rūpinosi tik gaunama nuoma už pastatą su jame veikiančiu restoranu ir kartu išnuomotu miesto sodu. Padėtis pasikeitė 1905 m., kai su entuziazmu sutikta žinia, kad Kaune leisti spektakliai lenkų kalba, jie vyko ir teatre, jame įvyko ir iškilmingas A. Mickevičiaus mirties 50-mečio minėjimas. Jo metu buvo deklamuojami ir dainuojami poeto kūriniai, pasirodė „gyvieji paveikslai“ – A. Mickevičiaus kūrinių herojais persirengę dramos mėgėjai⁴¹⁰. Kitais metais Kauno miesto teatre keletą kartų koncertavo tuo metu garsus Karolio Namysłowskio lenkų liaudies muzikos kolektyvas. Koncertas susilaukė didelio pasisekimo, pats K. Namysłowskis nusipelnė kauniečių pagarbos paaukojęs pinigų švietimo reikalams⁴¹¹. 1908 m. po Miesto teatre įvykusio iš Vilniaus atvykusios J. Borowskio trupės spektaklio buvo areštuotas trupės administratorius ir režisierius, nes policijai pasirodė, jog spektaklio metu buvo dainuojamos „revoliucinės dainos“. Kauno lenkų bendruomenė rinko lėšas užstatui, kad jie būtų paleisti iš areštinės⁴¹². Nuo 1905

⁴⁰⁷ 1887 03 07 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, p. 1, b. 1156, l. 39–40.

⁴⁰⁸ 1891 04 03 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1195, l. 58–59; 1892 12 16 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1214, l. 232.

⁴⁰⁹ 1891 10 16 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1195, l. 158.

⁴¹⁰ [Anonimas], Kowno, *Kuryer Litewski*, 1905 09 30, nr. 25, s. 3; [Anonimas], W Kowne, *Kuryer Litewski*, 1905 11 15, nr. 63, s. 3; [Anonimas], Kowno, *Kuryer Litewski*, 1905 12 02, nr. 78, s. 3.

⁴¹¹ [Anonimas], Kowno, *Kurjer Litewski*, 1906 09 24, nr. 216, s. 3.

⁴¹² [Anonimas], Kowno, *Kurjer Litewski*, 1908 03 06, nr. 54, s. 2; [Anonimas], Kowno, *Kurjer Litewski*, 1908 04 12, nr. 81, s. 3.

m. Teatro pastatas tapo vieša vieta, skirta ne tik pramogoms, bet ir galimai įvairių pažiūrų (tarp jų ir nesutapančių su imperijos diegiama ideologija) raiškai ir sklaidai. Todėl savivaldos institucijų nariai susidomėjo jo veiklos turiniu ir galimybe daryti jam įtaką pagal savo nuostatas. Tiesa, kol galiojo 1901 m. dūmos sudaryta sutartis su teatro pastato nuomininku, teatro veiklai daryti įtakos ji negalėjo. 1907 m. birželio mėnesį, artėjant sutarties dėl nuomos pabaigai, dūmoje įvyko diskusija, kuri atskleidė pasikeitusį savivaldos institucijų narių požiūrį į teatrą ir jo pastato administravimą. Pirmiausia iškilo klausimas dėl galimybių rengti spektaklius įvairių tautinių grupių mėgėjų kolektyvams ir pasirodymų lenkų, lietuvių ir jidiš kalbomis. Pagal tuometinę praktiką pastato nuomotojas teatro patalpas metams pernuomodavo spektaklių organizatoriui, o vietinės dramos draugijos, norėdamos teatre surengti spektaklį, teatro salę turėjo nuomotis iš jo. Dėl tarpininko didėdavo salės nuomos kaina, ir tai kolektyvams keldavo sunkumų. Posėdyje nuomininkas įsipareigojo nebenuomoti salės visam sezonui ir taip teatro sceną padaryti prieinama miesto dramos mėgėjams. Dūmos nariams kėlė klausimų ir kitas teatro veiklos aspektas. W. Bociarskio nuomone, teatras tapo labiau pasilinksminimų, vieta kurioje dominuoja restoranai, tuo tarpu neturtingi miestiečiai dėl mokesčio negali lankyti miesto sodo, ir pasiūlė išnuomoti ne visą pastatą, o tik restorano patalpas. M. Malinskis pareiškė, kad „teatras, būdamas mokslo ir meno vieta, nieko bendro su restoranu neturi ir negali būti sujungti“. Dūmos narys V. Šipilinas atkreipė dėmesį, kad daug savivaldos institucijų teatrus administruoja pačios, sudarydamos tam specialias komisijas. Po diskusijų dūma didele balsų persvara nutarė ateityje teatro pastate nuomoti tik restorano patalpas ir miesto sodą. O apsvarstymui, kaip toliau turi būti naudojamas teatro pastatas ir naujų nuomos sutarties sąlygų parengimui, sudarė komisiją⁴¹³.

Po pusmečio komisija pateikė pasiūlymą: išnuomoti restorano patalpas ir sodą, teatro patalpas perimti eksploatuoti savivaldos institucijoms. Restorano ir teatro patalpas atskirti fiziškai, spektaklių metu šalia fojė įrengti laikiną bufetą

⁴¹³ 1907 06 26 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1370, l. 219–224.

be populiarių alkoholinių gėrimų⁴¹⁴. Su šiuo komisijos pasiūlymu nesutiko miesto valdyba. Jos nuomone, teatro ir restorano atskyrimas pareikalaus dalinio pastato perstatymo ir daug lėšų, labai kris restorano apyvarta ir nuoma už jį, sumažėjusių pajamų nepadengs nedidelės pajamos už spektaklius (susidaro įspūdis, kad restorano duodamos pajamos žymiai viršijo įplaukas už spektaklius). Todėl siūlė laikinai, iki 1911 m. teatrą, restoraną ir sodą išnuomoti kartu, o per tą laiką apgalvotai pasiruošti teatro administravimui. Svarbiausią įtaką dūmos sprendimui padarė vieno iš teatro ir restorano atskyrimo iniciatorių V. Šipilino nuomonė. Jo manymu, kadangi atskiriant teatrą ir restoraną nebus išvengta išlaidų, reikia visą pastatą trejiems metams išnuomoti kartu, bet sutartyje įrašyti sąlygą, kad nuomotojas teatrinę veiklą (trupių kvietimą, sutarčių su jomis sudarymą) turi derinti su dūmos sudaryta vykdomąja komisija. Šiam pasiūlymui pritarta vienbalsiai, taip savivalda ėmė iš dalies kontroliuoti teatro repertuarą⁴¹⁵.

1910 m. Kauno dūma vėl grįžo prie miesto teatro pastato nuomos. Dabar, bendra valdybos ir vykdomosios komisijos nuomone, fiziškai atskirti teatrą ir restoraną pasirodė nebūtina, o perimti teatro pastato administravimą jai toliau atrodė svarbu, tai buvo motyvuojama tuo, kad tik tokiu būdu galima sudaryti sąlygas teatre pasirodyti miesto teatro mėgėjų trupėms⁴¹⁶. Pasiūlyta išnuomoti teatro pastate esantį restoraną ir sodą, sutartyje numatant atskirtį tarp teatro ir restorano veiklos, pačio teatro eksploatavimą perimti Teatro vykdomajai komisijai, teatro administravimui priimti į darbą reikalingą žmogų. Dūma pasiūlymui pritarė⁴¹⁷, ir nuo 1911 m. sausio 1 d. Kauno savivalda perėmė vienos svarbiausių miesto viešųjų vietų kontrolę. Norint išsiaiškinti, ar tai įdarė įtaką repertuarui, ar keitėsi teatro turinys, reikalingi atskiri tyrimai.

⁴¹⁴ Komisijos pasiūlyme minima degtinė ir alus, neaišku ar taip apibendrintai vadinami visi alkoholiniai gėrimai.

⁴¹⁵ 1907 11 25 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1370, l. 414–420.

⁴¹⁶ 1901 m. Kauno muzikos draugija kreipėsi į dūmą prašydama jai perduoti teatro pastato nuomą, nes nuomotis salę kiekvienam atskiram renginiui brangu ir sudėtinga. Tada dūma pripažino, kad draugija būtų „simpatiškausias ir labiausiai geidžiamas nuomininkas“, bet nesvarstė galimų pastato administravimo pokyčių ir draugijai pasiūlė dalyvauti nuomos konkurse bendra tvarka. Nuo 1907 m. miesto draugijų poreikiai tapo pagrindiniu argumentu teatro pastato administravimą perimti savivaldai.

⁴¹⁷ 1910 05 18 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1381, l. 119–122.

Šis tyrimas leidžia teigti, kad Kauno miesto savivalda kūrė kultūros institutus, kurie tapo ir svarbiomis viešosios komunikacijos vietomis. Kuriant muziejų iš karto prisiimta atsakomybė už jo veiklos turinį, savivaldos institucijų nariai nulėmė, kokia istorijos interpretacija jame bus pateikta bendruomenei. Miesto teatro veiklos turinys irgi palaiapsniui imtas kontroliuoti, savivaldai siekiant sudaryti sąlygas jame įvairių tautinių grupių raiškai. Muziejus ir teatras buvo svarbi miesto kultūros dalis, jie siūlė modernias laisvalaikio formas, ugdė miestiečių skonį, išplėtė saviraiškos galimybes. Todėl Kaune galima fiksuoti savivaldos įtaką miesto kultūros raidai. Apskričių centruose tiesioginės savivaldos įtakos kultūros raidai nepastebėta.

5. SAVIVALDOS KOMUNALINIS ŪKIS

Miestų teritorijų urbanizacija ir gyventojų skaičiaus augimas savivaldai kėlė didelį iššūkį. Reikėjo kurti ir plėsti miesto infrastruktūrą, komunaliniame ūkyje pradėti naudoti modernias technologijas. Išaugę gyventojų poreikiai reikalavo įdiegti naujas paslaugas, gerinančias gyvenimo kokybę mieste. Kaip minėta istoriografinėje apžvalgoje, Rusijos miestų savivaldos institucijose XIX–XX a. sandūroje diskutuota koks savivaldos komunalinio ūkio raidos kelias perspektyvesnis: kurti municipalines įmones, ar viešų paslaugų teikimą perduoti verslui; svarbiau subalansuoti miesto biudžetą, ar siekiant plėsti ir modernizuoti komunalinį ūkį tikslingiau didinti biudžeto deficitą ir skolas. Ši tyrimo dalis skirta išsiaiškinti, ar Kauno gubernijos miestų savivaldos komunalinio ūkio raidai būdingos tos pačios tendencijos kaip ir visoje imperijoje, ar keitėsi savivaldos požiūris į municipalinio ūkio organizavimą ir, ar šiuo požiūriu skyrėsi įvairių savivaldos institucijų elgsena.

Nagrinėjamu laikotarpiu Kauno gubernijos miestų savivaldos institucijų komunalinis ūkis tik kūrėsi. Kaip jau minėta, 1870 m. nuostatais numatytos savivaldos pajamos sudarė joms galimybes daugiau ar mažiau reguliariai skirti lėšų gyvenamosios aplinkos miestuose gerinimui. Aišku, daugiau galimybių turėjo didesnes pajamas gaunantys miestai, būtent Kaunas, Šiauliai ir Panevėžys.

Šiuose miestuose XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje didėjo gyvenamaisiais pastatais ir įmonėmis užstatyti plotai, buvo tiesiamos naujos gatvės. Savivalda nespėjo tokiais pat tempais kurti ir plėsti miestų infrastruktūros, ypač naujai urbanizuojamose teritorijose. Todėl laikraščių korespondentai ir atsiminimų autoriai, rašydami apie miestų nešvarą ir netvarką, prastą apšvietimą, blogas sanitarines sąlygas, negrįstas gatves, prastą geriamąjį vandenį bei kitus trūkumus, dažniausiai buvo teisūs. „Šaligaviai tokie, kad praeivis gali likti be kojų“ rašė to meto laikraštis apie Kauno gatves, panaši padėtis buvo ir kituose miestuose⁴¹⁸. 1910 m. leistame humoristiniame laikraštyje „Kauno veidrodis“ («Ковенское зеркало») miesto komunalinis ūkis buvo viena populiariausių karikatūrų temų. Kritikuota nešvara gatvėse, gatvių danga, upių tarša, arklinio tramvajaus būklė⁴¹⁹. Šiame skyriuje analizuosime, ar miestuose pasiektas progresas plėtojant viešų vietų apšvietimą, susisiekimą (aktualu tik Kaunui), stiprinant priešgaisrines priemones, gatvių dangas, sanitariją ir higieną. Taip pat ieškosime atsakymo, koks buvo savivaldos požiūris į šią jų veiklos sferą ir ar jis keitėsi.

Miestų viešųjų urbanistinių erdvių apšvietimas dėl vykstančios technikos pažangos reikalavo esminės modernizacijos. Pirmaisiais savivaldos veiklos dešimtmečiais apšvietimas buvo prastas ir nepakankamas. Miestų centrinės gatvės buvo apšviečiamos žibaliniais žibintais, bet sprendžiant pagal tam skirtas lėšas mažesniuose miestuose apšvietimas buvo minimalus, kartais lėšų ir visai neskirta⁴²⁰. 1907 m. Šiauliai buvo apšviečiami 175 žibaliniais žibintais, kuriuos aptarnavo 2 žibintininkai⁴²¹. Kaune 1881 m. buvo 216 žibalinių žibintų, 1897 m. 710 žibintų, 1907 m., centrinės gatves jau apšvietus

⁴¹⁸ [Anonimas], Ковно, *Северо-западный слово*, 1905 08 23, №. 2377, c. 3; [Anonimas], Wilkomierz, *Kuryer Litewski*, 1905, nr. 15, s. 2–3; [Anonimas], Poniewież, *Kurjer Litewski*, 1908 03 07, nr. 140, s. 3.

⁴¹⁹ [Anonimas], Ковенская выставка, Ковенское зеркало, 1910 08 28, №. 2, c. 6; [Anonimas], Ковенская выставка, Ковенское зеркало, 1910 09 04, №. 3, c. 4; [Anonimas], Ковенская выставка, Ковенское зеркало, 1910 09 11, №. 4, c. 3; Karikatūra viršelyje, Ковенское зеркало, 1910 09 25, №. 6, nenumeruota.

⁴²⁰ 1884 m. Raseinių biudžeto projektas, LVIA, f.1567, ap. 1, b. 2382, l. 32–33; 1884 m. Šiaulių biudžeto projektas, LVIA, f.1567, ap. 1, b. 2559, l. 8–9; Ukmergės 1890 m. biudžeto projektas, *Ковенския губернская ведомости*, 1890 г., №. 35; 1895 m. Zarasų biudžeto projektas, LVIA, f.1567, ap. 1, b. 434, l. 11–22, 23–46; 1895 m. Telšių biudžeto projektas, LVIA, 1567, ap. 1, b. 2633, l. 23–38.

⁴²¹ 1907 m. Šiaulių biudžeto projektas, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 1371, l. 18–33, 34–66.

elektra, mieste dar buvo likę 278 žibaliniai žibintai neelektrifikuotose gatvėse⁴²². XX a. pradžioje savivaldos institucijos ėmė įsigyti ir naudoti didelės galios patobulintus žibalinius kaitrinius žibintus, kurie trumpą laiką konkuravo su elektriniu apšvietimu. 1913 m. Zarasuose buvo įrengtos 7 kaitrinės lempos „Autolux“, Raseiniuose iki Pirmojo pasaulinio spėta įrengti 11 kaitrinių žibintų, Ukmergėje 1914 m. planuota įsigyti 5 tokius žibintus⁴²³. Panevėžio savivalda iš Varšuvos įmonės „Promień“ įsigijo 20 kaitrinių žibintų, Šiauliuose buvo įrengti 24 žibintai „Lux“, kurie, korespondento nuomone, gerai apšvietė miesto centrą⁴²⁴.

XX a. pradžioje Kauno gubernijos miestuose pradėtas įrengti elektrinis apšvietimas. Šis procesas buvo gana ilgas, sudėtingas, iš savivaldos institucijų reikalavo verslumo, nemažai organizacinių pastangų ir techninių žinių. Rangovai stengėsi gauti ilgametį monopolį šios paslaugos teikimui ir nustatyti sau palankius įkainius. Savivaldos institucijų nariams teko atidžiai nagrinėti teikiamus pasiūlymus ir pasirinkti palankiausius, derėtis su rangovais. Pirmąjį pasiūlymą įvesti elektrinį Kauno gatvių apšvietimą dūma svarstė 1883 m., jis įvertintas palankiai, ir valdybai pavesta parengti sutartį su rangovu, bet projektas liko neįgyvendintas. 1886 m. vėl svarstyti gatvių apšvietimo elektra pasiūlymai, bet dėl įrengimo brangumo, rangovų keliamų nepriimtinių sąlygų ir techninio įrangos netobulumo pasiūlymai atmesti⁴²⁵. Vėliau svarstyta dar keletas pasiūlymų, pagaliau parengtas gatvių apšvietimo elektra techninis projektas, kurį 1899 m. patvirtino VRM ir leido dūmai pasirašyti sutartį su rangovu Ferdinandu Šmatceriu⁴²⁶. Pagal ją dūma elektrinės statytojui 40-čiai metų suteikė koncesijos teisę, jis šiam laikotarpiui tapo vieninteliu elektros tiekėju

⁴²² 1881 08 20 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1101, l. 129–130; 1897 11 28 Kauno dūmos nutarimas dėl sutarties miesto apšvietimui sudarymo, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1261, l. 351; 1907 m. Kauno miesto išlaidų sąmata, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1367, l. 352–382.

⁴²³ 1913 m. Zarasų biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1922, l. 1–12, 13–32; 1914 m. Raseinių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2846, l. 6–33; Ukmergės 1914 m. biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2030, l. 14–27, 28–54.

⁴²⁴ O. Maksimaitienė, *Panevėžio miesto istorija*, p. 163–164; Gryf, Szawle, *Kurier Litewski*, 1908 12 14, nr. 287, s. 4.

⁴²⁵ 1883 11 22 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1122, l. 186–187; 1886 09 16 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1249, l. 144–146.

⁴²⁶ 1899 10 13 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1291, l. 531–532; 1899 12 29 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1291, l. 684–687.

savivaldos pastatams ir miesto gatvėms. Dūma pasiliko teisę elektrinę ir elektros tiekimo tinklą išpirkti, sutarčiai pasibaigus jis turėjo tapti miesto nuosavybe. Elektrinės ir tinklo įrengimas vyko sparčiai, ir 1900 m. sausio 2 d. vakare miesto gatvėse užsidegė pirmosios 75 elektrinės lempučių. Apšviestas Nikolajaus prospektas ir aplinkinės Kauno Naujamiesčio gatvės, bet elektra nepasiekė Senamiesčio. 1913 m. dūma nusprendė elektra apšviesti ir Senamiestį, Šančius, Aleksotą, Panemunę, Vilijampolę, Žaliakalnį, bet iki karo elektra pasiekė tik pastarąjį. Kauno elektrinės tiekama elektra buvo brangi, bet dūmos sudaryta sutartis su koncesioninku neleido įtakoti kainos, sudėtinga buvo kontroliuoti ir paslaugos kokybę, elektra kartais staiga dingdavo⁴²⁷. Atsižvelgdama į Kauno gubernatoriaus pasiūlymą dūma 1910 m. neprieštaravo, kad būtų pakeista elektrinės juridinė forma, ji tapo akcine bendrove „Kauno miesto elektrinis apšvietimas“ (Электрическое освещение города Ковно)⁴²⁸. Savivaldos institucijoms nesutariant su pastarąja dėl priemiesčių apšvietimo sąlygų dūmos posėdyje svarstyta galimybė įkurti municipalinę elektrinę⁴²⁹.

Šiaulių savivalda vietos verslininkų pasiūlymą įrengti elektrinį gatvių apšvietimą gavo 1908 m. pabaigoje, pradžioje jis pasirodė patrauklus, bet pasikvietas ekspertas atkreipė dėmesį, kad prašoma koncesijos 52 metams, sunku nuspėti, kaip per tą laiką pasikeis apšvietimo technologija ir ar tokia sutartis bus naudinga savivaldai⁴³⁰. Dūmos komisija nuvyko į Piarnu tuometinėje Estliandijos gubernijoje susipažinti su ten įrengtu elektriniu gatvių apšvietimu, bet jis šiauliečiams nepadarė įspūdžio, jiems pasirodė, kad Šiauliai žibaliniais šviestuvais apšviesti geriau, nepatrauklus pasirodė ir pritaikytas finansavimo modelis⁴³¹. Vėl elektros apšvietimo klausimas Šiauliuose aktualizavosi, kai 1911 m. Sankt Peterburgo imperatoriaus Aleksandro III

⁴²⁷ A. Žilinskas, J. Martusevičius, Viešosios centrinės miestų elektrinės – elektros energetikos pramonės formavimosi branduolys, *Lietuvos energetika*, 1 dalis, Vilnius, 1982, p. 62–66; [Anonimas], Ковно, Северо-западное слово, 1905 08 23, №. 2377, c. 3; dūmos nariai skundėsi nepatogiu šviestuvų išdėstymu, silpna šviesa.

⁴²⁸ 1910 07 01 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1380, l. 150–151.

⁴²⁹ 1913 06 27 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1385, l. 176.

⁴³⁰ Gryf, Szawle, *Kurier Litewski*, 1908 12 16, nr. 288, s. 3; Gryf, Szawle, *Kurier Litewski*, 1908 12 31, nr. 298, s. 3.

⁴³¹ Rys, Szawle, *Kurier Litewski*, 1909 02 28, nr. 48, s. 2–3.

elektrotechnikos instituto profesorius V. Dmitrijevas pasiūlė pastatyti elektrinę, įrengti elektros tinklą ir apšvietimą. Dūmos komisija išnagrinėjo pasiūlymą ir parengė sutarties projektą, kurį dūma patvirtino. Buvo numatyta V. Dmitrijevui 12-ai metų suteikti miesto apšvietimo koncesiją ir sukurti Šiaulių elektros vartotojų bendrovę, kuri vėliau elektrinę išpirktų, bet Kauno gubernijos valdyba projektą atmetė motyvuodama tuo, kad numatyti elektros tarifai didesni net kaip Kaune. Imperinių valdininkų nuomone, reikėjo siekti, kad elektrinę statytų ne verslo subjektas, o pati savivalda, manyta, kad ji tam pajėgi. Savivaldos institucijos skundėsi, kad neturi finansinių resursų ir elektrinės statyba Šiauliuose iki Pirmojo pasaulinio karo taip ir liko planuose⁴³².

Panevėžyje elektrinio apšvietimo įrengimas pajudėjo toliau nei Šiauliuose, buvo pasiekta realių rezultatų. Nuo 1910 m. dūma svarstė įvairius pasiūlymus, sudaryta komisija nagrinėjo kitų miestų apšvietimo elektra modelius, kol pagaliau ji apsistojo ties to paties V. Dmitrijevo pasiūlymu Šiauliams. Po derybų su inžinieriaus atstovu 1912 m. buvo pasirašyta sutartis, bet po to iš gubernijos valdybos gauta informacija, kad yra galimybė gauti lengvatinių valstybės kreditą elektrinei statyti. Todėl dūma apsisprendė steigti municipalinę įmonę kuri teiktų elektros energiją miestui ir sutartį su V. Dmitrijevu nutraukė. Vilniaus elektrinės pirmas vadovas Wiktoras Niewodniczańskis parengė reikalingą techninę ir finansinę dokumentaciją. 1913 m. spalio mėnesį paaiškėjo, kad Panevėžiui 35 metams suteikiama valstybės paskola elektrinei statyti, kurios suma buvo 125 000 rub. 1914 m. balandį parinktas elektrinės pastato rangovas, kuris pastatą tais pačiais metais ir pastatė, birželį varžytynėse įsigyta elektrinės įranga, įvyko konkursas elektros tinklo įrengimui. Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui elektrinei nupirktas dyzelinis variklis įstrigo Eitkūnų geležinkelio stotyje ir jos įrengimas nutrūko. Panevėžio elektrinė pradėjo veikti tik 1923 m.⁴³³. Reikia atkreipti dėmesį, kad, skirtingai nuo Kauno ir Šiaulių, Panevėžio savivaldos institucijos miesto apšvietimui

⁴³² A. Žilinskas, J. Martusevičius, Viešosios centrinės miestų elektrinės – elektros energetikos pramonės formavimosi branduolys, p. 74–75.

⁴³³ O. Maksimaitienė, *Panevėžio miesto istorija*, p. 178–182; A. Žilinskas, J. Martusevičius, Viešosios centrinės miestų elektrinės – elektros energetikos pramonės formavimosi branduolys, p. 75.

elektra kūrė savo įmonę, o ne suteikė koncesiją verslininkams. Jei Kauno savivalda už gatvių apšvietimą elektrinei brangiai mokėjo, tai Panevėžio dūma iš elektrinės tikėjosi gauti pelną.

Susisiekimo organizavimas mieste dėl didesnio ploto buvo aktualus tik Kaunui. 1881 m. savivalda sulaukė net dviejų pasiūlymų mieste įrengti arklinį tramvajų ir jiems iš principo pritarė⁴³⁴, bet tik 1887 m. įvyko konkursas arklinio tramvajaus įrengimui, kurį iš keturių pretendentų laimėjo Šveicarijos pilietis Eugenijus Diuponas. Su juo sudaryta sutartis, pagal kurią jis tapo vieninteliu šios paslaugos tiekėju 45-iems metams, bet po dvidešimties metų savivalda turėjo galimybę tramvajų išpirkti. E. Diuponas įsipareigojo per metus tramvajų įrengti ir savivaldai kasmet mokėti sutartą sumą⁴³⁵. 1891 m. parengtą tramvajaus techninę dokumentaciją nagrinėjo dūmos komisija⁴³⁶, o 1892 05 24 jis pradėtas eksploatuoti⁴³⁷. XX a. pradžioje arklinis tramvajus Kauno savivaldos jau netenkino. Planuota jį išpirkti iš koncesininko ir pakeisti elektriniu. 1914 m. dūma sudarė komisiją, kuri turėjo svarstyti savivaldos galimybes įsteigti elektrinį tramvajų⁴³⁸.

Dėl didelio kariškių garnizono su kariuomenės apgyvendinimu susiję reikalai buvo specifiniu Kauno savivaldos komunalinio ūkio aspektu. Jis nuolat buvo savivaldos dėmesio centre, buvo statomos ir remontuojamos kareivinės, daug dūmos posėdžių laiko užimdavo įvairių kariškių pretenzijų svarstymas⁴³⁹. „Karių postovio reikalai sudaro svarbiausią miesto ūkio šaką“ – 1882 m. konstatuota Kauno dūmos posėdyje⁴⁴⁰. Savivaldos lėšomis naujos kareivinės

⁴³⁴ 1881 09 17 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1101, l. 139; 1881 12 15 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1101, l. 172.

⁴³⁵ 1887 05 12 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1256, l. 78–87.

⁴³⁶ 1891 01 16 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1195, l. 9;

⁴³⁷ И. С. Горбачевский, *Двадцатипятилетие городского общественного управления в г. Ковне*, Ковна, 1903, с. 61–62. Vilniuje arklinis tramvajus pradėjo veikti 1893 m. J. Jurginis, V. Merkys, A. Tautavičius, *Vilniaus miesto istorija nuo seniasių laikų iki Spalio revoliucijos*, Vilnius, 1968, p. 296.

⁴³⁸ 1914 03 20 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1389, l. 66.

⁴³⁹ 1887 m. su 110 Kamos pėstininkų pulko vadu ginčytasi, kas kaltas dėl sugedusios kariškių įrangos; tais pačiais metais MRK iš miesto biudžeto skyrė lėšas kariškių maitinimui; 1888 m. kariškiai, savivaldos institucijų nuomone, neteisėtai reikalavo patalpų; 1890 m. vieno pulko vadas skundė savivaldą Valdančiajam Senatui, kad ši be jo sutikimo kareivinėse apšvietimą žvakėmis pakeitė apšvietimu žibalinėmis lempomis; 1906 m. savivaldos institucijos kariškiams atsisakė apmokėti komandiruočių išlaidas; 1908 m. ginčytasi, kokios rūšies malkomis kareivinės turi būti apkūrenamos.

⁴⁴⁰ 1882 06 10 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1120, l. 61–62.

pastatytos 1879 m., kitos 1012 vietų kareivinės pastatytos 1896–1897 m., jų statybai dūma iš privataus asmens pasiskolino 38 000 rub. 1900–1901 m. savivaldos institucijos pastatė dar vienas naujas kareivines Žaliakalnyje, lėšos statyboms irgi skolintos. 1908 m. didžiulės kareivinės nupirktos iš privataus asmens, nuo to laiko dauguma kareivinių jau priklausė ne privatiems asmenims, o savivaldai. Be kareivinių, buvo statomi ar perkami ir įvairūs kiti kariuomenei reikalingi pastatai. 1911 m. visos miesto kareivinės buvo įkainotos 611 169 rub., o visi kiti savivaldai priklausę pastatai – 87 050 rub., Kauno rotušė įvertinta 45 000 rub. Kariškiai buvo užėmę 136 savivaldos pastatus ir juose talpo 4324 žmonės bei 1000 arklių. Miesto valdybos nuomone, kareivinių nuoma savivaldai buvo pelninga⁴⁴¹.

Priešgaisrinė sauga XIX a. antros pusės – XX a. pradžios miestuose buvo labai aktualus ir svarbus reikalas, nes didžiuliai gaisrai kartas nuo karto miestams padarydavo milžiniškų nuostolių, išdegdavo ištisos miestų dalys, didelė miestiečių dalis likdavo be pastogės. 1881 m. Panevėžyje sudegė ketvirtis miesto centro, turto neteko 384 šeimos; 1908 m. Telšių gaisre sudegė 400 namų, be pastogės liko apie 4000 žmonių⁴⁴². Įsigaliojus Miestų nuostatams dūmos perėmė jau anksčiau veikusias ugniagesių komandas ir visą jų inventorių. Savivaldos institucijos mokėjo ugniagesiams atlyginimus, pirko ir remontavo inventorių, išlaikė patalpas ir ugniagesių arklius.

Kauno miesto ugniagesių komandos narių skaičius buvo nustatytas dar 1853 m., komandą sudarė vadas (brandmeisteris), 2 vyresnieji ugniagesiai ir 35 eiliniai. Toks ugniagesių skaičius mieste išliko iki pat Pirmojo pasaulinio karo⁴⁴³. Kituose miestuose ugniagesių skaičius buvo kelis kartus mažesnis.

⁴⁴¹ 1879 05 18 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1093, l. 36–37; 1897 03 26 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1261, l. 88–91; l. 21–29, 1901 10 03 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1304, l. 269–273; 1911 02 10 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1383, l. 36–39.

⁴⁴² A. Astramskas, Gaisrų paradoksas, *Panevėžio istorija nuo XVI a. iki 1990 m.*, Panevėžys, 2003, sud., red. K. Gudas, red. A. Kasperavičius, p. 149–150; Michalas Br[enšteinas], Gaisras Telšiuose 1908 liepos 8–10 dieną, *Telšiai*, Vilnius, 1994, sud. V. Vaivada. Versta iš *Kurjer Litewski*, 1908 07 17, nr. 162, s. 2–3.

⁴⁴³ 1895 m. Kauno miesto išlaidų sąmata, *KRVA*, f. I-61, ap. 2, b. 6137, l. 140–161; 1912 m. Kauno miesto išlaidų sąmata, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1384, l. 364–384.

Šiauliuose 1895 m. komandą sudarė vyresnysis ir 4 eiliniai ugniagesiai, Panevėžyje komandą sudarė 6 žmonės, Zarasuose – 4, panašus kiekis buvo ir kituose miestuose, tik Raseiniuose iki 1899 m. buvo 11 ugniagesių, o vėliau – 10⁴⁴⁴.

Bet nežiūrint į pastangas gerinti padėtį, savivaldos institucijų ugniagesių turimos ugnies gesinimo priemonės buvo nepakankamos. Panevėžio ugniagesių patalpų būklė jas apžiūrėjusiam gubernatoriui pasirodė „baisi“⁴⁴⁵. Suprasdami blogą miesto priešgaisrinę būklę dūmos nariai šiam tikslui organizavo rinkliavą, patys aukojo lėšas ugniagesiams⁴⁴⁶. Po Raseinių ugniagesių pratybų apskrities policijos viršininkas konstatavo, kad vandeniui į gaisro vietą vežti nepakanka statinių ir arklių, o savivaldos institucijos šioms priemonėms neturi lėšų. Administracijai teko pasitenkinti savivaldos pažadu, kad bus priimtas privalomas nutarimas, kuriuo į gaisro vietą gabenti vandenį bus įpareigoti gyventojai⁴⁴⁷. Ukmergės savivalda 1889 m. nusprendė ugniagesiams pastatyti pastatą ir nupirkti arklius, iki tol jų įrangą į gaisrą veždavo miesto vežikai⁴⁴⁸. Telšių ugniagesių komanda 1907 m., prieš didžiulį miesto gaisrą (įvykusį 1908 m.), neturėjo arklių vandeniui ir vandens siurbliams į gaisro vietą gabenti, todėl dūma parengė privalomo nutarimo projektą kuriame numatyta, kad ugniagesių techniką ir vandenį privalo gabenti miesto vežikai ir arklius turintys miestiečiai⁴⁴⁹. Tik 1913 m. savivaldos institucijos Telšių ugniagesiams nupirko tris arklius, suremontavo įrankius⁴⁵⁰.

Kaune ugniagesių padėtis buvo ne geresnė negu apskričių centruose. Gubernatorius reikalavo, kad savivaldos institucijos įsigytų pakankamą kiekį statinių vandeniui gabenti, jas transportuoti turėjo miesto vežikai, kuriems už

⁴⁴⁴ 1895 m. Šiaulių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 400, l. 19–24, 25–32; 1895 m. Panevėžio biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 43, l. 26–40; 1895 m. Zarasų biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 434, l. 11–22, 23–46; 1914 m. Raseinių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2846, l. 6–33.

⁴⁴⁵ 1893 10 18 Gubernatoriaus rašto Panevėžio galvai nuorašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 324, l. 1.

⁴⁴⁶ 1881 04 06 Panevėžio dūmos posėdžio protokolas, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 21, l. 34–35.

⁴⁴⁷ 1879 11 20 Kauno gubernatoriaus raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 172, l. 14–17; 1881 09 28 Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Kauno gubernatoriui, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 172, l. 60–62.

⁴⁴⁸ 1889 08 28 Ukmergės dūmos posėdžio protokolo nuorašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2628, l. 31–32.

⁴⁴⁹ 1907 10 29 Telšių įgaliotinių susirinkimo nutarimo kopija, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1447, l. 1–3.

⁴⁵⁰ 1913 m. papildoma Telšių biudžeto sąmata, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1894, l. 45–52.

darbą numatyta atlyginti⁴⁵¹. Naujas gaisrinės patalpas ir ugniagesių arklides Kauno savivalda pradėjo statyti 1886 m. po to, kai miesto policmeisteris pranešė, kad esami pastatai dėl blogos būklės gali sugriūti⁴⁵². Priešgaisrinę padėtį Kaune švelnino tai, kad stambaus gaisro atveju miesto ugniagesiams talkininkavo karinių dalinių ugniagesių komandos. Šiame kontekste išsiskiria Šiaulių ugniagesių komanda, kuri gubernijoje laikyta pavyzdine. Ji buvo išlaikoma miesto savivaldos ir ugniagesių draugijos. Šiaulių ugniagesiai buvo mobilūs: 1881 m. atvykę geležinkeliu gesino didžiulį gaisrą Panevėžyje, 1882 m. gelbėjo nuo ugnies Kauną⁴⁵³.

Siekiant pagerinti priešgaisrinę padėtį miestuose kūrėsi savanoriškos ugniagesių draugijos, savivaldos institucijos padėdavo joms organizuotis, remdavo lėšomis. 1878 m. tokia draugija įsikūrė Panevėžyje, 1883 m. Šiauliuose, jos turėjo savo ugniagesių komandas⁴⁵⁴. Ugniagesių draugija Telšiuose XIX a. pabaigoje turėjo 50 savanorių ugniagesių komandą, ir savivaldos institucijos teigė, kad ji ir yra pagrindinė gaisrų gesintoja mieste⁴⁵⁵. Savanoriška ugniagesių komanda veikė ir Ukmergėje⁴⁵⁶. Kaune savanoriškos ugniagesių draugijos kūrimasis buvo komplikotas. Inicijava kilo 1878 m., dūmoje buvo parengtas nuostatų projektas, bet jų tvirtinimas VRM užtruko, buvo pareikalauta padaryti pataisas. Inicijava aktualizavosi po 1881 m. gegužės 6 d. gaisro. Pagaliau 1884 m. dūma galutinai patvirtino Kauno laisvosios ugniagesių draugijos nuostatus, ir ji formaliai pradėjo savo veiklą⁴⁵⁷. „Laisvąją Raseinių ugniagesių draugiją“ savivaldos institucijos įkūrė ir jos nuostatus patvirtino 1878 m., bet po keleto metų susirašinėjimų dėl neaiškių priežasčių jie

⁴⁵¹ 1879 03 22 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1093, l. 26–27.

⁴⁵² 1887 09 24 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1256, l. 166–178.

⁴⁵³ R. Miknys, *Šiaulių miesto istorija*, 1991, Šiauliai, p. 95–96; A. Astramskas Gaisrų paradoksas, *Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m.*, p. 150–151; 1882 05 08 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1120, l. 41–42.

⁴⁵⁴ 1881 04 06 Panevėžio dūmos posėdžio protokolas, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 21, l. 34–35; R. Miknys, *Šiaulių miesto istorija*, 1991, Šiauliai, p. 95–96. Savanoriška ugniagesių komanda Šiauliuose veikė nuo 1872 m.

⁴⁵⁵ 1899 02 25 Telšių įgaliotinių susirinkimo protokolo kopija, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 671, l. 3–11.

⁴⁵⁶ 1908 03 05 Ukmergės apskrities policijos viršininko raštas Kauno gubernatoriui, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1487, l. 5–6.

⁴⁵⁷ 1882 05 08 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1120, l. 41–42; И. С. Горбачевский, *Двадцатипятилетие городского общественного управления в г. Ковне*, с. 100–101.

taip ir nebuvo patvirtinti⁴⁵⁸. Bandyta ugniagesių draugiją steigti ir Zarasuose, bet neišku, ar jos nuostatai patvirtinti administracijos⁴⁵⁹.

Pradžioje imperijos biurokratija į savanoriškas ugniagesių draugijas žiūrėjo gana palankiai, bet XIX a. pabaigoje ši nuostata pasikeitė. 1896 m. visų Kauno gubernijos savivaldos institucijų ugniagesių komandos imperijos administracijos sprendimu tapo pavaldžiomis policijai, jų tiesioginiais viršininkais tapo apskričių policijos viršininkai. Dėl ugniagesių komandų statuso ir pavaldumo tarp vietos valdžios ir savivaldos buvo nesutarimų, tai plačiau bus aptarta kitame skyriuje. Savivaldos institucijos mieliau finansavo ir rūpinosi joms pavaldžiomis ugniagesių komandomis nei valstybinėmis. Krenta į akis, kaip pasikeitė Panevėžio dūmos požiūris į ugniagesių poreikius, kai 1908 m. mieste atsikūrė Panevėžio ugniagesių draugija ir 1909 m. ugniagesių komanda grąžinta savivaldos institucijų kompetencijai. Tuojuo pakelti ugniagesių atlyginimai, atnaujintas inventorių, savivaldos institucijos išsirūpino lengvatinę valstybės paskolą mūrinės gaisrinės statybai ir nupirko pastatui sklypą⁴⁶⁰.

Žymia dalimi miestų įvaizdį formavo jų gatvių dangos, jos būklė pirmiausia patraukdavo miestiečių ir svečių dėmesį. Gatvių būklė dažniausiai netenkino nei savivaldos, nei miestiečių. Lėšų gatvių grindimui miestų biudžetuose buvo skiriama nedaug, o mažesniuose miestuose ir visai neskirta. Kaune 1907 m. tam numatyta 500 rub. ir dar 455 rub. grindinių remontui, 1912 m. grindimui skirta 920 rub.⁴⁶¹. Šiauliai 1907 m. gatvių grindimui planavo 2373 rub., 1914 m. – 1000 rub. Vladimiro gatvės grindimui ir 300 rub. grindinių remontui⁴⁶². Laikraščio korespondencijoje teigiama, kad Panevėžio savivaldos institucijos XX a. pradžioje per ketverius metus gatvių grindimui panaudojo 8000 rub.⁴⁶³. Kauno savivaldos institucijos grįsti gatves pradėjo 1887 m., ir iki

⁴⁵⁸ 1878 11 22 Raseinių dūmos posėdžio protokolo kopija, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 164, l. 1; 1886 04 30 Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Kauno gubernatoriui, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 164, l. 42.

⁴⁵⁹ 1881 11 10 Zarasų galvos raštas Kauno gubernatoriui, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 2212, l. 4.

⁴⁶⁰ O. Maksimaitienė, *Panevėžio miesto istorija*, p. 160–163.

⁴⁶¹ 1907 m. Kauno miesto išlaidų sąmata, KRVA, f. I-61, ap. 1, b. 1367, l. 352–382; 1912 m. Kauno miesto išlaidų sąmata, KRVA, f. I-61, ap. 1, b. 1386, l. 364–384.

⁴⁶² 1907 m. Šiaulių biudžeto projektas, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 1371, l. 18–33, 34–66; 1914 m. Šiaulių biudžeto projektas, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 2020, l. 15–34, 35–73.

⁴⁶³ J. K., Poniewież, *Kurjer Litewski*, 1908 05 04, nr. 79, s. 2–3.

1901 m. buvo išgrįstos 37 gatvės ir aikštės ar jų dalys, bendras išgrįstų gatvių ilgis apytikriai sudarė 10 kilometrų, tam panaudota 56 800 rub.⁴⁶⁴. Šiauliuose 1887 m. buvo grįsta tik turgaus aikštė ir viena gatvė, o 1901 m. iš 16 mieste buvusių gatvių trys neturėjo kietos dangos, tiesa, dalis gatvių buvo ne grįsta, o išpilta skalda⁴⁶⁵. Panevėžyje 1904 m. buvo 24 grįstos ir 8 negrįstos gatvės ir skersgatviai⁴⁶⁶. Trūkstant lėšų savivaldos institucijos gatvių tvarkymui panaudodavo ir kitus resursus – kartais nekilnojamo turto savininkus atleisdavo nuo mokesčių, kad jie savo lėšomis išgrįstų sutartas gatvių atkarpas. Dažniausia gatvės buvo grindžiamos gyventojų prašymu, bet tai vyko ne kasmet⁴⁶⁷.

Kauno gubernijos valdyba sanitarijos ir higienos sumetimais skatino savivaldos institucijas miestiečiams uždrausti skersti gyvulius ir statyti municipalines gyvulių skerdyklas. Savivaldos institucijos tam neprieštaravo, jas motyvavo dar ir tai, kad miestų skerdyklos kartu su veterinarine gyvulių kontrole joms žadėjo pajamas. Kauno savivalda 1887 m. vietoje egzistavusios privačios gyvulių skerdyklos pasistatė municipalinę ir ją išnuomojo⁴⁶⁸. Kaune ir priemiesčiuose uždrausta skersti gyvulius, tai buvo galima atlikti tik miesto skerdykloje už nustatytą kainą. Ten pat vykdyta veterinarinė gyvulių ir skerdienos priežiūra. Buvo reglamentuota ir skerdienos gabenimo bei prekybos mėsa tvarka, privalomai tikrinta ir į miestą pardavimui atgabenama mėsa⁴⁶⁹. Dūmos posėdyje pabrėžta, kad savivaldos siekis yra ne tik pelnas ir komunalinio ūkio modernizacija, bet ir rūpestis neturtingaisiais miestiečių sluoksniais. Iki tol veikusios skerdyklos duodamos pajamos buvo pagrindinis labdaros draugijos „Pagalba krentantiems“ lėšų šaltinis. Atsižvelgdama į draugijos veiklos aktualumą dūma nutarė iš naujosios skerdyklos duodamo pelno jai mokėti

⁴⁶⁴ И. С. Горбачевский, *Двадцатипятилетие городского общественного управления вь гор. Ковне*, с. 52–55.

⁴⁶⁵ R. Miknys, *Šiaulių miesto istorija*, 1991, Šiauliai, p. 94.

⁴⁶⁶ К. Гуковский, Ем. Войничъ И. Синяковъ *Городъ Поневъжь, Памятная книжка Ковенской губернии на 1905 год*, Ковно 1904, приложения II, с. 120.

⁴⁶⁷ О. Maksimaitienė, *Panevėžio miesto istorija*, p. 151–154.

⁴⁶⁸ 1886 12 10 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1249, l. 202–206; 1887 12 22 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1256, l. 221–222.

⁴⁶⁹ 1894 03 30 Kauno dūmos posėdžio protokolas. Posėdyje patvirtintos skerdyklos darbo taisyklės ir įkainiai, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1237, l. 92–95.

nuolatinę kametinę subsidiją⁴⁷⁰. Panevėžio dūmą apsirūpinti gyvulių skerdykla gubernatorius ragino 1888 m., bet ji miesto įsigytame pastate įrengta ir išnuomota tik 1902 m. Prie skerdyklos irgi veikė veterinarinis gyvulių ir mėsos priežiūros punktas⁴⁷¹. XX a. pradžioje miesto gyvulių skerdyklos dar egzistavo Telšiuose ir Šiauliuose⁴⁷², Raseinių savivalda 1914 m. tik sudarė su rangovu sutartį dėl skerdyklos statybos ir veterinarinės priežiūros joje vykdymo⁴⁷³.

XX a. pradžioje Panevėžio savivalda įgyvendino dvi gubernijos kontekste išskirtines iniciatyvas. 1911 m. ji įrengė ir ėmė eksploatuoti municipalinį miesto telefonų tinklą bei telefonų stotį, prie šio tinklo jungėsi ir apskrities abonementai, įrengtas tarpmiestinis ryšys su Šiauliais, Ryga, Dorpartu (Tartu), Mintauja (Jelgava)⁴⁷⁴. Tinklas nuolat plėstas, pradžioje buvo tik 100 abonementų, prieš Pasaulinį karą jau planuota įsigyti 1000 abonementų komutatorių. Nors telefonų tinklo įrengimui savivaldos institucijoms teko imti kreditą, bet jis savivaldai buvo pelningas ir buvo aišku, kad abonementinis mokestis ateityje mažės⁴⁷⁵. Kaune XX a. pradžioje veikė telefonų stotys Kauno tvirtovės valdyboje ir gubernijos valdyboje, 1904 m. pradėjo veikti viešojo naudojimosi telefonų stotis kuri pradžioje turėjo 110 abonementų. 1911 m. telefonų stotis pradėjo veikti ir Šiauliuose⁴⁷⁶.

Kitas išskirtinis Panevėžio savivaldos projektas – municipalinės finansų institucijos „Panevėžio miesto bankas“ įkūrimas. Jo steigimą dūma motyvavo ilgalaikio kredito smulkiems verslininkams trūkumu, o veikti greičiau paskatino kitų bankų noras mieste atidaryti savo skyrių. Savivaldos institucijos nariai išreiškė nuomonę, kad geriau būtų, jog banko duodamas pelnas atitektų savivaldai, o ne verslo institucijai. Gavus vyriausybės leidimą Miesto bankas veiklą pradėjo 1911 m. spalio 18 d. Miesto dūma jam skyrė 10 000 rub.

⁴⁷⁰ 1886 12 10 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1249, l. 202–206.

⁴⁷¹ O. Maksimaitienė, *Panevėžio miesto istorija*, p. 171–173.

⁴⁷² 1907 m. Telšių biudžeto projektas, *Ковенская губернская ведомости*, (приложения) 1907 г., №. 17; 1907 m. Šiaulių biudžeto projektas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1371, l. 18–33, 34–66.

⁴⁷³ 1914 05 20 Raseinių įgaliotinių susirinkimo nutarimo kopija, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1991, l. 15–18.

⁴⁷⁴ Vilniuje telefono stotis įrengta 1896 m., iš pradžių ji turėjo 150 abonementų, 1915 m. buvo 2277 abonementai.

⁴⁷⁵ O. Maksimaitienė, *Panevėžio miesto istorija*, p. 193–196; J. Kozakevičius, Amžiaus kronika, *LMAVB RS*, f. 40–4, l. 10, 11, 13.

⁴⁷⁶ *Lietuvos energetika*, 1 dalis, Vilnius, 1982, red. A. Žukauskas, p. 47–48.

pagrindiniam kapitalui sudaryti ir patalpas. Veiklos pradžia buvo sėkminga: iki 1913 m. apyvarta siekė 1 659 382 rub., greitai augo indėlių sumos, 1913 m. jis jau davė pelną⁴⁷⁷.

Didžiausias pagal savo sąmatą ir techniškai sudėtingiausias savivaldos institucijų vykdytas infrastruktūros projektas buvo vandentiekio sistemos įrengimas Kaune. Pirmojo verslininkų pasiūlymo įrengti vandentiekį koncesijos būdu dūma sulaukė dar 1883 m.⁴⁷⁸, 1893 m. buvo detaliai svarstytas ir dėl nepalankių miestui sąlygų atmestas Belgijos verslininko pasiūlymas. Dūmos narys, inžinierius E. Frykas pasiūlė savo planą, pagal jį vandentiekio statytojas ir savininkas turėjo būti pati savivalda, projektavimo finansavimui siūlė išleisti miesto obligacijas. Savivaldos institucijų nariams šis pasiūlymas padarė gerą įspūdį, jie pavedė E. Frykui apžiūrėti panašiu principu įrengtą Minsko vandentiekį ir parengti vandentiekio projektą. Bet nesutarus dėl kainos šio projekto vystymas nebetęstas⁴⁷⁹.

1895 m. svarstytas inžinieriaus Eduardo Diu Velco pasiūlymas. Po ilgų derybų su juo 1895 m. lapkričio 3 d. pasirašyta sutartis, pagal kurią E. Diu Velcas gavo monopolį vandens teikimui 70 metų, už jo lėšas vandentiekis turėjo būti nutiestas Kauno senamiestyje, Naujamiestyje, Žaliakalnyje. Vandeni planuota imti iš Nemuno ties Petrašiūnais ir prieš naudojant filtruoti. Po to keitėsi koncesijos savininkas, ilgai užtruko projekto derinimas su biurokratija ir VRM jis patvirtintas tik 1900 m., bet buvo iškeltos papildomos sąlygos dėl kareivinių aprūpinimu vandeniu, vandentiekio statytojai jas ilgai svarstė ir darbų pradėti neskubėjo⁴⁸⁰. Pagaliau 1904 m. koncesijos turėtojai kreipėsi į dūmą prašydami pakeisti sutarties sąlygas. Dabar vandenį numatyta imti ne iš Nemuno, o iš artezinių šulinių ir tik tokiu atveju, jei tik jo neužteks – iš Neries. Kartu planuota įrengti ir kanalizaciją. Manyta, kad vandentiekio ir kanalizacijos

⁴⁷⁷ Elektor [J. Kozakevičius], Poniewież, *Kurier Wileński*, 1911 10 21, nr. 119(239), s. 3.; O. Maksimaitienė, *Panevėžio miesto istorija*, p. 244–245.

⁴⁷⁸ 1883 05 25 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1122, l. 46.

⁴⁷⁹ 1893 10 27 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1224a, l. 222–230; 1893 11 10 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1224a, l. 246–247.

⁴⁸⁰ И. С. Горбачевский, *Двадцатипятилетие городского общественного управления въ гор. Ковне*, с. 46–52.

įrengimas kainuos 800 000 rub., o kasmetinis išlaidymas – 70 000 rub. Po labai ilgų ir atkaklių derybų, gavusi nemažai nuolaidų, Kauno dūma įpareigojo valdybą pasirašyti naują sutartį⁴⁸¹. Koncesioninkai dar keletą kartų prašė taisyti sutartį, bet realūs darbai taip ir neprasidėjo.

1912 m. į Kauno dūmą kreipėsi Frankfurte prie Maino gyvenantis inžinierius Viljamas Lindlėjus pasiūlydamas gręžimo būdu surasti gruntinio vandens sluoksnį, tinkamą vandentiekui. Tai savivaldą paskatino pačiai imtis vandentiekio ir kanalizacijos įrengimo. Ji pasamdė minėtą inžinierių paruošiamiesiems darbams atlikti. Padaryti geologiniai tyrimai, išgręžti bandomieji gręžiniai, ištirtas vandens tinkamumas, atlikti dalies miestų gatvių niveliaciniai matavimai. 1914 m. su V. Lindlėjumi pasirašyta sutartis dėl vandentiekio ir kanalizacijos techninio projekto parengimo. Numatomoms išlaidoms savivaldos institucijoms pavyko gauti lengvatinį kreditą iš Valstybinės miestų ir žemietijų kreditų kasos⁴⁸². Kauno vandentiekio įrengimo istorija rodo, kad savivaldos požiūris į miesto ūkio organizavimą keitėsi. Pradžioje vandens tiekimo paslauga numatyta perduoti verslui, vėliau dūma apsisprendė vandentiekį įrengti pati. Kaune buvo ir daugiau sumanymų iš verslo perimti komunalinių paslaugų teikimą gyventojams. 1911 m. Kauno miesto valdyba naujai dūmos sudėčiai pristatydama savo veiklos programą tarp perspektyvinių darbų mini ir arklinio tramvajaus bei elektrinės išpirkimą iš koncesioninkų⁴⁸³.

Nagrinėjamu laikotarpiu tik dalis Kauno gubernijos savivaldos institucijų ėmėsi iniciatyvos gerinti gyvenimo sąlygas miestuose diegdamos modernias tiems laikams technologijas. Kaip jau aptarta anksčiau, rengtas ar planuotas elektros apšvietimas Kaune, Panevėžyje ir Šiauliuose, Kaune pradėtas eksploatuoti arklinis tramvajus ir vyko vandentiekio įrengimo paruošiamieji darbai, Panevėžyje įrengtas municipalinis telefonų tinklas. Inicijuoti ir vyko įprasti komunalinio ūkio tvarkymo darbai: tiesios ir grįstos gatvės, remontuoti

⁴⁸¹ 1905 06 09, 13, 14, 15 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1365, l. 152–175.

⁴⁸² 1913 01 24 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1385, l. 29–32; 1914 05 01 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1389, l. 112–113; 1913 05 01 Kauno dūmos stambių miesto statinių komisijos pranešimas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1389, l. 114–116.

⁴⁸³ 1911 02 10 Kauno dūmos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1383, l. 40–41.

tiltai, statyti ar įsigyti ir eksploatuoti savivaldos institucijoms priklausantys pastatai. Dėtos pastangos gerinti priešgaisrinę apsaugą, jai sustiprinti miestų savivaldos institucijos dalyvavo savanoriškų ugniagesių draugijų kūrime, rėmė jas lėšomis. Komunalinės srities iniciatyvos įvairiuose miestuose reiškėsi skirtingu laipsniu. Iniciatyvumu išsiskyrė Kaunas, Panevėžys, iš dalies ir Šiauliai. Vienas iš paaiškinimų būtų toks, kad šie miestai turėjo didesnius finansinius resursus. Kauno atveju, manytume, savo vaidmenį atliko ir noras komunalinėje srityje atitikti gubernijos centro statusą, kai kurias inovacijas šiame mieste skatino ir gubernijos administracija. Bet, manytume, kad dar svarbesniu veiksmu buvo pačių savivaldos institucijų narių iniciatyvumas. Gubernijos kontekste aktyviu tiems laikams inovacijų diegimu išsiskyrė Panevėžio savivalda. Jos institucijos nuveikė didelį organizacinį darbą, inovacijų finansavimui naudojo ne tik miesto biudžeto lėšas, bet ir drąsiai ėmė ilgalaikes, šiam miestui stambias paskolas. Palyginimui galima pateikti Šiaulių savivaldos atvejį. Turėdama panašias administracines ir finansines galimybes Šiaulių savivalda buvo pasyvesnė ir nesiėmė stambesnių miesto infrastruktūros projektų. Taigi, panašaus potencialo miestų savivaldos institucijos komunalinio ūkio plėtros atžvilgiu galėjo užimti skirtingas pozicijas. Atkreiptinas dėmesys į Telšių ir Ukmergės savivaldos institucijų pasyvumą komunalinio ūkio vystymo srityje, nors tuo pat metu žinome apie svarbias jų įgyvendinamas švietimo iniciatyvas. Peršasi išvada, kad šių miestų savivaldos institucijos tiesiog neturėjo žmogiškųjų ir finansinių resursų tuo pat metu įgyvendinti dviejų krypčių iniciatyvas ir užėmė sąmoningą poziciją prioritetu pasirinkdamos švietimą.

Kauno savivaldos veikla komunalinėje srityje leidžia suformuluoti išvadą, kad šiame mieste savivaldos institucijų požiūris į komunalinio ūkio plėtros modelius keitėsi. Pirmajame savivaldos veiklos etape daugiau pasikliauta koncesijų suteikimu verslininkams, vėliau daugiau miestiečiams reikalingų paslaugų ėmė teikti ar planavo teikti savivaldos institucijos. Šią tendenciją atspindi Kauno vandentiekio tiesimo organizavimo pokyčiai, miesto skerdyklos ir kareivinių statyba, planai perimti miesto tramvajų ir elektrinę. Panevėžio savivaldos institucijos savo iniciatyvų realizavimui XX a. pradžioje irgi kūrė

municipalines įmonės – miesto telefonų tinklą, elektrinę, miesto banką (pasikartosim: jo kūrimą aktualizavo numatomas komercinio banko skyriaus steigimas mieste). Taigi Kaune ir Panevėžyje išryškėjo savivaldos institucijų nuostata kurti municipalines įmones. Panašios tendencijos buvo ir kitose imperijos miestų savivaldos institucijose. Jose įvairias paslaugas miestiečiams pradžioje teikė verslo struktūros, bet buvo įkurta ir miestų komunalinių įmonių. Jų steigimo tendencija taip pat aiškiau reikėsi XX a. pradžioje. Reikia pastebėti, kad kuriant Kauno ir kitų gubernijos miestų infrastruktūrą ir įmones teigiamą poveikį darė gubernijos administracija. Ji ragino savivaldos institucijas kurti municipalines įmones, informuodavo apie valstybinių kreditų galimybes.

6. SAVIVALDOS INSTITUCIJŲ SANTYKIS SU IMPERIJOS ADMINISTRACIJA

6.1. Pastangos ginti savivaldos autonomiją ir interesus

Kaip jau išsiaiškinta nagrinėjant savivaldos veiklos teisinę reglamentaciją, imperijos administracija turėjo galimybes kištis į savivaldos veiklą ir kreipti ją norima kryptimi. Naudodamasi jai suteiktomis teisėmis ir ne visada aiškiai atribotomis kompetencijomis vietos valdžia kartais bandė nepaisyti savivaldos teisių ir jų administracinius bei finansinius resursus naudoti savo poreikiams. Tai sukeldavo Rusijos imperijos valdžios konfliktus su savivaldos institucijomis, kurios įstatymu numatytais būdais, gynė savo autonomiją ir interesus. Nesutarimų bei konfliktų tarp savivaldos ir vietinės administracijos Kauno gubernijoje buvo viso tyrinėjamo periodo metu, jie reiškėsi keletose sričių. Administracija atšaukdavo savivaldos institucijų nutarimus, teigdama, kad jie peržengia Miestų nuostatais nustatytą kompetenciją arba vieni ar kiti savivaldos institucijų veiksmai yra įstatymais nenumatyti. Kitas konfliktų židinytys buvo miestų finansai. Vietos valdžia reikalavo keisti savivaldos institucijų biudžetų straipsnius ir sumas, didinti ar mažinti miestų nustatytus mokesčių tarifus. Taip pat pasitaikydavo atvejų, kai valstybės institucijos stengėsi išvengti savivaldos institucijų renkamų mokesčių. Konfliktai kildavo ir kai vietos valdžia inicijuodavo įvairius projektus, kurie, savivaldos požiūriu, buvo neprioritetiniai, neatitiko ar ne visai atitiko bendruomenių interesus. Kartais savivaldos institucijos tokias iniciatyvas atmesdavo tikėdamosios, jog jos bus įgyvendintos valstybės biudžeto lėšomis. Nuo XIX a. pabaigos ėmė pasitaikyti naujo tipo konfliktų – dėl mokyklų tinklo formavimo ir mokymo turinio, „vietinių kalbų“ dėstymo. Pasitaikė konfliktų dėl policijos ir ugniagesių pavaldumo bei atminties vietų.

Biurokratiniai sprendimo būdai buvo reglamentuoti Miestų nuostatų ir dažniausiai vystydavosi panašiai. MRK sustabdydavo dūmos ar įgaliotinių susirinkimo nutarimą (ar jo dalį), tada savivaldos institucijos turėjo galimybę su

skundu kreiptis į Valdančiojo Senato I-tąjį departamentą, kuris paprastai priimdavo galutinį sprendimą. Gubernatorius kartais savivaldos skundą persiūsdavo VRM ir tuomet jau ši instancija priimdavo sprendimą. Esant sudėtingam atvejui savivaldos skundas galėjo būti nagrinėjamas ir Valdančiojo Senato departamentų bendrame posėdyje, pagaliau savivalda galėjo kreiptis tiesiogiai į imperatorių. Tokių atvejų taip pat pasitaikė.

Gana dažnai gubernijos valdyba bandė siaurinti savivaldai Miestų nuostatais suteiktą kompetenciją. Aptarsime keletą būdingų atvejų. Dešimtame XIX a. dešimtmetyje Kauno dūma patvirtino savo posėdžių taisyklės. MRK turėjo joms keletą pastabų, bet, svarbiausia, administracijos nuomone, tokios taisyklės iš viso negalimos, nes nenumatytos veikiančiuose įstatymuose, ir atsisakė jas tvirtinti. Dūma savo ruožtu įrodinėjo, kad Miestų nuostatai tokias taisyklės savivaldai pasirengti leidžia, kituose miestuose jos administracijos įteisintos, ir dėl neteisėtų valdžios veiksmų pasiskundė Valdančiajam Senatui⁴⁸⁴. 1894 m., 1897 m. ir 1911 m. MRK nepatvirtino Kauno savivaldos institucijų parengtų mokesčio už prekybą alkoholiu sąmatų. Visais šiais atvejais savivaldos institucijos pateikė skundus Valdančiajam Senatui. Pirmus du kartus skundai buvo patenkinti ir MRK sprendimai atšaukti, trečiuoju atveju skundo rezultatų nepavyko išsiaiškinti. 1911 m. Kauno dūma net pareiškė, kad MRK pažeidė administracines procedūras ir buvo nekompetentingas svarstyti dūmos nutarimo atšaukimą⁴⁸⁵. 1891 m. MRK atšaukė Kauno dūmos nutarimą leisti miestiečiams nurodytoje vietoje kasti smėlį, nes nustatyta per žema jo kaina. Dūma pabrėžė, kad tai „jos kompetencijos reikalas“, vietos valdžia negali šio klausimo ne tik atšaukti, bet ir svarstyti, vėlgį pasiskundė Valdančiajam Senatui⁴⁸⁶. Ten pat kreiptasi, kai atšauktas nutarimas išnuomoti miestui priklausantį sklypą⁴⁸⁷. Kilus ginčui tarp savivaldos ir gubernijos valdybos, kaip turi būti apšviečiamos Kauno

⁴⁸⁴ 1894 04 27 Kauno dūmos nutarimas nr. 54, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1237, l. 125–130; 1899 06 23 Kauno dūmos nutarimas nr. 88, ten pat, b. 1291, l. 373–377.

⁴⁸⁵ 1897 06 25 Kauno dūmos posėdžio protokolas nr. 66, ten pat, b. 1261, l. 168–171; 1896 02 21 Kauno dūmos posėdžio protokolas nr. 27, ten pat, b. 1254, l. 58; 1897 11 28 Kauno dūmos protokolas nr. 145, ten pat, b. 1261, l. 360–362; 1911 02 10 Kauno dūmos nutarimas nr. 30, ten pat, b. 1383, l. 44–46.

⁴⁸⁶ 1891 09 18 Kauno dūmos protokolas nr. 79, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1195, l. 136–137.

⁴⁸⁷ 1892 07 30 Kauno dūmos protokolas nr. 63, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1214, l. 120–121.

kareivinės, galutinį sprendimą irgi priėmė Valdantysis Senatas⁴⁸⁸, kuris šiuo atveju ieškinį išsprendė vietos valdžios naudai⁴⁸⁹.

Administracija bandydavo kištis į savivaldos kompetenciją savavališkai keisdama miesto biudžeto išlaidų sumas ar net straipsnius. 1887 m. MRK savo sprendimu iš Kauno miesto biudžeto paskyrė 3106 rub. kariškių maitinimui pagerinti, nors tokios savivaldos institucijų išlaidos nebuvo numatytos jokiam teisės akte. Kai Valdantysis Senatas savivaldos skundą atmetė, su prašymu panaikinti tokias išlaidas buvo nutarta kreiptis tiesiai į carą⁴⁹⁰. 1894 m. ir 1895 m. Kauno dūma MRK padarytas pataisas biudžete skundė Valdančiajam Senatui, paskutinis skundas patenkintas⁴⁹¹. 1907 m. administracija vėl bandė pakeisti savivaldos biudžeto išlaidas, bet miesto valdybai pareiškus, jog MRK iniciatyva į savivaldos biudžetą įtrauktos išlaidos miestui neprivalomos, „o komiteto svarstymai apie jų atitikimą vietos gyventojų interesams yra neracionalūs, nes miesto valdybai, kaip šeimininkei, geriau žinoma, kokie miesto gyventojų poreikiai yra svarbesni“, dūma pakeitimus apskundė Valdančiajam Senatui⁴⁹².

Nemažai savivaldos ir vietos valdžios nesutarimų kildavo dėl tarpusavio finansinių atsiskaitymų ir įsipareigojimų. 1879 m. gubernijos valdyba reikalavo iš Kauno dūmos, kad būtų didinamas nekilnojamo turto mokestis, siūlė padidinti išdui gražinamos skolos sumą, keletą metų reikalavo sumokėti už savivaldai perduotą žemės sklypą, ginčas vėlgi pasiekė Valdantįjį Senatą⁴⁹³. Gubernijos kanceliarija ilgai atsisakinėjo mokėti Kauno savivaldai mokestį už sklypą, kuriame stovėjo kalėjimas. Nagrinėdamas savivaldos skundą Valdantysis Senatas 1891 m. išaiškino, kad sklypas priklauso savivaldai ir administracija už

⁴⁸⁸ 1890 02 27 Kauno dūmos protokolas nr. 15, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1178, l. 29–31. Savivaldos institucijos norėjo, kad būtų apšviečiama žibalu, nes tai buvo pigiau, bet kariškiai nenorėjo turėti išlaidų pirkdami žibalines lempas.

⁴⁸⁹ 1884 05 23 Kauno dūmos protokolas nr. 32, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1227, l. 60–61.

⁴⁹⁰ 1887 08 19 18 Kauno dūmos protokolas nr. 87, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1256, l. 161; 1888 11 30 18 Kauno dūmos protokolas nr. 115, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1170, l. 223.

⁴⁹¹ 1894 06 15 Kauno dūmos nutarimas nr. 81, ten pat, b. 1237, l. 194; 1894 06 15 Kauno dūmos nutarimas nr. 80, ten pat, l. 193; 1896 02 21 Kauno dūmos nutarimas nr. 26, ten pat, b. 1254, l. 57.

⁴⁹² 1908 01 24 Kauno dūmos posėdžio protokolas nr. 10, ten pat, b. 1376, l. 440–445.

⁴⁹³ 1879 10 05 Kauno dūmos posėdžio protokolas nr. 50, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1093, l. 128–131; 1884 08 27 Kauno dūmos posėdžio protokolas nr. 62, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1227, l. 106–109; 1889 02 15 Kauno dūmos posėdžio protokolas nr. 15, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1177, l. 32–33.

sklypą mokėti nuomą privalo. Gubernijos valdyba pasiūlė mokėti po 10 kap. už kvadratinį sieksnį⁴⁹⁴, tuo tarpu savivaldos institucijos pareiškė, kad vidutinė žemės nuomos kaina mieste yra 19,5 kap. už kvadratinį sieksnį, ir „nerado priežasčių suteikti nuolaidą“⁴⁹⁵. 1893 m. gubernijos administracija buvo skolinga Kauno miesto biudžetui 2899 rub. nekilnojamojo turto mokesčio sumą už kalėjimo pastatą. Ji nutarė šių lėšų miestui negrąžinti, bet atitinkama suma sumažinti miesto skolą valstybės išdui. Dūma prieš tai protestavo ir pasiskundė Valdančiajam Senatui, kuris skundą patenkino, ir pinigus savivalda atgavo. 1892 m. Kauno išdo rūmai pareikalavo iš savivaldos institucijų sumokėti nepriemokas, kurias ši laikė neteisėtomis. Reikalavimas apskūstas Kauno apygardos teismui, vėliau Vilniaus teismo rūmams, pagaliau 1895 m. dūma su skundu kreipėsi į Valdantįjį Senatą⁴⁹⁶. 1906 m. dūma skundėsi, kad turi papildomų neprivalomų išlaidų sudarinėdama Kauno apskrities miestiečių rinkėjų į Valstybės dūmą sąrašus, ir prašė jas kompensuoti. 1907 m. MRK 1908 m. miesto biudžeto projekte padidino kai kurias išlaidų sumas. Bendrame kontekste pakeitimai buvo nereikšmingi, bet sulaukė emocingos dūmos reakcijos, jos narių nuomone, „tik savivalda gali nuspręsti, kur panaudoti neprivalomas išlaidas, komiteto įrašytos išlaidos yra neprivalomos ir vietos gyventojų požiūriu neracionalios“, pateiktas skundas Valdančiajam Senatui⁴⁹⁷.

Žinomi valdžios konfliktai ir su apskričių centrų savivaldos institucijomis. Telšių savivalda 1886 m. dėl, jos manymu, neteisėto senos skolos reikalavimo Valdančiajam Senatui skundė Finansų ministeriją⁴⁹⁸. Šiaulių dūma prašė gubernatoriaus savivaldos institucijas atleisti nuo policijos išlaikymo, tam panaudojamos lėšos, kurių labai trūksta švietimui, sanitarijai ir miesto infrastruktūrai⁴⁹⁹. 1911 m. Panevėžio dūma iš Išdo rūmų gavo nekilnojamo turto

⁴⁹⁴ Rusijos imperijoje naudotas ilgio vienetas sieksnis lygus 2,13 m.

⁴⁹⁵ 1892 09 16 Kauno dūmos posėdžio protokolas nr. 85, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1214, l. 157–160.

⁴⁹⁶ 1894 06 15 Kauno dūmos nutarimas nr. 81, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1237, l. 194; 1895 09 12 Kauno dūmos nutarimas nr. 120, ten pat, b. 1242, l. 278–279.

⁴⁹⁷ 1906 11 28 Kauno dūmos nutarimas nr. 131, ten pat, b. 1368, l. 291–295; 1906 12 12 Kauno dūmos nutarimas nr. 139, ten pat, l. 320–322; 1907 11 22 Kauno dūmos posėdžio protokolas, ten pat, b. 1370, l. 440–445.

⁴⁹⁸ 1886 01 12 Telšių dūmos posėdžio protokolas nr. 2, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2579, l. 20.

⁴⁹⁹ 1899 10 27 Šiaulių galvos prašymas gubernatoriui, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 740, l. 1–3.

ir žemietijų mokesčių žiniaraščius, kuriuose savivaldos ir miestiečių mokamai mokesčiai, palyginus su ankstesniais metais, buvo žymiai padidinti. Iš pradžių savivaldos institucijos aiškinosi, ar nepadaryta klaida skaičiavime, vėliau teigė, kad administracija neteisingai įkainojo pastatus. Ir pagaliau motyvuodama, kad administracija nesiskaito su jos argumentais pavedė miesto galvai pateikti skundą Valdančiajam Senatui⁵⁰⁰. Po ilgo 1914 m. biudžeto derinimo tarp MRK ir Panevėžio savivaldos institucijų ir asmeninių miesto galvos paaiškinimų komiteto posėdyje administracija vis tik neleido į išlaidų sąmatą įtraukti lėšų prekybos vietoms Turgaus aikštėje įrengti, iš miesto biudžeto išbraukė nedidelę pašalpą „Saulės“ draugijos mokyklai. Nežiūrint į miesto biudžeto kontekste nežymią sumą, Panevėžio dūma gynė savo teisę skirstyti miesto lėšas ir pavedė miesto galvai administraciją apskųsti Valdančiajam Senatui⁵⁰¹.

Kauno savivalda ignoravo ir, jos nuomone, miesto interesų neatitinkančias administracijos iniciatyvas, atsisakė prisidėti prie tilto per Nerį statybos ir perimti perkėlos per šią upę eksploatavimą, taip pat atsisakė prisijungti Šančių priemiestį (apskaičiavo, kad iš šios gyvenvietės gaunamos pajamos nepadengs jos infrastruktūros sutvarkymo kaštų). 1906 m. atmetė gubernatoriaus prašymą sutvarkyti skverą prie stačiatikių Šv. Petro ir Povilo katedros (soboro), bet pareiškė neprieštarausianti, jei tai atliks karinė valdyba, su sąlyga, kad miesto visuomenė galės juo netrukdomai naudotis⁵⁰².

Panevėžio dūma 1901 m. irgi atmetė administracijos pasiūlymą prie miesto teritorijos prijungti Mikolajevo priemiestį ir geležinkelio stoties gyvenvietę, nes pajamų iš tų teritorijų tikėtasi mažai, o numatomų išlaidų – daug. Dėl didelio buvusio vienuolių pijorų vienuolyno sklypo miesto centre, kuris, Panevėžio dūmos nuomone, buvo neteisėtai perduotas cerkvei, bylinėtasi su gubernijos administracija Kauno apygardos teisme, vėliau Vilniaus teismo rūmuose ir Valdančiajame Senate. Savivaldos institucijos šiame sklype planavo

⁵⁰⁰ 1911 11 08 Panevėžio dūmos protokolas nr. 95, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 69, l. 264–265.

⁵⁰¹ 1914 06 18 Panevėžio dūmos protokolas nr. 50, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 72, l. 120–124.

⁵⁰² 1903 09 09 Kauno dūmos nutarimas nr. 121, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1347, l. 366–371; 1906 08 02 Kauno dūmos nutarimas nr. 62, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1368, l. 112–113; 1903 10 07 Kauno dūmos nutarimas nr. 144, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1347, l. 429–437; 1906 07 25 Kauno dūmos nutarimas nr. 46, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1368, l. 78–79.

statyti Realinės mokyklos pastatą, įrengti parką, bet pralaimėjus bylą tam pasirinkta kita vieta⁵⁰³. Panevėžio dūma atkakliai ginčijosi su administracija dėl teisės savo nuožiuara panaudoti žemės sklypą, esantį šalia cerkvės. 1911 m. stačiatikių bendruomenės prašymu dūma nutarė iš šio sklypo į kitą vietą iškelti arklių turgų. Kitais metais, ieškant vietos gaisrinės ir ugniagesių arklidžių statybai, pasirinkta buvusi arklių turgaus vieta, bet po šventiko protesto šio plano atsisakyta. Vėliau Panevėžio savivaldos institucijos buvusiam arklių turguje šalia cerkvės nutarė įkurti malkų ir šieno turgų. Tai vėl sukėlė šventiko protestą, jis šiame dūmos nutarime įžvelgė „stačiatikių cerkvės šventumo“ įžeidimą, savivaldą kaltino kerštu už protestą dėl gaisrinės, pabrėžė, kad naujas turgus steigiamas žydų iniciatyva kurią palaikė dūmos nariai katalikai, o iš tiesų, šventiko nuomone, poreikio šiam turgui nėra. Apskritis policijos viršininkas savo raporte pakartojo tuos pačius argumentus, dar pridėjo, jog aikštė reikalinga kariuomenės paradams ir rikiuotės pratyboms. MRK dūmos nutarimą atšaukė. Dūma visus oponentų argumentus atmetė, patikslino, jog kariuomenės dalinio mieste tuo metu nebuvo, apkaltino policijos viršininką nesirūpinimu miesto gerove. Pareiškusi, kad nuspręsti kur turi būti turgus, yra jos kompetencija, dūma MRK nutarimą apskundė Valdančiajam Senatui⁵⁰⁴. Dėl prestižinio sklypo Ukmergės centre, kurį keletą dešimtmečių be jokio formalaus įteisinimo valdė gubernijos kelių susisiekimo valdyba, miesto savivaldos institucijos irgi susirašinėjo su gubernijos valdyba. Savivaldai pavyko išsireikalauti, kad sklypas būtų grąžintas bendruomenės poreikiams⁵⁰⁵.

Žinomi keli atvejai, kai savivaldos institucijos pačios ėmėsi iniciatyvos iš valdžios reikalauti lėšų. Tiesa, visi jie užfiksuoti XX a. pradžioje. 1909 m. Kauno gubernijos valdybos Kalėjimų skyrius mieste statė namą kalėjimo prižiūrėtojams, statybos medžiagos buvo laikomos gatvėje ir ant dalies šaligatvio. Miesto valdyba pagal galiojančią tvarką pareikalavo sumokėti už

⁵⁰³ O. Maksimaitienė, *Panevėžio miesto istorija*, p. 154–155, 184–185, 190–191.

⁵⁰⁴ 1911 09 06 Panevėžio dūmos posėdžio protokolas nr. 68, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 69, l. 194–195; 1913 01 22 Panevėžio dūmos posėdžio protokolas nr. 2, ten pat, b. 71, l. 44–47.

⁵⁰⁵ 1887 06 11 Ukmergės miesto galvos raštas gubernatoriui, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2538, l. 5; 1888 04 19 Kauno apygardos kelių susisiekimų valdybos raštas Kauno gubernatoriui, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 2538, l. 8.

užimtą vietą, bet gavo atsakymą, kad statybinių medžiagų administracija gatvėje nesandėliavo. Po to, kai valdyba pateikė kalėjimo viršininko pasirašytą statybinėmis medžiagomis užimamos vietos matavimo aktą, sulaukė atsakymo, jog savivaldos institucijos iš viso neturi teisės reikalauti jokių mokesčių iš valstybinės institucijos. Dūma konstatavo, jog „buvo pažeisti miesto interesai“, ir kreipėsi į gubernatorių, kad būtų atkurtas teisingumas. Iki 1907 m. kovo 1 d. gubernijos valdyba turėjo savivaldos institucijoms sumokėti nekilnojamojo turto mokestį už kalėjimo pastatą, bet neturėjo pinigų, todėl gubernatorius kreipėsi į miesto valdybą su prašymu atidėti mokėjimą iki metų galo ir neskaičiuoti delspinigių. Miesto valdyba šį prašymą palaikė. Vis dėlto dūma nusprendė kitaip: mokėjimo terminą atidėjo, bet nuo delspinigių neatleido, nes „tokiais atvejais išdas visada miestui priskaičiuoja ir pareikalauja nepriemokų“⁵⁰⁶. Abu šie atvejai susiję su miesto biudžetui nereikšmingomis sumomis, bet kartą Kauno savivaldos institucijos iškėlė iš tiesų dideles pretenzijas. Kaip jau minėta anksčiau, miestai, kuriuose buvo didesnės karinės įgulos, jų išlaikymui skirdavo daug lėšų, dalis išlaidų buvo kompensuota iš valstybės išdo. 1906 m. Kauno valdyba suskaičiavo, kad vieno kareivio vieta kareivinėse miestui per metus kainuoja 3,5 rub., o valstybė padengia tik 1,75 rub. išlaidų. Per dešimt metų skirtumas sudarė 112 153 rub. (1909 m. visos Kauno pajamos planuotos 311 591 rub.). Dūma kreipėsi į Kauno gubernatorių pašydama, kad visos šios miesto per dešimt metų patirtos išlaidos būtų grąžintos, bet sulaukė neigiamo atsakymo. 1907 m. su tuo pačiu reikalavimu kreiptasi į Karo ministeriją, bet 1908 m. jis atmestas dar paaiškinant, kad tokia padėtis yra visuotinis reiškinys. Po to neigiamas atsakymas apskūstas Valdančiajam Senatui⁵⁰⁷. Kažin, ar dūmos nariai iš tiesų tikėjosi tokią stambią sumą išsireikalauti. Galima prielaida, kad tai buvo daugiau simbolinis poelgis, demonstruojant ryžtą ginti bendruomenės interesus ir savivaldos savarankiškumą. Panevėžio savivalda irgi bandė atgauti jai nekompensuotas lėšas kareivinių išlaikymui. Miesto galvai buvo pavesta

⁵⁰⁶ 1909 11 26 Kauno dūmos posėdžio protokolas nr. 149, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1378, l. 283–284; 1907 07 19 Kauno dūmos posėdžio protokolas nr. 86, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1370, l. 274–276.

⁵⁰⁷ 1908 11 20 Kauno dūmos posėdžio protokolas nr. 130, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1376, l. 334.

rūpintis, kad būtų atgauti 1902–1907 m. permokėti pinigai, bet rezultatų nepasiekta⁵⁰⁸.

Pasitaikydavo savivaldos ir vietos valdžios konfliktų susijusių su policijos kompetencija ir ugniagesių komandų pavaldumu, kariuomenės dislokavimo sąlygomis. Jau 1877 m. gubernatorius Kauno dūmai nurodė nesiųsti policijai, jo nuomone, neteisėtų reikalavimų, kuriais prašyta surinkti miestiečių nesumokėtus mokesčius. Miesto valdyba laikėsi nuomonės, kad surinkti nepriemokas buvo policijos pareiga, todėl dūmos prašymus atmetusios administracijos elgesys apskūstas Valdančiajam Senatui⁵⁰⁹. 1887 m. Kauno gubernatorius pareikalavo iš Kauno miesto dūmos, kad mieste būtų žymiai padidintas savivaldos institucijų išlaikomų policininkų skaičius. Dūma, motyvuodama įstatymais, reikalavimą atmetė. Jos argumentacija turėjo būti įtikinama, nes administracija toliau šio klausimo nebekėlė⁵¹⁰. Kauno savivaldos institucijos atsisakė vykdyti policijos reikalavimą registruoti išvykstančius ir atvykstančius gyventojus, suteikti patalpas laikinai telegrafo stočiai, kuri buvo reikalinga kariuomenei, atmetė Kauno tvirtovės štabo reikalavimą suteikti daugiau patalpų⁵¹¹.

1894 m. MRK atšaukė Kauno dūmos patvirtintas atliekų duobių tvarkymo taisykles, nes jose nenurodyta, jog policija turi teisę kontroliuoti, kaip jų laikomasi⁵¹². Tais pačiais metais Kauno savivalda priėmė miesto valdybos veiklos instrukciją, kurią MRK atsisakė tvirtinti. Su daugeliu pastabų dūma sutiko, bet griežtai atsisakė keisti instrukcijos punktą dėl policijos pavaldumo. Kadangi savivaldos institucijos pareigūnams mokėjo atlyginimus ir finansavo kitus poreikius, instrukcijos projekte policija priskirta miesto valdybos veiklos kompetencijai. Suprantama, kad tąkart savivalda nesiekė perimti vadovavimo policijai, bet kadangi susidurdavo su jos materialinio aprūpinimo reikalais, tai ir

⁵⁰⁸ O. Maksimaitienė, *Panevėžio miesto istorija*, p. 146.

⁵⁰⁹ 1877 10 13 Kauno dūmos protokolas nr. 72, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1081, l. 143–144; 1877 12 22 Kauno dūmos protokolas nr. 91, ten pat, l. 186–189.

⁵¹⁰ 1887 08 19 Kauno dūmos protokolas nr. 79, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1256, l. 147–149.

⁵¹¹ 1887 11 04 Kauno dūmos protokolas nr. 105, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1256, l. 197–198; 1888 08 17 Kauno dūmos protokolas nr. 76, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1170, l. 150; 1888 11 16 Kauno dūmos protokolas nr. 110, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1170, l. 211–215.

⁵¹² 1897 06 25 Kauno dūmos posėdžio protokolas nr. 66, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1261, l. 168–171.

įtraukė į instrukciją. Gubernijos valdyba su tuo nesutiko, Kauno dūma nenusileido ir MRK sprendimą apskundė Valdančiajam Senatui. Panevėžio dūma, 1905 m. konstatavusi, kokias dideles lėšas tenka skirti policijai iš miesto biudžeto, pareikalavo arba šias išlaidas perimti valstybės išdui, arba vadovavimą policijai perduoti savivaldos institucijoms. Kaip galima numanyti, atsakymas buvo neigiamas⁵¹³.

Panevėžio savivalda ilgai siekė perimti vadovavimą gaisrininkų komandai, nes buvo jai supirkusi visą inventorių ir kartais, laisvu nuo tiesioginių pareigų laiku, ugniagesius panaudodavo kitiems miesto poreikiams (miesto tvarkymui). 1896 m. gubernatoriaus nurodymu jai vadovauti ėmė apskrities policijos viršininkas, nors finansavimas liko savivaldos prievole. Dūma paprašė gubernijos valdybos persiųsti VRM prašymą gaisrininkų komandą grąžinti savivaldos kompetencijai. Gubernatorius atsisakė tai daryti, dūma pasiskundė Valdančiajam Senatui, ir pastarasis 1902 m. gubernatoriaus veiksmus pripažino neteisėtais. Pagaliau gautą savivaldos prašymą VRM atmetė⁵¹⁴. Pasikeitus imperijoje politinei situacijai dūma su tokiu pat prašymu į VRM kreipėsi pakartotinai, ir 1909 m. buvo patvirtintos „Laikinos Panevėžio ugniagesių komandos taisyklės“, kuriose užfiksuota, kad komandai vadovauja miesto valdyba, o policijos viršininkas turi teisę komandą tik patikrinti, bet negali jai duoti jokių nurodymų, apie pastebėtus trūkumus privalo informuoti valdybą⁵¹⁵.

Žinoma keletas atvejų, kai savivalda bandė kištis į gubernatoriaus ir policijos kompetenciją. 1905 m. Panevėžio dūma, motyvuodama, kad mieste prasidėjo ginkluoti apiplėšimai (apiplėštas net dvasinis rabinas) ir pagausėjo vagysčių, sušaukė specialų dūmos posėdį gyventojų saugumo priemonėms aptarti. Jame nutarta, kad policininkų skaičiaus padidinimas saugumo neužtikrins. Nuspręsta reikalauti, kad policininkai geriau eitų savo tiesiogines

⁵¹³ 1905 05 13 Panevėžio miesto galvos raštas gubernatoriui, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b., 1256, l. 1; 1905 12 05 Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Kauno gubernatoriui, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b., 1256, l. 26.

⁵¹⁴ 1896 07 31 Panevėžio galvos raštas gubernatoriui, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 471, l. 4; 1896 02 06 Panevėžio dūmos posėdžio protokolo kopija, ten pat, l. 5–8; 1902 03 16 Kauno gubernatoriaus raštas vidaus reikalų ministrui, ten pat, l. 18; 1902 04 19 vidaus reikalų ministro raštas Kauno gubernatoriui, ten pat l. 21.

⁵¹⁵ 1909 12 15 Panevėžio dūmos posėdžio protokolas nr. 97, *LVIA*, f. 1244, ap. 1, b. 67, l. 275–279.

pareigas ir sustiprintų savo veiksmus priemiesčiuose, būtų įvesti kariniai patruliai ir į miestą perkeltas gubernijos prokuroro pavaduotojas⁵¹⁶. 1913 m. Šiaulių dūmos posėdyje dėl prastos kriminalinės padėties teko aiškintis apskrities policijos viršininkui⁵¹⁷. 1905 m. Kauno mieste įvedus karinius patrulius tvarkai palaikyti, dūma sudarė delegaciją su miesto vadovu priešakyje, kuri vyko pas gubernatorių su prašymu, jog jie su miesto gyventojais „elgtųsi švelniau, mandagiai ir be nereikalingo žiaurumo“⁵¹⁸. Vėliau, kai patrulis mieste atsitiktinai nušovė du žmones, miesto galva vėl lankėsi pas gubernatorių su reikalavimu armijos patrulius pašalinti iš gatvių⁵¹⁹. 1905 m. buvo ir radikalių pasiūlymų. Panevėžio dūmos posėdyje šeši dūmos nariai reikalavo priimti nutarimą, kad savivalda nepavaldi Kauno gubernijos valdybai ir nusiųsti jį vidaus reikalų ministrui, bet pasiūlymas dūmos daugumos nebuvo palaikytas⁵²⁰.

Savivaldos ir vietos valdžios konfliktas reiškėsi ir švietimo srityje. Kauno miesto valdyba devintame dešimtmetyje pradėjo nebeįtraukti į išlaidų sąmatą pašalpos parapijoms mokykloms. Ši miestams privaloma pašalpa Šiaurės vakarų krašte buvo įvesta po 1863–1864 m. sukilimo ir naudota pradinių mokyklų tinklo išlaikymui. Lėšomis disponavo VŠA. 1891 m. gubernijos Išdo rūmai pastebėjo pašalpos trūkumą, pareikalavo jos mokėjimą atnaujinti ir sumokėti susikaupusią skolą. Savivaldos institucijos, remdamosi juridiniais argumentais, atsisakinėjo ir pašalpą atnaujino tik 1898 m. Valdančiojo Senato sprendimu, o mokėti skolą už ankstesnius metus vietos administracija išsireikalavo tik 1910 m.⁵²¹ Savivaldos institucijos skirti pašalpas imperinės valdžios išlaikomoms Kauno miesto parapijoms mokykloms taip pat atsisakė 1901, 1902, 1904 m., o 1905 m. neigiamai atsakė du kartus – VŠA ir gubernijos

⁵¹⁶1905 08 26 Panevėžio galvos raštas gubernatoriui, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1256, l. 6; 1905 08 27 Panevėžio dūmos posėdžio protokolo nuorašas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1256, l. 17–18.

⁵¹⁷Gk. [Pelikšas Bugailiškis], Šiauliai. Miesto dūmoje, *Lietuvos žinios*, 1913 12 12, nr. 147, p. 2.

⁵¹⁸1895 03 08 Kauno dūmos nutarimas nr. 27, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1242, l. 68–71; 1896 02 26 Kauno dūmos protokolas nr. 29, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1254, l. 60; 1896 05 29 Kauno dūmos protokolas nr. 81, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1254, l. 164; 1905 06 21 Kauno dūmos nutarimas nr. 76, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1365, l. 196–198.

⁵¹⁹[Anonimas], Ковно, *Северо-западное слово*, 1905 07 30, №. 2358, c. 3.

⁵²⁰1910 07 24 Kauno gubernijos kanceliarijos raštas Miestų reikalų komitetui, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1453, lapai nenumeruoti.

⁵²¹1891 09 18 Kauno dūmos nutarimas nr. 76, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1195, l. 131–132; 1912 Kauno biudžeto projektas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1384, l. 338–394.

valdybai. Pastarasis nutarimas priimtas vienbalsiai, jame pabrėžta, kad skirti finansavimą parapinėms mokykloms neįmanoma⁵²². Tokį savivaldos nenorą skirti lėšas parapinėms mokykloms galima aiškinti tuo, kad ji tikėjosi didesnio valstybės finansavimo pradinėms mokykloms. Paskutiniu atveju dūma aiškino, kad ji jau paskyrė lėšų naujai atidarytai mergaičių pradinei mokyklai. Nors neatmestina, kad sprendimui nefinansuoti parapinių mokyklų galėjo turėti įtakos ir tai, kad dauguma šių mokyklų mokinių buvo stačiatikiai⁵²³. Kita vertus, savivalda kai kurioms mokykloms finansavimą skirdavo savo iniciatyva. 1902 m. dūma nutarė dalinai finansuoti naujai atidarytą pradinę mokyklą⁵²⁴, pritarė komercijos mokyklos steigimui bei svarstė galimybes prisidėti prie mokyklos išlaikymo, palaikė komercijos mokyklos mergaitėms steigimą⁵²⁵. Nepaisant neigiamos Švietimo ministerijos nuomonės siekė įsteigti realinę mokyklą, demonstruodama ne tik savo autonomiškumą bet ir bandydama daryti spaudimą administracijai⁵²⁶.

Švietimui skirtame disertacijos skyriuje aprašoma įtampa, kilusi tarp Panevėžio savivaldos ir administracijos dėl steigiamos Panevėžio mergaičių mokyklos statuso. Tuometinius savivaldos veiksmus vietos administracija traktavo kaip siekį kontroliuoti vidurinę mokyklą: „...prašė atidaryti mergaičių gimnaziją ir norėjo jai vadovauti, skirti mokytojus ir patys tvarkyti mokyklos ūkinę veiklą“ – raporte rašė Panevėžio apskrities policijos viršininkas. Jis pasipiktinęs teigė, kad perorganizavus mokyklą ir dūmos narius nušalinus nuo įtakos jai, šie iš keršto atsisakė žadėtosios subsidijos mokyklai ir vietoj to ėmė mokėti pašalpas moksleivėms⁵²⁷. Policijos viršininko nuomone, režimo interesų

⁵²² 1901 11 07 Kauno dūmos nutarimas nr. 131, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1304, l. 312–313; 1902 04 10 Kauno dūmos posėdžio protokolas nr. 46, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1319, l. 126–127; 1905 02 08 Kauno dūmos nutarimas nr. 13, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1365, l. 23–26; 1905 11 22 Kauno dūmos nutarimas nr. 124, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1365, l. 292–298.

⁵²³ 1901 m. Kauno parapinėse mokyklose mokėsi 238 mokiniai: 51 katalikas, 143 stačiatikiai, 9 evangelikai liuteronai, 19 sentikių, 16 judėjų, 1901 11 07 Kauno dūmos nutarimas nr. 131, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1304, l. 312–313.

⁵²⁴ 1902 05 07 Kauno dūmos nutarimas nr. 62, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1319, l. 160–163.

⁵²⁵ 1900 05 10 Kauno dūmos protokolas nr. 65, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1299, l. 148–150; 1905 09 13 Kauno dūmos protokolas nr. 94, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1365, l. 236–237.

⁵²⁶ 1911 11 24 Kauno dūmos nutarimas nr. 210, *KRVA*, f. I-61, ap. 1. 398–340. Plačiau apie tai švietimui skirtame poskyryje.

⁵²⁷ 1911 02 27 apskrities policijos viršininko raportas Kauno gubernatoriui, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 36–37.

neatitiko ir savivaldos sumanymas miesto centre, šalia Realinės mokyklos, stovėjusį Apskritis kalėjimo pastatą pertvarkyti ir pritaikyti Mergaičių gimnazijos poreikiams. Viršininkas teigė, kad dūmos argumentai neatitinka tikrovės, o tikrasis jos tikslas – valstybinį pastatą pigiai pritaikyti mokyklai⁵²⁸. Konfliktuota ir dėl steigiamos Marijos mokyklos finansavimo. Panevėžio dūma, pasipiktinus, kad administracija neatsižvelgia į jos pageidavimus dėl mokymo programos, 1905 m. nutarė nesilaikyti ankstesnio pažado ir nemokėti jai kasmetės subsidijos. MRK šio nutarimo vykdymą sustabdė, dar pamoralizuodamas kad savivalda mokyklos atidarymą turi sutikti ne protestais, o „dėmesiu ir geranoriškumu.“ Dūma savo ruožtu pareiškė, kad steigiamą mokyklą „neatitinka vietos poreikių“ ir apskundė MRK Valdančiajam Senatui, dar pridėdama prašymą, kad mokykloje būtų dėstomos lenkų, lietuvių ir „žydų“ kalbos ir jų literatūros istorija. 1910 m. Valdantysis Senatas skundą atmetė⁵²⁹.

Savivalda ir imperinė valdžia laikėsi skirtingų nuostatų Kaune mokiniams skiriamų stipendijų atžvilgiu. Įvairiomis progomis, dažniau susijusiomis su caro šeimos jubiliejais, Kauno miestas buvo įsteigęs nemažai stipendijų, 1913 m. jos įvairiose mokymo įstaigose buvo paskirtos 72 mokiniams, stipendijomis visiškai ar iš dalies buvo dengiamas mokestis už mokslą. Dūma steigdama stipendijas visada pasilikdavo sau teisę jas paskirstyti konkrečioms mokiniams. Paprastai tai darydavo dūmos komisija, kuri surinkdavo prašymus ir mokyklų atsiliepimus apie pretendentes. 1899 m. Kauno gimnazijos direktorius kreipėsi į Vilniaus švietimo apygardą bei Kauno gubernatorių, prašydamas, kad būtų inicijuotas Nikolajaus I vardo stipendijos skyrimo tvarkos pakeitimas. Pastarosios institucijos paprašė dūmą apsvarstyti pageidaujamus pakeitimus. Gimnazijos direktorius skundėsi, kad mokykla yra nušalinta nuo stipendijos skyrimo, formalios pažymos apie mokinių pažangumą ir elgesį negarantuoja, jog kandidatas yra vertas imperatoriaus vardo stipendijos, ir tik gimnazijos pedagogų taryba yra kompetentinga stipendiją skirti ar atimti iš

⁵²⁸ 1909 02 10 Panevėžio apskrities policijos viršininko raportas Kauno gubernatoriui, LVIA, f. 1567, ap. 1, b. 1577, l. 9.

⁵²⁹ 1905 08 08 Panevėžio dūmos posėdžio protokolas nr. 89, LVIA, f. 1244, ap. 1, b. 61, l. 155–159; 1911 03 15 Panevėžio dūmos posėdžio protokolas nr. 19, LVIA, f. 1244, ap. 1, b. 69, l. 92.

mokinio. Todėl siūlė šią funkciją jai ir perduoti. Dūma energingai pasipriešino, pareiškė, kad pasiūlymas iškreipia stipendijos esmę, atima iš jos iniciatyvą ir nušalina nuo sprendimų. Todėl atmetė visus argumentus ir stipendijos skyrimo tvarkos nepakeitė. Panaši situacija susiklostė 1913 m. dėl vadinamosios Romanovų stipendijos. Romanovų dinastijos 300 metų valdymo proga savivalda įsteigė stipendijas keturiose miesto mokyklose, jų nuostatus patvirtino asmeniškai imperatorius Nikolajus II, stipendijoms berniukų gimnazijoje ir privačioje Neonilos Losickos mergaičių gimnazijoje suteikęs „Romanovų“ stipendijų pavadinimą ir išreiškęs pageidavimą, kad jas gausiančius moksleivius dūma parinktų iš mokyklų pedagogų tarybų sudaryto sąrašo. Šį pageidavimą savivaldai perdavė VŠA, bet dūma po detalaus svarstymo be komentarų pareiškė, kad „su pageidavimu sutikti neįmanoma“⁵³⁰.

XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje daugiausia Kauno savivaldoje pastebimas dar vienas konflikto tarp savivaldos ir imperinės biurokratijos židinys – kova dėl simbolinių atminties vietų. 1899 m. Kauno gubernorius kreipėsi į miesto dūmą siūlydamas paminėti artėjantį poeto Aleksandro Puškino gimimo šimtmetį. Dūma sudarė komisiją, kuri pateikė netikėtą pasiūlymą: kadangi neseniai minėtas poeto Adomo Mickevičiaus gimimo šimtmetis, jos nuomone, prasminga kartu įamžinti abiejų poetų atminimą. Reikia akcentuoti, kad šios asmenybės jau anuomet buvo labai svarbios simbolinės figūros atitinkamai rusų, lenkų bei lietuvių atminties kultūroms. Dūma pritarė komisijos požiūriui ir argumentuodama tuo, kad A. Mickevičius yra tiesiogiai susijęs su Kaunu, nutarė Garnizono gatvę, kurioje poetas kurį laiką gyveno, pavadinti jo vardu, su ja besikertančią Inžinierių gatvę – A. Puškino vardu. Be to, įsteigti 50 rub. dydžio A. Mickevičiaus ir A. Puškino vardo stipendijas. Kauno gubernijos MRK iniciatyvoje paminėti A. Mickevičiaus jubiliejų išvėlgė dūmos kompetencijos viršijimą. Remdamasis tuo, kad Miestų nuostatai savivaldai nesuteikia teisės rengti viešų minėjimų, tokius renginius jos gali organizuoti „tik valdžiai nurodžius ar leidus“ (o pasiūlyta paminėti A. Puškino, ne

⁵³⁰ 1899 02 10 Kauno dūmos nutarimas nr. 10, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1291, l. 78–84; 1913 08 22 Kauno dūmos nutarimas nr. 129, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1386, l. 200.

A. Mickevičiaus jubiliejų), dūmos sprendimo dalį, susijusią su A. Mickevičiaus įamžinimu, pripažino negaliojančiu, o sprendimo dalį dėl A. Puškino nurodė įgyvendinti. Šį sprendimą dūma apskundė Valdančiajam Senatui⁵³¹, bet 1900 m. gavo atsakymą, kad skundas atmestas⁵³². Tačiau savivaldos institucijos A. Puškino vardu gatvės tuo metu nepervadino. Pasikeitus politinei situacijai, dūma vėl grįžo prie šio klausimo. 1905 m. lapkričio 13 d. į ją kreipėsi grupė kauniečių, tarp kurių buvo ir dūmos narių, prašydami artėjančio A. Mickevičiaus mirties 50-mečio proga jo vardu pavadinti Garnizono gatvę ir pritvirtinti gatvės pavadinimo lenteles rusų ir lenkų kalba, be to, abiejose miesto gimnazijose įsteigti A. Mickevičiaus vardo stipendijas (kreipimesi A. Mickevičius vadintas „lenkų poezijos genijumi“). Dūma tam pritarė ir nutarė pervadinti gatvę bei įsteigti po penkias poeto vardo stipendijas berniukų ir mergaičių gimnazijose. Numatyta bendra jų suma – 600 rublių. Tai dešimteriopai daugiau už A. Puškino stipendiją. Taip pareikšta savivaldos nuostata prioriteta teikti vietinėms politiškai nedominuojančioms tautinėms grupėms svarbiai atminties vietai. Šį kartą vietos valdžia nebeprieštaravo, bet pareikalavo ir A. Puškino vardo gatvės, šį reikalavimą savivaldos institucijos įvykdė⁵³³. Dar kartą A. Mickevičiaus atminimas aktualizuotas, kai administracija jo vardo slėnyje sumanė steigti karinę šaudyklą. Argumentuodama, kad miesto bendruomenė praras poilsio vietą, dūma atmetė pasiūlymą ir apgynė su poeto gyvenimu Kaune tiesiogiai susijusią atminties vietą⁵³⁴. Mickevičiaus slėnis buvo kauniečių ir svečių lankoma vieta, savivalda finansavo jo aplinkos tvarkymą⁵³⁵.

Kaune buvo ir daugiau konfliktų dėl skirtingų požiūrių į istorinę atmintį. 1911 m. gubernatorius ragino savivaldą prisidėti prie artėjančio 1812 m. karo jubiliejaus minėjimo programos, bet sulaukė neigiamo atsakymo, motyvuoto

⁵³¹ 1899 01 27 Kauno dūmos nutarimas nr. 8, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1291, l. 73–76; 1899 03 10 Kauno dūmos nutarimas nr. 31, ten pat, l. 191–198.

⁵³² 1900 04 05 Kauno dūmos nutarimas nr. 54, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1299, l. 128. Šaltinyje Valdančiojo Senato sprendimo motyvai nepateikiami.

⁵³³ 1905 11 08 Kauno dūmos nutarimas nr. 120, ten pat, b. 1365, l. 284–286; 1905 12 17 Miestų reikalų komiteto raštas Kauno galvai, ten pat, ap. 3, b. 4093, l. 18; 1906 03 28 Miestų reikalų komiteto raštas Kauno galvai, ten pat, l. 24.

⁵³⁴ 1909 06 25 Kauno dūmos posėdžio protokolas nr. 69, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1378, l. 114.

⁵³⁵ [Anonimas], Kowno, *Kurjer Litewski*, 1913 07 04, nr. 149, s. 3.

tu, kad paminklas (gubernijos ir rusiškumo simbolis) šiam karui atminti yra VRM žinioje ir ši turi rūpintis jo priežiūra, o žymesnių įvykių karo metu Kauno apylinkėse nevyko (kas yra netiesa, nes Prancūzijos armija 1812 m., puldama ir traukdama, pražygiavo per miestą, trumpai jame buvo apsistojęs ir Napoleonas), savivaldos finansinė padėtis sunki, todėl ji prie minėjimo programos neprisidės⁵³⁶. Vis dėlto po mėnesio savivaldos institucijos finansavo „karalienės Bonos pilies griuvėsių“, kaip vadinta Kauno pilis, tvarkymo darbus, taip skirdama dėmesį LDK paveldui⁵³⁷.

Kauno savivaldos įsteigtas bei subsidijuojamas Miesto muziejus irgi tapo konflikto dėl atminties vieta. Bendrais bruožais žinoma muziejaus rinkinių sudėtis, išlikę dalies eksponatų sąrašai, bet apie istorinės ekspozicijos koncepciją informacijos labai mažai, tik žinoma, kad ji buvo parengta chronologiniu principu ir, galima numanyti, kad jos pagrindą sudarė regiono archeologiniai radiniai bei lietuvių etnografinė medžiaga. Ekspozicijos rengėjas Tadas Daugirdas buvo lietuvių tautinio judėjimo dalyvis, su juo kartu dirbusios dūmos muziejaus komisijos sudėtyje buvo žmonės, kuriuos galima identifikuoti kaip lenkų tautinio judėjimo lyderius Kaune. 1910 m., atnaujintą ekspoziciją atidarius viešam lankymui naujame pastate, lange virš įėjimo į muziejų (miesto centre, Rotušės aikštėje, šalia rotušės pastato) buvo įrengti vitražai su Vyčiu ir Kauno herbu (istoriniu, ne imperiniu), vėliau pagamintas vitražas su istoriniu Žemaitijos herbu. Išlikusiuose šių ir kitų vitražų projektuose daug istorinių ir etnografinių simbolių bei motyvų⁵³⁸. Šie simboliai ir muziejaus rinkinių profilis rodė siekį reprezentuoti lokalų ir LDK paveldą. Nors turimi šaltiniai neleidžia ekspozicijos apibūdinti detalai, bet aišku, kad tai buvo nuo imperinės ideologijos autonomiška atminties vieta, skirta lietuviškam ar / ir lenkiškam tapatumui ugdyti⁵³⁹.

⁵³⁶ 1911 02 24 Kauno dūmos nutarimas nr. 43, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1383, l. 64.

⁵³⁷ 1911 03 24 Kauno dūmos nutarimas nr. 73, ten pat, l. 108–109.

⁵³⁸ Vitražai su Kauno ir Žemaitijos herbais, jų ir kitų rengtų vitražų projektai išsaugoti Nacionaliniame Mikalojaus Konstantino Čiurlionio dailės muziejuje. Dėkoju direktoriui Osvaldui Daugeliui už suteiktą informaciją.

⁵³⁹ 1908 12 03 Kauno valdybos raštas Muziejaus komisijai apie į Muziejaus komisiją išrinktus asmenis, *KRVA*, f. I-61, ap. b. 1709, l. 13; 1911 02 21 Muziejaus komisijos posėdžio protokolo kopija, atskaita už 1910 m., minimas vitražas, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1709, l. 229; T. Daugirdas, Kaunas vokiečių

1913 m. mirė ilgametis Kauno dūmos narys, įvairių iniciatyvių dalyvis, komisijų narys ir dūmos skundų Valdančiajam Senatui rengėjas advokatas Dominikas Bociarskis. Siekdama įamžinti atminimą, dūma nusprendė miesto valdybos patalpose pakabinti jo portretą, bet MRK sprendimą atšaukė teigdama, kad D. Bociarskio nuopelnai nepakankami, o tokia dūmos narių pagerbimo forma nenumatyta Miestų nuostatuose⁵⁴⁰. Administracijos nuoširdumas kelia abejonių, nes amžininkai D. Bociarskį laikė vienu iš Kauno lenkų bendruomenės lyderių, tai patvirtina 1907 m. jo bute daryta krata, išduotas leidimas jį suimti už aktyvų dalyvavimą organizuojant rinkimus į Valstybės dūmą, imperijos administracijos kritiką⁵⁴¹. Keltina prielaida, kad vietos valdžia nenorėjo D. Bociarskio įamžinimo dėl jo pilietinės pozicijos ir veiklos. Šį įvykį galima traktuoti kaip konfliktą dėl bendruomenės atminties vietos, bet jį pagrįstai galima laikyti ir tautiškumo raiška.

Apskričių savivaldos institucijose pastangos puoselėti kitokį nei oficialusis istorinį naratyvą užfiksuotos tik Telšiuose. Pirmojo savivaldos vadovo kunigaikščio Mykolo Oginskio užsakymu ir nurodymu buvo pagamintas miesto galvos ženklas, kuriame pavaizduotas istorinis Telšių herbas, o ne 1845 m. Rusijos imperatoriaus miestui suteiktas herbas. Dėl to kilus triukšmui spaudoje kunigaikštis laikraštyje gynė istorinio herbo naudojimo teisėtumą. Edmundas Rimša teigia, kad po kilusio ažiotažo dėl Rusijos įstatymų ignoravimo senoji miesto simbolika buvo uždrausta⁵⁴².

Vienas iš šios disertacijos uždavinių yra palyginti Kauno gubernijos savivaldą su kitų imperijos miestų savivaldos institucijomis. Manytume, kad tikslinga palyginti konfliktus su valdžia Kauno gubernijos ir Vilniaus miesto savivaldoje. Vilnius tyrinėjamu metu buvo Šiaurės vakarų krašto intelektinis

okupacijoje, *Karo archyvas*, 1938, t. 9, p. 125, prieiga per internetą: <http://www.epaveldas.lt/vbspi/biRecord.do?biRecordId=4485> [žiūrėta 2015 10 06]; M. Brenšteinas, Tadas Daugirdas, *Lietuva*, 1921 09 09, nr. 202, p. 2–5, prieiga per internetą: <http://www.epaveldas.lt/vbspi/biRecord.do?biExemplarId=38579> [žiūrėta 2016 06 14]; N. Keršytė, *Lietuvos miestų muziejai iki 1940 m.*, Vilnius, 2003, p. 82, 88; D. Mačiulis, Lietuvos nacionalinis judėjimas ir Tautos muziejaus kūrimas, *Atminties daugiasluoksnisškumas: miestas, valstybė, regionas*, sud. A. Nikžentaitis, Vilnius, 2013, p. 137–153.

⁵⁴⁰ 1914 05 22 Kauno dūmos posėdžio protokolas nr. 59, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1389, l. 127–128.

⁵⁴¹ M., *Sprawaadw. Przys. Witolda Bociarskiego, Kurjer Litewski*, 1907 01 09(22), nr. 5, s. 3.

⁵⁴² E. Rimša, Telšių miesto herbas, *Telšiai*, 1994, p. 110–141.

centras ir pagrindinis krašte lenkų tautinio judėjimo židinys, galima numanyti, kad tarp savivaldos institucijų narių lenkai dominavo. Vilniaus dūma, kaip ir Kauno gubernijos miestų, gynė savivaldos autonomiją: demonstratyviai atsisakė nušalinti nuo pareigų miesto galvą ir dalį dūmos narių bei gynė jų autoritetą (MRK to pareikalavo dėl įtariamo miesto valdybos buhalterio nusikaltimo)⁵⁴³. Vilniaus savivaldos institucijos planavo steigti muziejų, parengė jo nuostatus, bet VRM atsiųstus tvirtinti nuostatus suredagavo taip, kad savivalda buvo nušalinta nuo vadovavimo jam. Tai sukėlė dūmos narių nepasitenkinimą, jie piktinosi, kad muziejus tampa priklausomas nuo administracijos, ir su padarytais pakeitimais nesutiko⁵⁴⁴. Vilniaus savivalda, kaip ir Kauno gubernijos miestų savivaldos institucijos, nuo administracijos gynė ir savo finansinius interesus. 1905 m. gubernatoriui paprašius papildomai finansuoti policiją dūma pareikalavo Vilnių nuo šios prievolės visai atleisti, vėliau reikalavo policijos išlaikymui mokėti subsidiją⁵⁴⁵. Taip pat nesutiko atleisti nuo mokesčio valdininkų arklių, nemokamai perduoti žemės sklypo kareivinių statybai⁵⁴⁶. Kaip ir Kauno gubernijoje, konfliktinėse situacijose pagrindine Vilniaus savivaldos spaudimo priemone valdžiai buvo skundai Valdančiajam Senatui.

Vilniaus savivaldos institucijos tris kartus prašė jos kompetencijai perduoti ugniagesių komandą, bet visi prašymai buvo atmesti⁵⁴⁷. Taip pat 1905 m. išreiškė norą perimti vadovavimą miesto policijai, dūmos sudarytai komisijai buvo pavesta parengti jos reorganizacijos projektą⁵⁴⁸. Kaip alternatyvą

⁵⁴³ 1910 03 01 Vilniaus dūmos posėdžio žurnalas, *Журналы Виленской Городской Думы за первое полугодие 1910 г.*, Вильно, 1912, c. 78–80.

⁵⁴⁴ 1912 03 08 Vilniaus dūmos posėdžio žurnalas, *Журналы Виленской Городской Думы за первое полугодие 1912 г.*, Вильно, 1912, c. 141.

⁵⁴⁵ 1905 12 07 Vilniaus dūmos posėdžio žurnalas, *Журналы Виленской Городской Думы за второе полугодие 1905 г.*, Вильно, 1906, c. 141–143; 1908 12 04 Vilniaus dūmos posėdžio žurnalas, *Журналы Виленской Городской Думы за второе полугодие 1908 г.*, Вильно, 1911, c. 91–93

⁵⁴⁶ 1908 01 24 Vilniaus dūmos posėdžio žurnalas, *Журналы Виленской Городской Думы за первое полугодие 1908 г.*, Вильно, 1911, c. 26–29.

⁵⁴⁷ 1909 01 08 Vilniaus dūmos posėdžio žurnalas, *Журналы Виленской Городской Думы за первое полугодие 1909 г.*, Вильно, 1911, c. 2–3.

⁵⁴⁸ 1905 10 31 Vilniaus dūmos posėdžio žurnalas, *Журналы Виленской Городской Думы за второе полугодие 1905 г.*, Вильно, 1906, c. 92–93.

policijai bandė organizuoti miesto sargybą (miliciją), kuri policijai 1905 m. pakrikus turėjo palaikyti tvarką mieste⁵⁴⁹.

Apibendrinant konfliktus tarp savivaldos ir vietos valdžios galima daryti išvadą, kad jie vyko nuo pat 1870 m. miestų nuostatų įsigaliojimo Kauno gubernijos miestuose. Savivaldos institucijos gynė savo autonomiją ir kompetenciją nuo administracijos kišimosi. Kartais pretekstai konfliktui buvo nereikšmingi, bet principiniai. Savivaldos institucijos dažnai savo veiksmus konflikto metu motyvavo „bendruomenių interesais“. Taip pat buvo ginami finansiniai resursai nuo netikslingo (savivaldos institucijų požiūriu) jų panaudojimo administracijos poreikiams. Pagrindinės savivaldos naudotos priemonės buvo administracijos pasiūlymų atmetimai ir skundai Valdančiajam Senatui, kurie dažnai buvo sprendžiami savivaldos naudai. Nuo XX a. pradžios išryškėjo naujos konfliktų terpės. Imta atvirai nesutarti dėl švietimo įstaigų tinklo raidos ir turinio, kai kurios savivaldos institucijos šiais klausimais bandė daryti spaudimą administracijai. Taip pat pradėjo kilti konfliktai dėl praeities interpretacijų ir atminties vietų. Konfliktai dėl švietimo turinio (ypač „vietos kalbų“ mokymo mokyklose) ir atminties vietų Kauno gubernijos miestų savivaldą skyrė nuo „rusiškų gubernijų“ savivaldos institucijų ir sudaro šio regiono specifiką imperijos kontekste. Šiuos naujus konflikto židinius galima sieti su nedominuojančių tautinių grupių interesų gynimu bei pilietiškumo raiškos miestuose pradžia. Todėl „bendruomenės interesų“ sąvoka savivaldos institucijų argumentuose nėra vien tik metafora, jos nuoširdžiai tikėjo juos ginančios. Gindamos teisę mokytis gimtąja kalba ir atminties vietas savivaldos institucijos reiškė ne tik savo narių, bet ir miestų bendruomenių grupių interesus. Konfliktai su valdžia Vilniuje reikėsi tomis pačiomis formomis kaip ir Kauno gubernijoje – savivaldos autonomijos ir interesų gynimu, jos kompetenciją plėtojančiomis iniciatyvomis.

⁵⁴⁹ 1905 10 31 Vilniaus dūmos posėdžio žurnalas, *Журналы Виленской Городской Думы за второе полугодие 1905 г.*, Вильно, 1906, c. 92–93; 1905 11 07 Vilniaus dūmos posėdžio žurnalas, *Журналы Виленской Городской Думы за второе полугодие 1905 г.*, Вильно, 1906, c. 96–97.

6.2. Pilietiškumo ir tautiškumo apraiškos savivaldos veikloje

XX a. pradžioje dalies Rusijos imperijos savivaldos institucijų veikla įgavo vis daugiau politinės veiklos požymių. 1904 m. neformalus žemietijų suvažiavimas pareikalavo politinių teisių ir parlamento įsteigimo, ir tai buvo viena iš pirmųjų didėjančios politinės įtampos apraiškų. Kilusios revoliucijos židiniai buvo miestuose, joje dalyvavo miestų bendruomenių nariai, todėl savivaldos institucijos buvo įtrauktos į revoliucinius veiksmus. Prasidėjus Pasauliniam karui valdantis režimas, pripažindamas savivaldos vaidmenį visuomenės mobilizacijoje, buvo priverstas leisti savivaldos institucijų sąjungas, kurios tapo paraleline valstybinei valdžiai struktūra ir ėmė kelti politinius reikalavimus, net reikalavo sudaryti „pasitikėjimo vyriausybe“. Valdžiai neturint pakankamų administracinių resursų, savivaldos institucijos karo metu regionuose tapo visos socialinės veiklos organizatorėmis⁵⁵⁰. Politinius reikalavimus inicijavo ir formulavo daugiausia didžiųjų Rusijos miestų savivaldos institucijos – Maskvos, Sankt Peterburgo, Odesos. Dėl didelio intelektualinio kapitalo koncentracijos šiuose miestuose politinis gyvenimas juose buvo aktyviausias, jų bendruomenės buvo pilietiškiausios imperijoje. Žemietijos ir miestų savivaldos institucijos visuomenės aktyvistams buvo patrauklios tuo, kad jos buvo oficialios viešos institucijos, kuriose pilietiškumą buvo įmanoma reikšti. Politinių reikalavimų, pradžioje retų, pasitaikydavo nuo Miestų nuostatų įvedimo. 1870 m. Maskvos dūma priėmė deklaraciją, kurioje iš valdžios reikalavo spaudos, žodžio, religijos laisvės, buvo užuomina apie įstatymų leidžiamąjį susirinkimą. 1883 m. Maskvos galva B. Čičerinas (Б. Н. Чичерин) pašalintas iš pareigų už menamą nelojalumą ir pasiūlymą savivaldos institucijoms vienyti savo veiklą⁵⁵¹. 1880–1881 m. grupė miestų savivaldos institucijų kreipėsi į valdžią prašydamos išplėsti miestų savivaldos rinkėjų

⁵⁵⁰ И. Герасимов, М. Могильнер, С. Глебов, *Новая имперская история Северной Евразии*, часть 2, 2017, с. 442, 443, 534, 535, 572, 573, 590, 591.

⁵⁵¹ В. А. Нардова, *Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX века*, Санкт Петербург, 1994, с. 154–180.

skaičių šią teisę suteikiant butų nuomininkams⁵⁵². Šiame poskyryje mūsų uždavinys yra ištirti, ar pilietiškumo apraiškų ir pilietinės visuomenės požymių buvo ir Kauno gubernijos savivaldos institucijose, ir nustatyti, ar savivaldos institucijų narių veikla bent tam tikru mastu susijusi su nedominuojančių tautinių grupių poreikių gynimu.

Kaip aptarta „Ivade“, pilietinės visuomenės raiškos požymiu šioje disertacijoje laikomi tie savivaldos institucijų veiksmai, kurie nukreipti į visų gyventojų, o ypač į nedominuojančių tautinių grupių narių pilietinių ir politinių teisių gynimą. Tokio pobūdžio pilietinės visuomenės apraiškų Kauno gubernijos savivaldoje rasta nedaug, mažiau nei tikėtasi. Tyrinėjamu laikotarpiu užfiksuotos tik kelios situacijos, kai buvo gintos pilietinės bei politinės visuomenės teisės. Ankstyviausias atvejis susijęs su politinių teisių gynimu. 1895 m. Kauno dūma išrinko dvylika narių į Miesto butų komisiją, tarp jų tris žydus. Gubernatorius, motyvuodamas tuo, kad žydams uždrausta eiti renkamasias pareigas, jų išrinkimą palaikė neteisėtu ir dūmos nutarimą atšaukė. Dūma argumentavo, kad žydams draudžiama dalyvauti rinkimuose į savivaldą ir tapti valdybos nariais, bet nedraudžiama tapti įvairių komisijų nariais. Todėl MRK sprendimą apskundė Valdančiajam Senatui ir pasiekė, kad jis būtų atšauktas⁵⁵³. 1896 m. Valdantysis Senatas patenkino kitą savivaldos skundą MRK nutarimu, kuriuo žydui B. Monsevičiui neleista užimti vietos revizijos komisijoje⁵⁵⁴.

Ryškiausios pilietinės visuomenės apraiškos užfiksuotos 1905–1906 m. revoliucinio pakilimo metu. Pirmiausia į Kauno dūmą kreipėsi didelė grupė žydų bendruomenės narių, prašydami atidėti eilinius rinkimus į dūmą iki tol, kol vyriausybė teigiamai išspręs žydų dalyvavimo savivaldoje klausimą, ir priimti peticiją, kad rinkimai negali vykti ignoruojant tą miestiečių dalį, kuriai priklauso didžioji dalis nekilnojamojo turto, pramonės ir prekybos įmonių. Kauno miesto valdyba ir dūma šią iniciatyvą palaikė vienbalsiai ir kreipėsi į Vilniaus

⁵⁵² Д. Д. Семенов, *Городское самоуправление*, с. 54, 62.

⁵⁵³ 1895 03 08 Kauno dūmos protokolas nr. 27, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1242, l. 68–71.

⁵⁵⁴ 1896 05 29 Kauno dūmos protokolas nr. 81, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1254, l. 164.

generalgubernatorių su prašymu rinkimus atidėti iki tol, kol žydams bus leista juose dalyvauti. Kauno žydų bendruomenė savo ruožtu dėl rinkimų teisės suteikimo kreipėsi telegrama į Rusijos ministrą pirmininką Sergejų Vittę bei vidaus reikalų ministrą Aleksandrą Bulyginą. Tačiau dėl rinkimų atidėjimo savivalda gavo neigiamą VRM atsakymą ir rinkimus tik nukėlė⁵⁵⁵. Balandžio mėnesį dūma palaikė Rusijos moterų labdaros draugijos kreipimąsi dėl teisės moterims dalyvauti rinkimuose į miestų savivaldą ir žemietijas⁵⁵⁶. Balandžio 5 d. į savivaldą su pareiškimu kreipėsi keliasdešimt kauniečių, tarp jų buvo ir dūmos narių, kurie pareikalavo, kad tuo metu, kai „atsiranda galimybė sukurti teisinę valstybę“, dūma pareikštų savo nuomonę dėl valstybės ir krašto sutvarkymo reikalų ir parengtų kreipimąsi į vyriausybę. Dūmos posėdis, kuriame svarstytas pareiškimas, buvo labai įtemptas ir karštas. Svarstyta galimybė sudaryti komisiją peticijai parengti, bet po pertraukos dūmos narys Jakubas Ossowskis pateikė iš anksto parengtos deklaracijos tekstą, kuris su vienintele pataisa buvo priimtas. Kauno dūmos nariai iš imperinės valdžios pareikalavo lygių pilietinių ir politinių teisių visų krašto tautų nariams, laisvės tautinių kultūrų raidai, neluominių žemietijų įvedimo, galimybės jose ir miestų savivaldoje dalyvauti visų tautybių, konfesijų ir lyčių asmenims, reikalauta šių įstaigų kompetenciją išplėsti taip, kad ji apimtų visus vietos reikalus. Pareikalauta tuojau pat suteikti rinkimų teisę į miestų savivaldą žydams, vietos gyventojams leisti dirbti valstybinėse institucijose, įvesti privalomą pradinį švietimą, pradinėse mokyklose leisti mokyti „vietinėmis kalbomis“ ir draugijoms bei asmenims leisti be trukdžių steigti mokyklas. Taip pat reikalauta leisti spaudoje ir kultūros renginiuose laisvai vartoti lietuvių, lenkų ir jidiš kalbas, garantuoti asmens ir gyvenamosios vietos neliečiamybę, taip pat susirinkimų, spaudos, sąžinės, žodžio, sąjungų laisvę. Paskutiniu punktu dūmos

⁵⁵⁵ 1905 09 09 Kauno gyventojų kreipimasis į miesto dūmą, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 310, l. 102–103; Skelbimas, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 310, l. 132; 1905 11 27 Kauno valdybos posėdžio protokolas, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 310, l. 139–141.

⁵⁵⁶ 1905 04 26 Kauno dūmos nutarimas nr. 57, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1365, l. 110–115.

nariai pareikalavo visuotiniais, lygiais, teisingais ir slaptais rinkimais išrinktos įstatymų leidžiamosios valdžios, kuri kontroliuotų vykdomąją valdžią⁵⁵⁷.

1905 m. protestuojant prieš žydų politinių ir pilietinių teisių apribojimus bei konkrečiai dėl rinkimų teisės į miestų savivaldą atėmimo kilo valdžios į savivaldos institucijas paskirtų žydų atsistatydinimo banga. To meto spaudoje teigiama, kad pirmasis imperijoje balandžio 20 d. atsistatydino Kauno dūmos narys Isakas Feinbergas. Pareiškęs, kad administracijos paskirti asmenys neatstovauja žydų bendruomenei, juo pasekė nuo 1876 m. dūmos nariu buvęs Iser Ber Volfas⁵⁵⁸. Po 1906 m. rinkimų į Kauno dūmą administracijos paskirti trys žydų atstovai vėl demonstratyviai atsistatydino⁵⁵⁹. Šiaulių žydų bendruomenė deklaravo, kad administracijos paskirtų žydų nelaiko savo atstovais. Reaguodamas į tai šio miesto dūmos narys Izraelis Charonžickis spaudoje paskelbė kreipimąsi, kuriame pareiškė, kad savivaldoje turi būti atstovaujama visų tautybių, konfesijų ir socialinių sluoksnių žmonėms. Jis pasiūlė dūmai pareikalauti iš vyriausybės, kad visoje imperijoje būtų panaikinti politiniai ir pilietiniai apribojimai⁵⁶⁰. Atsistatydino ir Ukmergės dūmos nariai žydai⁵⁶¹. Ypač pilietišką atsistatydinimo kalbą posėdyje pasakė Panevėžio dūmos narys Naftalis Fridmanas, savivaldai jis palinkėjo vadovautis „lygybės, brolybės ir laisvės idėjomis“⁵⁶². Dūmos nariai solidarizavosi su jo pareiškimu, dėkojo N. Fridmanui ir kartu atsistatydinusiui Isakui Bregovskui bei priėmė nutarimą siūlyti valdžiai, kad žydams būtų suteiktos rinkiminės teisės⁵⁶³.

Kai kurių savivaldos institucijų narių jautrumo bendruomenių poreikiams pavyzdžiu ir savivaldos instituto panaudojimo miesto bendruomenės interesų gynimui atveju galima laikyti Šiaulių vadovo elgseną 1905 m. VŠA už

⁵⁵⁷ 1905 04 05 Kauno gyventojų pareiškimas Kauno dūmai, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 298, l. 4–5; 1905 04 26 Kauno dūmos nutarimas nr. 56, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1366, l. 104–109.

⁵⁵⁸ Нов., Ковно, *Северо-западное слово*, 1905 05 07, №. 2288, c. 3; [Anonimas], Ковно, *Северо-западное слово*, 1905 05 08, №. 2289, c. 3.

⁵⁵⁹ 1906 06 11 pirklio M. Gorzono pareiškimas, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 310, l. 473; 1906 06 12 pirklio I. Volkovskio pareiškimas, ten pat, l. 474; 1906 06 12 G. Kaplano pareiškimas, ten pat, l. 475.

⁵⁶⁰ [Anonimas], Шавли, *Северо-западное слово*, 1905 07 26, №. 2354, c. 3.

⁵⁶¹ [Anonimas], Вилкомир, *Северо-западное слово*, 1905 09 24, №. 2388, c. 3.

⁵⁶² Naftalis Fridmanas (1863–1921), teisininkas, keletu Panevėžio savanoriškų asociacijų narys. 1903 m. ir 1907 m. paskirtas į Panevėžio dūmą, 1907 m. ir 1912 m. išrinktas į Valstybės Dūmą, joje pasižymėjo gindamas žydų teises. Lietuvos Respublikos Steigiamojo Seimo narys.

⁵⁶³ 1905 08 08 Panevėžio dūmos posėdžio protokolas nr. 90, *LVI*A, f. 1244, ap. 1, b. 61, l. 160–163.

nedalyvavimą pamokose vieną dieną iš miesto gimnazijų pašalino apie 400 mokinių. Grupė inteligentų protesto telegrama kreipėsi į Rusijos ministrą pirmininką Sergejų Vitę reikalaujanti nutarimą atšaukti. Po telegrama Šiaulių galva Julijonas Šalkauskis pasirašė pirmas⁵⁶⁴. Su kai kuriomis išimtimis pašalintieji buvo grąžinti į gimnazijas⁵⁶⁵.

Po revoliucijos atoslūgio nuostata siekti miesto bendruomenės narių lygiateisiškumo savivaldoje išliko, ji vėl pasireiškė svarstant klausimą apie dar vienos mokytojų seminarijos steigimą Kaune. Steigti seminariją dūmos nariai sutiko, gavę Vilniaus švietimo apygardos globėjo prašymą 1913 m., ir seminarijos pastato statybai paskyrė sklypą Žaliakalnyje, bet buvo įvardyta ir sąlyga: į seminariją turi būti priimami visi norintys, nepaisant konfesijos, tautybės ir kilmės⁵⁶⁶. Už tai balsavo 25 posėdžio dalyviai, prieš buvo tik du⁵⁶⁷. Vilniaus švietimo apygardos globėjas tokią sąlygą laikė neteisėta, todėl buvo ieškoma kitos seminarijai tinkamos vietovės. Antrosios mokytojų seminarijos steigimas Kauno gubernijoje buvo dalis imperinės valdžios plano Romanovų dinastijos 300 metų valdymo proga visose gubernijose įsteigti po pavyzdinę mokytojų seminariją ir jas pavadinti Romanovų vardu. Todėl VŠA vis skubino Kauno gubernijos liaudies mokyklų direkciją rasti seminarijai tinkamą žemės sklypą mieste ar miestelyje prie geležinkelio, svarstyti įvairūs variantai, bet iškeltas sąlygas atitinkančio žemės sklypo gubernijoje nerasta⁵⁶⁸. Todėl 1915 m. pradžioje valdžia mokytojų seminarijos sklypo reikalu pakartotinai kreipėsi į Kauno savivaldą, prašydama nekelti reikalavimo dėl seminarijos mokinių priėmimo sąlygų, bet dūma nuosekliai pakartojo savo ankstesnį sprendimą⁵⁶⁹. Dūmos nariai suprato, kad seminarijos atidarymas prisidėtų prie švietimo plėtros

⁵⁶⁴ [Anonimas], Шавли, *Северо-западное слово*, 1905 10 28, №. 2428, c. 3.

⁵⁶⁵ J. Krivickas, Šiaulių berniukų gimnazijos – J. Janonio vidurinės mokyklos istorija (1851–1991), Kaunas, 1991, p. 36–37.

⁵⁶⁶ Toks reikalavimas greičiausiai buvo susijęs su Panevėžio mokytojų seminarijos istorija. Į pastarąją iki 1905 m. nebuvo priimami katalikai.

⁵⁶⁷ 1913 02 07 Kauno dūmos nutarimas nr. 28, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1386, l. 43.

⁵⁶⁸ 1913 04 03 Vilniaus švietimo apygardos globėjo raštas Kauno gubernijos liaudies mokyklų direktoriui, *KRVA*, f. I-293, ap. 1, b. 316, l. 13; 1913 09 27 Vilniaus švietimo apygardos globėjo raštas Kauno gubernijos liaudies mokyklų direktoriui, ten pat, l. 21; 1915 02 28 Vilniaus švietimo apygardos globėjo raštas Kauno gubernijos liaudies mokyklų direktoriui, ten pat, l. 43.

⁵⁶⁹ 1915 03 12 Kauno dūmos nutarimas nr. 34, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1392, l. 36.

ir miesto bendruomenei būtų naudingas, bet vietinių nedominuojančių tautinių grupių kultūrinių poreikių tenkinimą taip pat traktavo kaip svarbų prioritetą. Tikėtina, kad jie žinojo apie situaciją Panevėžio mokytojų seminarijoje. Po 1905–1906 m. revoliucijos į ją formaliai leista priimti katalikus, tačiau realiai į seminariją stojantiems ne stačiatikiams darytos biurokratinės kliūtys. Tai kauniečius galėjo paskatinti atkakliai ginti ne rusų teises.

Kauno savivaldos institucijos savo kompetencijos ribose stengėsi laikytis tautų lygybės principo. 1907 m. ji rūpinosi, kad būtų sudarytos sąlygos savivaldai priklausančiame Miesto teatre pasirodyti įvairių tautybių trupėms⁵⁷⁰, 1909 m. steigiamoms žydų, lietuvių ir lenkų savanoriškų asociacijų bibliotekoms suteikė po vienodą 150 rub. subsidiją⁵⁷¹. Netgi svarstant galimybę buvusiam gubernatoriui Piotriui Veriovkinui suteikti Kauno garbės piliečio vardą pabrėžtas jo „rūpestis visų konfesijų ir tautybių miestiečiais“⁵⁷². Nors nuo 1892 m. žydai savivaldoje buvo atstovaujami tik sąlyginai, bet nepavyko aptikti jokių požymių, kad savivaldos institucijos jų bendruomenių poreikius būtų koku nors būdu diskriminavusios. Tas pats pasakytina ir apie lietuvius. Nors savivaldoje dominuojantys lenkai galėjo siekti sau išskirtinių teisių, bet to nepastebėta. Reikalaujant mokyklose įvesti nedominuojančių grupių kalbų mokymą visada naudotas „vietinių kalbų“ terminas, apimantis lenkų, lietuvių ir jidiš kalbas, kai tuo tarpu Šiaurės vakarų krašto valdiškoje leksikoje šis terminas apėmė tik lenkų ir lietuvių kalbas.

Savivalda prisidėjo ir prie pilietinei visuomenei būtinos viešosios erdvės kūrimo. Posėdžiuose buvo reiškiami įvairūs požiūriai ir nuomonės, vyko atviros diskusijos ne tik dėl miesto ūkio reikalų, ypač rinkimų metu. 1905 m. lapkritį Kauno savivalda net skyrė savo pastatus (cirką ir vasaros paviljoną) viešiesiems susirinkimams ir mitingams, kurie intensyviai vykdavo šiose vietose⁵⁷³.

⁵⁷⁰ 1907 06 26 Kauno dūmos protokolas nr. 77, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1370, l. 219–224; 1907 11 25 Kauno dūmos protokolas nr. 128, ten pat, l. 414–420.

⁵⁷¹ 1909 11 26 Kauno dūmos protokolas nr. 146, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1378, l. 278.

⁵⁷² 1912 11 26 Kauno dūmos nutarimo nr. 123 kopija, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 1481, l. 1.

⁵⁷³ 1905 11 08 Kauno dūmos nutarimas nr. 118, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 1365, l. 281–282; Ковно, *Северо-западный голос*, 1905 12 07, № 3, с. 3.

Panevėžio dūma 1905 m. savo patalpose leido organizuoti mitingus ir susirinkimus⁵⁷⁴.

Su nedominuojančių tautinių grupių interesų gynimu susidūrėme jau ir ankstesniame poskyryje, kai aptarėme „vietinių kalbų“ dėstymą mokyklose ir atminties vietas. Nedominuojančių tautinių grupių interesų gynimo atveju Kauno gubernijos savivaldoje XX a. pradžioje buvo ir daugiau. Atvira ir pabrėžtinai demonstratyvi tautiniu bei politiniu atžvilgiu angažuota Kauno savivaldos pozicija pademonstruota 1906 m., prisiekiant naujos sudėties dūmos nariams. Iki tol buvo naudojama visiems imperijos administracijos tarnautojams nustatyta priesaikos formulė, kurioje buvo prisiekama ištikimai tarnauti „Visos Rusijos imperatoriui ir sosto paveldėtojiui“. Tekstas rusų kalba buvo skaitomas konkrečiau tarnautojo konfesijos maldos namuose. Tačiau naujieji dūmos nariai lenkai parengė savo originalų priesaikos tekstą lenkų ir rusų kalbomis, kuriame Dievo akivaizdoje prisiekama „garbingai ir sąžiningai vykdyti Kauno dūmos nario pareigas“. Tekste nei imperatorius, nei joks dinastijos narys, net Rusijos pavadinimas neminimas. Priesaiką 22 dūmos nariai (iš viso buvo išrinkta 32) katalikų bažnyčioje davė birželio 22 d., šis poelgis tuojau grupės dūmos narių buvo apskūstas. Netikėtai MRK, motyvuodamas tuo, kad dūmos nariai nėra valstybės tarnautojai ir jų priesaikos forma įstatymu nenustatyta, o privaloma priesaikos dalis yra tik prisiekti prieš Dievą, be to, priesaikos tekstas yra ir valstybine kalba, priesaiką pripažino teisėta ir galiojančia⁵⁷⁵. Galima neabejoti, kad tokiai situacijai susiklosčius ne revoliucijos metais, valdžios įstaigų reakcija būtų buvusi kitokia ir priesaika būtų buvusi pripažinta kaip netinkama.

Nuo 1895 m. Kauno miesto valdybos nariais ir sekretoriais buvo renkami tik asmenys, kuriuos pagal įvairius požymius galima identifikuoti kaip lenkus. Kai 1905 m. su karšta agitacija vykę rinkimai numanomai dėl aktyvių lenkų tautinio judėjimo dalyvių dominavimo išrinktoje dūmoje administracijos buvo nepatvirtinti, pakartotiniuose rinkimuose buvo perrinktas tas pats lenkų

⁵⁷⁴ 1911 02 27 Panevėžio apskrities policijos viršininko raportas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 36–37.

⁵⁷⁵ 1906 06 22 dūmos narių priesaikos tekstas lenkų ir rusų kalbomis, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 310, l. 497; 1906 06 22 dūmos narių priesaikos tekstas rusų kalba, ten pat, l. 492; 1906 08 11 Miestų reikalų komiteto raštas miesto valdybai, ten pat, l. 539–540.

aktyvistų branduolys⁵⁷⁶. Kaip jau minėta aptariant savivaldos institucijų asmeninę sudėtį, 1906 m. Kauno miesto galva išrinkus lenką Aloizijų Brzozowski, tai laikyta simboline vietinės bendruomenės pergale⁵⁷⁷.

1905 m. lapkričio mėnesį organizuotų rinkimų Kaune metu vyko aktyvi agitacija (Miestų nuostatai ją kategoriškai draudė), rinkimų patalpoje buvo daug pašalinių asmenų, kurie irgi agitavo, ragino ir įkalbinėjo balsuoti už iš anksto parengtą kandidatų sąrašą, sudarytą lenkų kalba (dauguma sąrašė buvusių žmonių identifikuoti kaip lenkų tautinio judėjimo aktyvistai). Vietinė administracija priėjo prie išvados, kad rinkimų metu agituota ne už pavienius asmenis, bet už tautinę grupę, agitacijos faktą rinkimų metu pripažino ir miesto galva. Iš 1910 m. rugsėjo mėnesį vykusių rinkimų medžiagos susidaro įspūdis, kad juose konkuravo rusų ir lenkų tautinių grupių atstovai⁵⁷⁸. Policmeisteris raporte teigia, kad vyko tautinė kova, kuri po pirmųjų rinkimų atšaukimo aprimo⁵⁷⁹.

Kitų miestų savivaldos institucijose taip pat būdavo atvejų, kai miestų bendruomenių nariai vadovavosi nedominuojančių tautinių grupių interesais. Ukmergėje rinkimų metu aktyvia agitacija užsiėmė lenkų bendruomenės aktyvistai⁵⁸⁰. Prieš 1913 m. rinkimus Zarasuose taip pat vyko agitacija, į įgaliotinių susirinkimą išrinktas Edwardas Kumpilewskis, kurį policijos viršininkas įvardijo kaip „aršų lenką“, kovojantį prieš lietuvius. Kaip lenkų aktyvistą jį charakterizavo ir apskrities bajorų vadovas, jis nuogaštavo, kad E. Kumpilewskiu tapus Zarasų seniūnu gali padidėti įtampa tarp lietuvių ir lenkų⁵⁸¹. Kad taip charakterizuojamas žmogus vis tik buvo išrinktas seniūnu, rodo, kad tarp įgaliotinių buvo prijauciančių lenkų tautiniam judėjimui⁵⁸². Visgi

⁵⁷⁶ 1905 11 15–16 išrinktų dūmos narių sąrašas, ten pat, l. 264; 1906 m. kovo 8, 9, 10 ir balandžio 17 d. išrinktų dūmos narių sąrašas, ten pat, l. 446–447.

⁵⁷⁷ 1920 03 13 Kauno dūmos nutarimo nuorašas, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 145, l. 28–33.

⁵⁷⁸ 1906 01 10 Miestų reikalų komiteto nutarimo kopija, *KRVA*, f. I-61, ap. 3, b. 310, l. 299–307; 1910 10 04 Miestų reikalų komiteto posėdžio protokolo kopija, *KRVA*, f. I-61, ap. 1, b. 890, l. 373–380.

⁵⁷⁹ 1911 02 17 Kauno policmeisterio raportas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 15.

⁵⁸⁰ 1912 02 03 Ukmergės apskrities policijos viršininko raportas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 153.

⁵⁸¹ 1914 02 10 Zarasų apskrities policijos viršininko raportas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1958, l. 44–46; 1915 01 14 Zarasų bajorų vadovo raštas gubernatoriui, ten pat, l. 109–110.

⁵⁸² Zarasų seniūno raštas gubernatoriui, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1958, l. 103.

seniūnu E. Kumpilewskio gubernatorius nepatvirtino, juo paskyrė prieš tai šias pareigas ėjusį rusą Michailą Borovskį⁵⁸³.

Labai kategoriškai apie 1908 m. Panevėžyje vykusius rinkimus atsiliepė apskrities policijos viršininkas, įžvelgęs antirusiškas rinkėjų nuotaikas. Jo nuomone, kadangi rinkėjai yra lietuviai ir lenkai, tai jie ir buvo išrinkti. „Rinkėjai katalikai, būdami iš prigimties priešingi visiems rusų reikalams šiame krašte, šį jausmą jie įgijo su motinos pienu, be jokios pagalbos iš šalies išrinko tokius pat kaip ir patys, tik išvermingesnius, gudresnius ir protingesnius katalikus, lietuvius ir lenkus“. Policijos viršininko nuomone, dūmoje kritikuojami vyriausybės nutarimai, ir jie vykdomi tik tuomet, kai nepavyksta jų atmesti. Dūmos narių charakteristikoje jis akcentavo jų opozicines nuotaikas: „Dūmos sudėtis nors ir priima vyriausybės nurodymus nuolankiai ir klusniai, bet savo protuose slapta saugo savo separatistines idėjas. Esant bet kokiai palankiai progai jie reiškia savo išvedžiojimus, prieštaraujančius vyriausybei“⁵⁸⁴. O miesto galva išrinktas Juozapas Kozakevičius prieš rinkimus akcentavo miesto mokesčių ir išlaidų sumažinimą, žadėjo dėti pastangas iškelti iš Panevėžio daug rūpesčių savivaldai keliantį kariuomenės dalinį. Panevėžio apskrities policijos viršininkas raporte jį charakterizavo kaip kuklų ir darbštų žmogų, nedvejojo, jog savo rinkiminius pažadus įgyvendins, tuo sukeldamas problemų mieste dislokuotam 179-ajam Ust Dvinsko pėstininkų pulkui. Todėl siūlė gubernatoriui jo netvirtinti pareigose⁵⁸⁵. Kitų, 1914 m. įvykusių Panevėžio dūmos rinkimų metu apskrities policijos viršininkas akcentavo lenkų dominavimą, prognozavo, kad naujosios dūmos veikloje „raudona gija eis tautinio pobūdžio rūpesčiai“. Išrinktą miesto galvą Aleksanderį Witartą jis apibūdino kaip energingą ir sąžiningą, bet kartu neturintį jokių simpatijų valdžiai ir nesieksiantį su ja bendradarbiauti⁵⁸⁶.

⁵⁸³ Gubernatoriaus rašto Zarasų įgaliotinių susirinkimui juodraštis, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1958, l. 114–115. M. Borovskio tautybė įvardinta 1904–1908 m. Zarasų įgaliotinių susirinkimo sąraše, ten pat, b. 1975, l. 56.

⁵⁸⁴ 1911 02 27 Panevėžio apskrities policijos viršininko raportas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 36–37.

⁵⁸⁵ 1909 07 04 Panevėžio apskrities policijos viršininko raštas gubernatoriui, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1453, lapai nenumuoti.

⁵⁸⁶ 1914 12 19 Panevėžio apskrities policijos viršininko raportas, *LVIA*, f. 1567, ap. 1, b. 1674, l. 204.

Panašūs procesai vyko ir Vilniaus mieste. Pilietinės visuomenės požymiams galime priskirti Vilniaus savivaldos veiksmus, skirtus politinių ir pilietinių teisių gynimui. 1905 m. balandžio 5 d. ji priėmė deklaraciją, kurioje iš valdžios pareikalavo panaikinti visus teisių apribojimus tautinėms ir religinėms grupėms, leisti viešai naudoti „vietos kalbas“, išplėsti rinkėjų į savivaldą ratą, sušaukti parlamentą. Ypač daug dėmesio deklaracijoje skirta švietimui. Reikalauta įvesti visuotinį mokymą, mokytojais leisti tapti visų tautybių žmonėms, leisti steigti privačias mokyklas, kurios dėstomąją kalbą galėtų pasirinkti savo nuožiūra⁵⁸⁷. Savo veikloje Vilniaus savivaldos institucijos stengėsi atsižvelgti į visų tautinių ir konfesinių grupių poreikius. Dūma Berniukų gimnazijoje įsteigtas stipendijas mokiniams skirstė po lygiai krikščionims ir žydams ir atmetė administracijos pasiūlymus šio principo atsisakyti⁵⁸⁸. Miesto teatre lenkų ir rusų trupių pasirodymams skyrė po lygiai laiko (po tris dienas per savaitę, vieną dieną per mėnesį skyrė ir lietuviams)⁵⁸⁹. Dūma rėmė lenkų savanoriškas asociacijas, bet ir Vilniaus lietuvių savišalpos draugijai suteikė nemokamas patalpas prieglaudai ir mokyklai⁵⁹⁰.

Pasitaikė Vilniuje konfliktų ir dėl atminties vietų. Jau minėto savivaldos inicijuoto muziejaus nuostatai jo veiklą orientavo į Vilniaus miesto ir regiono paveldą, numatyta galimybė muziejaus etiketes ir katalogus rengti „vietos kalbomis“. Muziejuje dalį savo rinkinių siūlė eksponuoti Vilniaus mokslo bičiulių draugija. Taip pat su muziejumi norėjo bendradarbiauti Vilniaus mokslo ir meno muziejaus draugija⁵⁹¹. Tai leidžia kelti prielaidą, kad muziejus buvo

⁵⁸⁷ 1905 04 05–06 Vilniaus dūmos posėdžio žurnalas, *Журналы Виленской Городской Думы за первое полугодие 1905 г.*, Вильно, 1905, c. 79–81.

⁵⁸⁸ 1907 06 07 Vilniaus dūmos posėdžio žurnalas, *Журналы Виленской Городской Думы за первое полугодие 1907 г.*, Вильно, 1910, c. 231–234.

⁵⁸⁹ [Anonimas], *Z Rady Miejskiej, Kurjer Litewski*, 1906 03 12, nr. 58, s. 3.

⁵⁹⁰ 1911 10 06 Vilniaus dūmos posėdžio žurnalas, *Журналы Виленской Городской Думы за второе полугодие 1911 г.*, Вильно, 1913, c. 111–114; 1911 10 20 Vilniaus dūmos posėdžio žurnalas, *Журналы Виленской Городской Думы за второе полугодие 1911 г.*, Вильно, 1913, c. 136–137; 1906 05 4–5 Vilniaus dūmos posėdžio žurnalas, *Журналы Виленской Городской Думы за второе полугодие 1905 г.*, Вильно, 1908, c. 221–222; 1908 02 07 Vilniaus dūmos posėdžio žurnalas, *Журналы Виленской Городской Думы за первое полугодие 1908 г.*, Вильно, 1911, c. 44–45.

⁵⁹¹ 1908 11 06 Vilniaus dūmos posėdžio žurnalas, *Журналы Виленской Городской Думы за второе полугодие 1908 г.*, Вильно, 1911, c. 66–67; 1909 06 18 Vilniaus dūmos posėdžio žurnalas, *Журналы Виленской Городской Думы за первое полугодие 1909 г.*, Вильно, 1911, c. 272–273; Vilniaus miesto muziejaus nuostatų projektas, ten pat, p. 279–280.

planuojamas kaip Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paveldui skirta atminties vieta. Tai numanydama imperinė valdžia nuostatų projektą pakeitė taip, kad galėtų muziejaus veiklą kontroliuoti. Kitas su atminties vieta susijęs įvykis buvo plačiai nuskambėjęs planas Gedimino kalne įrengti Vilniaus vandentiekio vandens rezervuarą. Vandentiekio ir kanalizacijos statybos planą 1911 m. gruodžio 1 d. dūmos posėdyje pristatė vyriausiasis projekto inžinierius Eduardas Šenfeldas. Tuo metu niekas neatkreipė dėmesio į numatytą rezervuaro vietą. 1500 kubinių metrų rezervuaras turėjo užimti 1/15 kalno paviršiaus, ir jį įrengti buvo planuojama po žeme. Iš svarstymo eigos galima spręsti, kad projektuotojai rezervuarui pasirinko tiesiog techniškai patogiausią ir mažiausiai sąnaudų bei išlaidų reikalaujančią vietą, nesusimąstydami apie Gedimino kalno simbolinę reikšmę ir grėsmę kalno kultūriniam sluoksniui. Kilus pasipiktinimui spaudoje ir miesto galvą pradėjus lankyti įvairioms delegacijoms po trijų mėnesių buvo sušauktas dūmos posėdis persvarstyti rezervuaro vietą. Jame vyko karštos diskusijos, dūmos narių nuomonės išsiskyrė. Vieni piktinosi tokiu „antikultūriniu žingsniu“ ir reikalavo pakeisti įrenginio vietą, kiti aiškino, kad rezervuaras kalnui nepakenks, o jo statyba kitoje vietoje reikalaus papildomų lėšų. Kadangi rezervuaro statyba turėjo prasidėti tik po kelių metų, Vilniaus dūma nutarė sprendimą dėl jo įrengimo vietos atidėti⁵⁹². Po keleto mėnesių dūma, supratusi Gedimino kalno simbolinę vertę, vienbalsiai nutarė pradėti pilies griuvėsių konservavimą, bet, atrodo, darbų iki Pirmojo pasaulinio karo nepradėjo⁵⁹³.

Galima teigti, kad pilietiškumo apraiškos Vilniuje ir Kauno gubernijos miestuose buvo panašios – visų gyventojų lygių teisių gynimas, rūpinimasis atminties vietomis ir siekis formuoti jų turinį. Vilniaus dūmos žurnalai, kuriais šiuo atveju rėmėmės, beveik nieko nesako apie lenkų, kaip tautinės grupės, interesų gynimą savivaldoje. Nors tyrinėtojai tvirtina, kad rinkimų į Vilniaus

⁵⁹² 1911 12 01 Vilniaus dūmos posėdžio žurnalas, *Журналы Виленской Городской Думы за второе полугодие 1911 г.*, Вильно, 1913, c. 189–195; 1912 03 20 Vilniaus dūmos posėdžio žurnalas, *Журналы Виленской Городской Думы за первое полугодие 1912 г.*, Вильно, 1912, c. 169–170.

⁵⁹³ D. Staliūnas, Mokslo draugijos ir istorinių paminklų apsauga XIX a. pabaigos – XX a. pradžios Lietuvoje, *Dr. Jonas Basanavičius: 1851–1927*, Vilnius, 2003, p.136–147.

dumą metu stačiatikiai ir katalikai konkuravo⁵⁹⁴. Turint omenyje svarbų šio miesto bendruomenės vaidmenį lenkų tautiniame judėjime tai kiek stebina. Galimi du paaiškinimai. Pirmiausia, Vilniuje buvo daug patrauklesnių viešų vietų (politinių sambūrių, redakcijų, savanoriškų asociacijų), kur vietinės bendruomenės tautinius interesus galėjo reikšti laisviau nei komunaliniais reikalais užsiėmusioje savivaldoje. Jos tautinio judėjimo dalyviams galėjo būti patrauklesnės ir teikti platesnes galimybes. Kita vertus, naudotas šaltinis gali neperteikti visų savivaldos veiklos niuansų. Dauguma tautinių interesų gynimo atvejų Kauno gubernijoje susiję su rinkimais į miestų savivaldą, informacija apie tokias situacijas yra ne dūmų posėdžių protokoluose, o policijos viršininkų raportuose ir MRK kaupoje medžiagoje. Pasigilinus į tokio pobūdžio dokumentus Vilniaus savivaldos institucijų veikloje galbūt galima rasti ir su nedominuojančių tautinių grupių interesais susijusių aspektų.

Atlikta analizė sudaro galimybę teigti, kad Kauno gubernijos savivaldoje buvo pilietiškumo ir tautiškumo apraiškų, kurios kartais pasireiškėdavo nedominuojančių tautinių grupių interesų gynimu. Galima pastebėti šio reiškinio dinamiką, jis retas XIX a. antroje pusėje ir daugiausia būdingos XX a. pradžiai, ypač 1905–1906 m. revoliucijos laikotarpiui. Pilietiškumas ir tautiškumas miestų savivaldoje reiškėsi ne nuosekliai, o situatyviai. Pagrindiniais pilietinės visuomenės požymiais Kauno gubernijos savivaldoje buvo kova už lygias miestų bendruomenės narių teises, daugiausia tai reiškėsi kova už lygias žydų teises ir teisę vaikus mokyklose mokyti gimtosiomis kalbomis. Būta atvejų, kai savivaldos nariai bandė ginti lenkų tautinius interesus. Paprastai tokia veikla matoma rinkimų į savivaldą procese, kovoje už atminties vietas ir, kaip jau minėta, kovoje už „vietines kalbas“ mokyklose. Imperijos valdininkų pateikti kai kurių savivaldos institucijų narių apibūdinimai nekelia abejonių jų pilietiškumu ir tautiniu angažuotumu. Kartu reikia atkreipti dėmesį į tai, kad daugeliu atvejų pilietiškumo ir tautiškumo apraiškos buvo inicijuotos bendruomenių ar bendrai savivaldos institucijų narių

⁵⁹⁴ V. Petronis, Vilnius ir vilniečiai: miesto ir jo bendruomenių kaitos bruožai XIX a. antrosios pusės oficialioje spaudoje, *Lietuvos istorijos metraštis*, Vilnius, 2016, nr. 1, p. 45.

ir bendruomenių. Tai leidžia teigti, kad tam tikrose situacijose savivaldos institucijos išreiškė miestų bendruomenių pilietinius ir tautinius poreikius.

IŠVADOS

1. Nagrinėjamu laikotarpiu savivalda turėjo teisinę autonomiją nuo imperinės valdžios, kuri sudarė teorinę galimybę savivaldos institucijose reikšti ir ginti miestų bendruomenių interesus.
2. Nežiūrint į labai suvaržytą rinkimų teisę, į savivaldos institucijas buvo renkami autoritetingi miestų bendruomenių nariai, tarp jų buvo to meto kontekste gerai išsilavinusių profesionalų ir valstybės tarnybos patirtį turinčių asmenų. Didesnių miestų savivaldoje tokių žmonių buvo daugiau. Nors negalime tiksliai identifikuoti savivaldos institucijų narių tautybių, bet aišku, kad po 1892 m. Miestų nuostatų įsigaliojimo miestų dūmose dominavo lenkai ir lietuviai, tik kai kuriais atvejais jose buvo didesnis rusų skaičius. Konfesiniu požiūriu aptariamojo laikotarpio pradžioje jose daugumą sudarė katalikai, apie trečdalis vietų buvo užimta žydų. Svarbu pažymėti, kad dalis savivaldos narių aktyviai dalyvavo bendruomenių gyvenime, gerai žinojo jų poreikius ir lūkesčius, todėl galėjo bandyti juos realizuoti savivaldos veikloje. Vadinasi, miestų bendruomenės laikė savivaldą svarbia institucija, galinčia prisidėti prie vietinių poreikių užtikrinimo.
3. Prisimenant „Įvade“ iškeltą klausimą, kiek savivaldos narių pilietinis aktyvumas susijęs su jų išsilavinimu, o kiek su jų politinėmis nuostatomis ir politine padėtimi valstybėje, galime suformuluoti atsakymą. Kauno, Panevėžio ir Šiaulių paskutinių kadencijų savivaldos institucijų narių išsilavinimas buvo panašus, bet Šiauliuose pilietiškumas reikšėsi silpniau. Tai perša išvadą, kad pilietiškumas sietinas ne su formaliu išsilavinimu, o su asmenų politinėmis ir tautinėmis nuostatomis. Šią prielaidą patvirtina tai, kad pilietiškumo apraiškų buvo ir mažiau išsilavinusių asmenų turėjusiose miestų savivaldos institucijose (Ukmergėje, Zarasuose). Politinė padėtis imperijoje, konkrečiu atveju dalinis autoritarinio režimo „sušvelnėjimas“ skatino pilietiškumo raišką.

4. Savivaldos institucijų biudžetų analizė rodo, kad Kauno gubernijos miestai sudarė dvi grupes. Keturių miestų savivaldos institucijų (Kauno, Šiaulių, Panevėžio ir Ukmergės) pajamos augo. Tuo tarpu Raseiniuose, Telšiuose ir Zarasuose matoma stagnacija. Kai kurios savivaldos institucijos (Kaunas, Panevėžys) dėjo daugiau pastangų siekdamos didinti savo pajamas ir pasiekė rezultatų. Didelė savivaldos išlaidų dalis tekdavo su savivalda nesusijusiems reikalams – policijos, kariuomenės, kalėjimų išlaikymui. Atsiradusias papildomas pajamas savivalda dažniausiai skirdavo švietimo plėtrai ir miestų infrastruktūrai. Taigi, Kauno gubernijos miestų savivaldos institucijų ūkinės veiklos ne/sėkmė priklausė ne tik nuo bendros ekonominės situacijos, teisinio reglamentavimo ar imperinės valdžios politikos, bet ir nuo vietinių bendruomenių ir jų atstovų savivaldoje aktyvumo.

5. Nuo XX a. pradžios savivaldoje išryškėjo tendencija daugiau dėmesio skirti švietimui, ypač vidurinių mokyklų steigimui ir veiklai. Šios iniciatyvos buvo derinamos su miestų bendruomenėmis ir ypač bajorija, jos dažniausiai buvo rezultatyvios. XX a. pradžioje miestų bendruomenės steigiant vidurines mokyklas buvo aktyvesnės už imperijos valdžią. Kauno miesto savivalda ėmė kurti municipalines kultūros įstaigas, kurios tapo viešomis komunikacijos vietomis. Jų veiklos programos kartais prieštaravo dominuojančiai imperijos ideologijai.

6. Miestų infrastruktūra netenkino nei miestiečių, nei savivaldos institucijų. Didesnių miestų savivaldos institucijose buvo įvairių miestų infrastruktūros kūrimo ir tvarkymo iniciatyvų, kai kurios iš jų buvo rezultatyvios. Kauno ir Panevėžio savivaldos institucijų veiklos analizė leidžia suformuluoti atsargią išvadą, kad keitėsi požiūris į komunalinio ūkio raidos modelius. Ankstyvajame etape daugiau pasikliauta verslininkų teikiamomis paslaugomis, vėliau pradėtos kurti municipalinės įmonės ir įstaigos, teikusios

viešąsias paslaugas. Tai atitinka Rusijos savivaldos institucijų raidos tendenciją.

7. Nuo pat tiriamo periodo pradžios fiksuojamas savivaldos ir vietinės valdžios konfliktas, kurio turinį sudarė savivaldos institucijų pastangos ginti įstatymu suteiktas savivaldos institucijų teises ir kompetenciją. Konfliktas pasireiškė savivaldos finansinių resursų ir dūmos priimtų nutarimų gynimu, iniciatyvomis dėl atminties vietų įamžinimo, tautinės ir politinės (rinkimų kovos politizavimas, siekis išplėsti politines teises) veiklos komponentais. Dažniausios konflikto formos buvo savivaldos institucijų skundai, kartais būdavo ignoruojami imperinės valdžios institucijų poreikiai, kildavo savivaldos kompetenciją stiprinančių ir plėtojančių iniciatyvų.
8. Pilietinės visuomenės apraiškų savivaldoje identifikuota labai nedaug, jos pasireiškė epizodiškai ginant pilietines ir politines nedominuojančių tautinių grupių teises. Panaudoti šaltiniai neleidžia teigti, kad Kauno gubernijos miestų savivaldoje nuosekliai platesniu mastu reišktų pilietinės visuomenės elementai. Pritaikius tą patį pilietinės visuomenės žymeklį (pilietinių ir politinių teisių gynimas) Kauno gubernija šio fenomeno raiškos intensyvumu vargu ar išsiskirtų iš kitų panašaus intelektualinio ir ekonominio potencialo imperijos miestų. Pilietinės visuomenės paieškos būtų perspektyvesnės kituose visuomenės gyvenimo sektoriuose – komunikacinėje erdvėje, tarp įvairių iniciatyvų ir ypač savanoriškose asociacijose, kurių prieš Pirmąjį pasaulinį karą gubernijoje buvo jau gausu. Galima pažymėti, kad savivaldos institucijų požiūris į savanoriškas asociacijas buvo palankus, nepavyko aptikti nemotyvuotų jų prašymų netenkinimo.
9. Dalis savivaldos institucijų narių neapsiribojo veikla vien joje, bet buvo aktyvūs įvairių pilietinių iniciatyvų ir savanoriškų asociacijų dalyviai. Jų pilietiškumas reišktų už savivaldos ribų, ten, kur liberalėjančioje imperijoje buvo palankesnės sąlygos. Vadinasi, jų dalyvavimas imperinėse valdymo

(savivaldos) institucijose nerodo šiuos asmenis buvus lojaliais imperijos valdiniais, o greičiau liudija instrumentinį požiūrį į miesto savivaldą.

10. Miestų bendruomenėse kilusios iniciatyvos (ypač švietimo srities), taip pat savanoriškos asociacijos sulaukdavo savivaldos institucijų palaikymo, pastarosios kartais vadovavosi nedominuojančių tautinių grupių interesais ir juos gynė. Šiuo požiūriu Kauno gubernija, kaip ir dalis kitų Šiaurės vakarų krašto gubernijų (pavyzdžiui, Vilniaus), skyrėsi nuo likusios Romanovų imperijos dalies. Svarbu pažymėti, kad XX a. pradžioje Šiaurės vakarų krašte, taigi ir Kauno gubernijoje vyko sparti visuomenės diferenciacija tautiniu pagrindu, tačiau, kaip parodė šis tyrimas, miestų savivaldos institucijos dažniausiai siekdavo ginti „bendruomeninius interesus“ – tai yra visų nedominuojančių grupių pilietines bei politines teises ir kultūrinius poreikius. Miestų dūmos gana nuosekliai, ypač po 1905 m. spalio 17 d. manifesto, gynė ir žydų, neturėjusių jose išrinktų atstovų, interesus. Nepaisant to, kad šios etnokonfesinės grupės interesų gynimas, pavyzdžiui, jidiš kalbos kaip „vietinės kalbos“ traktavimas, dėl valdžios vykdytos politikos žydų atžvilgiu sunkindavo bet kokio reikalavimo įgyvendinimą, tačiau katalikų dominuojamos Kauno gubernijos savivaldos institucijos vis tiek gindavo visų nedominuojančių tautinių grupių interesus. Vadinasi, bendri interesai ir demokratinė pasaulėžiūra nusverdavo pragmatinį išskaičiavimą.

11. Imperijos įstatymai savivaldos institucijose draudė nedominuojančių tautinių grupių tautiškumo raišką, tačiau XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje kai kurių miestų savivaldos institucijose ji vyko. Pastebimas lenkų tautinės grupės atstovų solidarumas bei tautiškumo raiška. Tai yra Kauno gubernijos (tikėtina ir Šiaurės vakarų krašto) savivaldos specifika imperijos kontekste.

12. Šis tyrimas rodo, kad imperijos valdantysis režimas ir jo ideologija XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje lokaliame lygmenyje susidurdavo su ribotu vietos bendruomenių siekiu ginti savo interesus, autonomiją, bandymais

panaudoti savivaldą alternatyvių (konkrečiu atveju tautinių) ideologinių nuostatų sklaidai. Miestų bendruomenės tam kartais sugebėdavo panaudoti savivaldos institutą per jį reikšdamos ir gindamos savo interesus. Kartais vietos valdžia, ypač didelės politinės įtampos periodais, savivaldos sukontroliuoti nesugebėdavo, jose epizodiškai reiškėsi norai tiek plėsti savo kompetenciją, tiek ir siekti visos imperijos demokratizacijos.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Archyviniai šaltiniai

Kauno regioninis valstybės archyvas

- f. I-50 Kauno gubernatoriaus kanceliarija
- f. I-61 Kauno gubernijos Kauno miesto valdyba
- f. I-517 Kauno gubernijos Ukmergės miesto valdyba

Lietuvos valstybės istorijos archyvas

- f. 378 Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarija
- f. 1567 Kauno gubernijos miestų reikalų komitetas
- f. 1244 Panevėžio miesto dūma
- f. 1243 Panevėžio miesto valdyba

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius

- f. 112 Juozapo Kozakevičiaus fondas
- f. 87 Pelikso Bugailišio fondas
- f. 277 Onos Maksimaitienės fondas

Skelbti šaltiniai

Panevėžio kalendorius 1914 metams, Vilnius, 1913.

ГОРБАЧЕВСКИЙ И. С. *Двадцатипятилетие городского общественного управления в г. Ковне*, Ковна, 1903.

Городовое положение высочайше утвержденное 11-го Июля 1892 года, Санкт Петербург, 1892.

ГУКОВСКИЙ Константин Павлович, *Городъ Ковна*, Ковна, 1904.

ГУКОВСКИЙ К., ПТАШКИН И., Городъ Шавли, *Памятная книжка Ковенской губернии на 1903 год*, Ковна, 1902, приложения.

ГУКОВСКИЙ К., ВОЙНИЧЬ Ем., СИНЯКОВЪ И., Городъ Поневъжь, *Памятная книжка Ковенской губернии на 1905 год*, Ковно 1904 г., приложения. II

Журналы Виленской Городской Думы за второе полугодие 1905 г., Вильно, 1906.

Журналы Виленской Городской Думы за первое полугодие 1908 г., Вильно, 1911.

Журналы Виленской Городской Думы за второе полугодие 1908 г., Вильно, 1911.

Журналы Виленской Городской Думы за первое полугодие 1909 г., Вильно, 1911.

Журналы Виленской Городской Думы за первое полугодие 1910 г., Вильно, 1912 .

Журналы Виленской Городской Думы за второе полугодие 1911 г., Вильно, 1913.

Журналы Виленской Городской Думы за первое полугодие 1912 г., Вильно, 1912.

Ковенская губерния за время 1843–1893 г., Ковно, 1893.

Памятная книжка Виленского учебного округа на 1900/1901 учебный год, Вильна, 1900.

Памятная книжка Виленского учебного округа на 1905/1906 учебный год, Вильна, 1905.

Памятная книжка Виленского учебного округа на 1908/1909 учебный год, Вильна, 1908.

Памятная книжка Виленского учебного округа на 1913 год, Вильна, 1913.

Памятная книжка Ковенской губернии на 1878 г., Ковно, 1877.

Памятная книжка Ковенской губернии на 1881 г., Ковно, 1880.

Памятная книжка Ковенской губернии на 1882 г., Ковно, 1881.

Памятная книжка Ковенской губернии на 1884 г., Ковно, 1883.

Памятная книжка Ковенской губернии на 1895 г., Ковно, 1894.
Памятная книжка Ковенской губернии на 1898 г., Ковно, 1897.
Памятная книжка Ковенской губернии на 1901 г., Ковно, 1900.
Памятная книжка Ковенской губернии на 1903 г., Ковно, 1902.
Памятная книжка Ковенской губернии на 1905 г., Ковно, 1904.
Памятная книжка Ковенской губернии на 1906 г., Ковно, 1905.
Памятная книжка Ковенской губернии на 1907 г., Ковно, 1906.
Памятная книжка Ковенской губернии на 1908 г., Ковно, 1907.
Памятная книжка Ковенской губернии на 1910 г., Ковно, 1909.
Памятная книжка Ковенской губернии на 1911 г., Ковно, 1910.
Памятная книжка Ковенской губернии на 1912 г., Ковно, 1911.
Памятная книжка Ковенской губернии на 1913 г., Ковно, 1913.
Памятная книжка Ковенской губернии а 1914 г., Ковно, 1914.
Первая всеобщая перепись населения, Ковенская губерния, тетрадь XVII,
1903.

Periodinė spauda

Dziennik Wileński, 1906

Kuryer Litewski, 1905

Kurjer Litewski, 1906–1913

Kurier Wileński, 1911

Lietuva, 1921

Lietuvos žinios, 1911–1914

Vienybė, 1908

Vilniaus žinios, 1908

Viltis, 1914

Ковенские губернские ведомости, 1882, 1890, 1896, 1907

Ковенское Зеркало, 1910

Северо-западный голос, 1905

Северо-западное слово, 1905

L i t e r a t ū r a

AKMENYTĖ, Vilma, MILERYTĖ, Giedrė. Viešųjų asmenų privatūs interesai: nuo „Blumental“ iki „Ragučio“. Alaus pramonės raida Kaune XIX a. pab. – XX a. pirmoje pusėje, *Kauno istorijos metraštis*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2007, nr. 8, p. 105–126.

ALEKSANDRAVIČIUS, Egidijus, KULAKAUSKAS, Antanas. *Carų valdžioje: XIX amžiaus Lietuva*, Vilnius: Baltos lankos, 1996.

ASTRAMSKAS, Arūnas. Kauno gubernijos apskričių centrai: savivaldos raida ir sudėtis 1878–1914 metais, *Istorija*, t. XLVI, Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 2000, p. 11–21.

ASTRAMSKAS, Arūnas. Panevėžio m. biudžetas XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje, *Panevėžio istorijos fragmentai*, Panevėžys: Panevėžio kraštotyros muziejus, 1993, p. 34–49.

ASTRAMSKAS Arūnas. Panevėžio dūma: rinkėjai, rinkimai, išrinktieji, *Istorija*, t. XXXIX, Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 1999, p. 15–21.

ASTRAMSKAS, Arūnas. Ukmergės dūmos veikla ir pilietiškumo raiškos joje lygmuo, *Istorija*, t. LXXXXXI/3, Vilnius: Lietuvos edukologijos universitetas, 2013, p. 31–51.

ASTRAMSKAS, Arūnas. Savivaldos ir vietinės caro valdžios konfliktai bei pilietinės visuomenės apraiškos Kauno miesto dūmoje XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2016 m. nr. 2, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2017, p. 117–140.

BAIRAŠAUSKAITĖ, Tamara, MEDIŠAUSKIENĖ Zita, MIKNYS Rimantas. *Lietuvos istorija*, t. VIII, I d., Vilnius: Baltos lankos, 2011.

BROWER, Daniel R. *The Russian City Between Tradition and Modernity, 1850–1900*. Berkeley: University of California Press, 1990.

- BRENŠTEINAS, Mykolas. Tadas Daugirdas, *Lietuva*, 1924 09 09, nr. 202, p. 2–5.
- CIVINSKAS, Remigijus, PAKŠTALIS, Arvydas, TRANAVIČIŪTĖ, Brigita. *Ugniagesyba Kaune 1815–1945 m.*, Kaunas: Kauno apskrities priešgaisrinė gelbėjimo valdyba, 2015.
- DAUGIRDAS, Tadas. Kaunas vokiečių okupacijoje, *Karo archyvas*, 1938, t. 9, p. 125–178.
- GELŪNAS, Stasys. *Ukmergės ir apylinkių praeities apžvalga nuo seniausių laikų iki 1940 metų*, Ukmergė: UAB „Ukmergės spaustuvė“, 1994.
- JURGINIS, Juozas, MERKYS, Vytautas, TAUTAVIČIUS, Adolfas, *Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos*. Vilnius: Mintis, 1968.
- KERŠYTĖ, Nastazija. *Lietuvos muziejai iki 1940 m.*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2003.
- Kintančios Lietuvos visuomenė: struktūros, veikėjai, idėjos*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015, red. O. Mastianica.
- KRIVICKAS, Jonas. *Šiaulių berniukų gimnazijos – J. Janonio vidurinės mokyklos istorija (1851–1991)*, Kaunas: Šviesa, 1991.
- Lietuvos energetika*, 1 dalis, Vilnius: Mokslas, 1982. Red. A. Žukauskas.
- LEONAS, Petras. *Raštai*, t. 3, Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2005.
- LEONAS, Petras. *Lietuvos savivaldybės*, Vilnius: VU tyrimo ir mokymo centras, 1991.
- LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. *Gubernijos laikotarpis Kauno architektūroje: svarbiausi pastatai ir jų kūrėjai (1843–1915)*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2001.
- MAČIULIS, Dangiras. Lietuvių nacionalinis judėjimas ir Tautos muziejaus kūrimas. *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas*. Sudarė A. Nikžentaitis. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013.
- MAKSIMAITIENĖ, Ona. *Panevėžio miesto istorija*, Panevėžys: UAB „Panevėžio spaustuvė“, 2003.

MASTIANICA, Olga. *Pravėrus namų duris: moterų švietimas Lietuvoje XVIII a. pabaigoje – XX a. pradžioje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012.

MIKNYS, Rimantas. Zubovų giminė ir Šiaulių miesto savivaldos reikalai XIX amžiuje (giminės integracijos į miesto visuomenę aspektas), *Kintančios Lietuvos visuomenė: struktūros, veikėjai, idėjos*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015, p. 273–281.

Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m., Panevėžys, 2003: „Nevėžio spaustuvė“, sud., red. K. Gudas, red. A. Kasperavičius.

PETRONIS, Vytautas. Vilnius ir vilniečiai: miesto ir jo bendruomenių kaitos bruožai XIX a. antrosios pusės oficialioje spaudoje, *Lietuvos istorijos metraštis*, Vilnius, 2016 nr. 1. p. 21–48.

Pilietinė visuomenė: politikos įpilietinimo projekcijos, sudarytojas S. Šiliauskas, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2006.

POVILIŪNAS, Arūnas. Pilietinė visuomenė (sociologo požiūriu). *Žmogaus socialinė raida*, Vilnius: Homo liber, 2001.

PUGAČIAUSKAS, Virgilijus. Vilniaus savivaldos institucijos XIX a. pirmoje pusėje: istorinis teisinis aspektas, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2000, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2001, p. 147–163.

PUZINAS, Jonas. *Šiaulių miestas*, Šiauliai, 1930.

RUŽANCOVAS, Aleksandras. Iš Kauno miesto archyvo. Miesto sodas 1866–1877 m., *Savivaldybė*, 1929, nr. 11, p. 16–17.

RUŽANCOVAS, Aleksandras. Kauniečių peticija carui 1905 m. revoliucijos prieaušry, *Savivaldybė*, 1930, nr. 6, p. 12–15.

RUŽANCOVAS, Aleksandras. Iš Kauno miesto archyvo: lietuviškas atsišaukimas 1905 m. byloje, *Savivaldybė*, 1929, nr. 5, p. 7–10.

RIMŠA, Edmundas. Telšių miesto herbas, *Telšiai*, Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, p. 110–142.

SIEDENTOP, Larry. *Europos demokratija*, Vilnius: Vaga, 2003.

SELIGMAN, Adam, *Pilietinės visuomenės idėja*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2004.

STAČIOKAS, R. *Lietuvos savivaldybių raida*, Vilnius: VU tyrimo ir mokymo centras, 1991.

STALIŪNAS, Darius. Žydų klausimas XIX amžiuje, *Lietuvos žydai. Istorinė studija*, sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Verbickienė, Vilnius: Baltos lankos, 2012, p. 191–203.

STALIŪNAS, Darius. Mokslo draugijos ir istorinių paminklų apsauga XIX a. pabaigos – XX a. pradžios Lietuvoje, *Dr. Jonas Basanavičius: 1851–1927*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2003, p.136–147.

STATKUTĖ, Kristina. Kauno miesto savivaldos formavimasis 1876–1893 m. *Kauno istorijos metraštis*, Kaunas, Vytauto Didžiojo universitetas, 2004, nr. 5, p. 149–195.

Šiaulių miesto istorija, Šiauliai: „Momentas“, 1991. Red. L. Mulevičius.

VAITIEKŪNAS, Stasys. *Stanislovas Narutavičius: Signataras ir jo laikai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2012.

WERTH, Paul W. *The Tsars Foreign Faiths. Toleration and the Fate of Religious Freedom in Imperial Russia*, Oxford: Oxford UP, 2014.

АПКАРИМОВА, Елена Юрьевна. *Городское самоуправление на среднем Урале в конце XIX века*. [Интеракtyvus]. Научная библиотека Челябинского государственного университета [žiūrėta 2013 12 20]. Prieiga per internetą <https://cyberleninka.ru/article/v/gorodskoe-samoupravlenie-na-srednem-urale-v-kontse-xix-veka>

БРЭДЛИ, Джозеф. Гражданское общество и формы добровольных ассоциаций: опыт России в европейском контексте, *Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX века*. Ответственные редакторы Б. (Бианка) Пиетров-Энкер и Г. Н. Ульянова, Москва: РОССПЭН, 2007, с. 63–99.

ВАСИЛЕВСКИЙ, С. М. *Городское самоуправление и хозяйство*, Санкт Петербург, 1906.

ВДОВИН, Сергей Евгеньевич. *Деятельность партийно-политических групп гласных Московской Городской Думы 1904 – февраль 1917 г.* Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва, 2002. [Interaktyvus]. DisserCat — электронная библиотека диссертаций [žiūrēta 2013 12 22]. Prieiga per internetą <http://www.dissercat.com/content/deyatelnost-partiino-politicheskikh-grupp-glasnykh-moskovskoi-gorodskoi-dumy-1904-fevral-191>

ВОРОНИЧ, Татьяна Владимировна. *Финансовая и хозяйственная деятельность городского самоуправления Витебска на рубеже XIX–XX вв.*, Минск: Белорусский государственный университет, 2005. [žiūrēta 2017 04 29]. Prieiga per internetą http://www.timeandspace.lviv.ua/files/research/Voronici_Vitebsk_44.doc

ГАЛЛЯМОВА, Земфира Виленовна. *Городское самоуправление второй половины XIX – начала XX вв. (по материалам города Вятки)*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ижевск, «Вятский государственный гуманитарный университет» 2005. [Interaktyvus]. Удмуртская научно-образовательная электронная библиотека [žiūrēta 2013 12 12]. Prieiga per internetą http://elibrary.udsu.ru/xmlui/bitstream/handle/123456789/562/05_04_004.pdf?sequence=2

ГЕРАСИМОВ, Илья, МОГИЛЬНЕР, Марина. ГЛЕБОВ, Сергей. *Новая имперская история Северной Евразии, часть 2*, Казань: Ab Imperio, 2017. *Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX века*. Ответственные редакторы Б. Пиетров-Энкер и Г. Н. Ульянова, Москва: РОССПЭН, 2007.

ДИТЯТИН, Иван. *Наше городское самоуправление*, Ярославль, 1876.

КАЗАКОВА-АПКАРИМОВА Елена Юрьевна. *Формирование сферы гражданской деятельности в уральском городе во второй половине XIX – начале XX вв.* Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, Екатеринбург, 2011. [Interaktyvus]. DisserCat

— электронная библиотека диссертаций [žiūrēta 2013 12 22]. Prieiga per internetą <http://www.dissercat.com/content/formirovanie-sfery-grazhdanskoj-deyatelnosti-v-uralskom-gorode-vo-vtoroi-polovine-xix-nachal>

КОНДРАШОВА, Анастасия Александровна. *Городское самоуправление России в конце XIX – начале XX вв. (на материалах Ставрополя)*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Владикавказ: «Северо-Кавказский федеральный университет», 2013. [Interaktyvus]. Высшая аттестационная комиссия (ВАК) [žiūrēta 2013 12 14]. Prieiga per internetą <http://cheloveknauka.com/gorodskoe-samoupravlenie-rossii-v-kontse-xix-nachale-xx-vv>

КОЭН, Джин, АРАТО, Эндрю. *Гражданское общество и политическая теория*. Москва: Весь Мир, 2003.

КУПЧЕНКО, Константин Владимирович. *Формирование и деятельность органов городского самоуправления Смоленской губернии во второй половине XIX – начале XX в.*, Смоленск, 2010. [Interaktyvus]. DisserCat — электронная библиотека диссертаций [žiūrēta 2016 10 12]. Prieiga per internetą

<http://www.dissercat.com/content/formirovanie-i-deyatelnost-organov-gorodskogo-samoupravleniya-smolenskoj-gubernii-vo-vtoroi->

ЛИНДНЕР, Райнер. „...Центр культуры и гражданственности ...“ – коммуникация и гражданская идентичность в Екатеринославе. 1860–1914 г.г., *Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX века*. Ответственные редакторы Б. (Бианка) Пиетров-Энкер и Г. Н. Ульянова, Москва: РОССПЭН, 2007, с. 183–215.

ЛОО, ван дер Ханс, РАЙЕН, ван Виллем. Модернизация. Проект и парадокс. *Ab Imperio*, 1/2002, с. 33–64.

МАКАРЕВИЧ, Марина. *Городская Дума г. Санкт-Петербурга в 1904–1907 гг.* Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата

исторических наук, Санкт-Петербург: «СПбТЭИ», 2005. [Interaktyvus].
DisserCat — электронная библиотека диссертаций [žiūrēta 2016 10 02].
Prieiga per internetą

<http://www.dissercat.com/content/gorodskaya-duma-g-sankt-peterburga-v-1904-1907-gg>

МЕРКИС, Витаутас. *Развитие промышленности и формирование пролетариата Литвы в XIX в.*, Вильнюс: Вильнюсский государственный университет, 1969.

МИРОНОВ, Борис Николаевич. *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства*, СПб.: «Дмитрий Буланин», 2003. Т. 1–2.

НАРДОВА, Валерия. *Городское самоуправление в России в 60х – начале 90х годов XIX в.*, Ленинград: Наука, 1984.

НАРДОВА, Валерия. *Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX века*, Санкт Петербург: Наука, 1994.

ПИЕТРОВ-ЭНКЕР, Бианка; УЛЬЯНОВА, Галина. Модернизация, гражданское общество и гражданская идентичность: о концепции книги, *Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX века*. Отв. ред. Б. Пиетров-Энкер и Г. Н. Ульянова. Москва: РОССПЭН, 2007, с. 7–29.

ПИСАРЬКОВА, Любовь Федоровна. *Городское самоуправление пореформенной России: замысел и воплощение*, Труды Института российской истории РАН. 1997-1998 гг. Выпуск 2, отв. ред. А.Н.Сахаров. М., 2000. с. 136–154 [žiūrēta 2014 01 14]. Prieiga per internetą
<http://ebookiriran.ru/index.php?view=serie§ion=8&id=23>

ПРОСКУРЯКОВА, Наталья. *Концепт «гражданское общество» и историки*. Москва, 2012. [Interaktyvus]. Высшая школа экономики [žiūrēta 2013 12 16]. Prieiga per internetą

https://wp.hse.ru/data/2012/02/08/1262530036/WP19_2012_01.pdf

ПОПОВ, Павел Александрович. *Городское самоуправление Воронежа 1870–1918*, Воронеж: «Кварта», 2006.

СЕМЕНОВ, Дмитрий. *Городское самоуправление*, Санкт Петербург, 1901.

УЛЬЯНОВА, Галина. Благотворительная деятельность в Российской империи как реализация идеи „гражданской сферы“, *Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX века*. Отв. ред. Б. Пиетров-Энкер и Г. Н. Ульянова. Москва: РОССПЭН, 2007, с. 63–123.

ШРЕЙДЕР, Г. И. Наше городское общественное управления, Санкт Петербург, 1902.

ШРЕЙДЕР, Г. И. Город и городское положение 1870 г., история России в XIX в. Санкт Петербург, б. г., том 4.

ШРЕЙДЕР, Г. И. Городская контр-реформа 11 июля 1892 года, История России в XIX в., Санкт Петербург, б. г., том 5.

ХАУСМАНН, Гвидо, Гражданское общество как социальное движение: пример студенческого движения в Новороссийском университете г. Одессы. 1905–1914 гг., *Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX века*. Ответственные редакторы Б. (Бианка) Пиетров-Энкер и Г. Н. Ульянова, Москва: РОССПЭН, 2007, с. 239–262.

ХЕФНЕР, Лутц, В поисках гражданского общества в самодержавной России. 1861–1914 г. г. Результаты международного исследования и методологические подходы, *Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX века*. Ответственные редакторы Б. (Бианка) Пиетров-Энкер и Г. Н. Ульянова, Москва: РОССПЭН, 2007, с. 35–60.

ХОСКИНГ, Джеффри. *Россия: народ и империя*, Смоленск: Русич, 2001.

Arūnas Astramskas

Kauno gubernijos miestų savivalda 1876–1915 metais

Daktaro disertacija

Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)

2018 08 03. 11,09 leidyb. apsk. l. Tiražas 15 egz.

Išleido Lietuvos istorijos institutas

Kražių g. 5, Vilnius, LT-01108

Spausdino UAB „Baltijos kopija“

Kareivių g. 13B, Vilnius